

AKADÉMIAI DOKTORI ÉRTEKEZÉS

**PÁZMÁNY PÉTER ÍRÓI MÓDSZERE ÉS AZ ÉLETMŰ
GENEZISE:
A KALAUZ ÉS A VITAIRATOK ÚJRAÍRÁSA**

Írta

HARGITTAY EMIL

Budapest, 2016

TARTALOM

1. Előszó.....	4
2. A kutatás története és jelene	10
3. Pázmány irodalomszemlélete és az újraírási tendenciák	20
4. A <i>Kalauz</i> jelentősége Pázmány életművében	30
4.1. A <i>Kalauz</i> hat kiadása (1613, 1623, 1637, 1766, 1897–1898, 2000).....	30
4.2. A <i>Kalauz</i> kompozíciója, világképe és műfaja.....	33
4.3. Az újraírás módozatai: a <i>Kalauz</i> első három kiadásának szerkezeti összefüggései	38
4.4. A szillogizmus mint strukturáló elv	41
4.5. A források kérdése. Bellarmino	47
4.6. A <i>Kalauz</i> utóéletéhez	51
4.7. A recepció egy változata: hitvita a <i>Kalauz</i> margóján.....	54
5. A vitairatok genezise és a <i>Kalauz</i> (lineáris megközelítés).....	63
5.1. A <i>Felelet</i> (1603) és a <i>Kalauz</i>	63
5.2. A <i>Diatriba</i> (1605) és a <i>Kalauz</i>	74
5.3. A <i>Tíz bizonyság</i> (1605) és a <i>Kalauz</i>	77
5.4. A <i>Mahomet vallása</i> (1605) és a <i>Kalauz</i>	82
5.5. A <i>Rövid tanúság</i> (1606) és a <i>Kalauz</i>	87
5.6. A <i>Keresztyéni felelet</i> (1607) és a <i>Kalauz</i>	95
5.7. A <i>Nagy Calvinus</i> (1609) és a <i>Kalauz</i>	101
5.8. Az <i>Öt szép levél</i> (1609), az <i>Öt levél</i> (1613) és a <i>Kalauz</i>	106
5.9. <i>Alvinczi megrostálása</i> (1609) és a <i>Kalauz</i>	110
5.10. A <i>Peniculus papporum</i> (1611), az <i>Anonymi sicophantae</i> (1611), a <i>Logi alogi</i> (1612) és a <i>Kalauz</i>	115
5.11. A <i>görögök szakadásáról</i> (1613) és a <i>Kalauz</i>	120

5.12. A calvinista prédikátorok tüköre (1614) és a <i>Kalauz</i>	125
5.13. Az igazságnak győzedelme (1614) és a <i>Kalauz</i>	127
5.14. A Csepregi mesterség (1614) és a <i>Kalauz</i>	131
5.15. A Csepregi szégyenvallás (1616) és a <i>Kalauz</i>	135
5.16. A Rövid felelet (1620) és a <i>Kalauz</i>	143
5.17. Az Szentírásról és az Anyaszentegyházról (1626) és a <i>Kalauz</i>	147
5.18. A Setét hajnalcsillag (1627) és a <i>Kalauz</i>	157
5.19. A Jó nemes Váradnak (1630) és a <i>Kalauz</i>	172
5.20. A Dissertatio (1631) és a <i>Kalauz</i>	175
5.21. A Bizonyos okok (1631) és a <i>Kalauz</i>	178
5.22. Az Okok, nem okok (1631) és a <i>Kalauz</i>	184
6. A <i>Kalauz</i> és a vitairatok kompilációs összefüggései (strukturális megközelítés)	188
6.1. A kompilációs stemma és értelmezése	188
6.2. A <i>Kalauz</i> (1637) tartalomjegyzéke: a harmadik kiadás és a vitairatok újraírása	194
7. Szerzőség és írói terv	226
7.1. Névrejtés és álnévhasználat	226
7.2. A munkapéldányok és az írói terv	229
8. Összegzés	233
9. Irodalomjegyzék	241
10. Képmellékletek	269

„Meg-is tartom ezekben, mint saját munkáimban, igazságomat: és tetczésem-szerént, meg-jobbítom, meg-rövidítem, meg-tóldom, a' hol helyesnek alítom lenni. Söt ugyan ezen Könyvnek-is mostani **második** nyomtatásában, a'hol **alkolmatosnak látom**, világosb értelemmel, **szebb** rendel, ékesebb **igékkel**, ujob bizonyságokkal **vagy meg** hosszabbítom vagy meg rövidítem írásomat, **hogy az emberek értelméhez alkalmazzam fáradságomat.**”¹

„Meg-is tartom ezekben, mint saját munkáimban, igazságomat: és tetszésem-szerént, meg-jobbitom, meg-rövidítem, meg-tóldom, a' hol helyesnek alítom lenni. Söt ugyan-ezen Könyvnek-is **mostani** nyomtatásában **sokszor** világosb értelemmel, **jobb** renddel, ékesebb **szóllással**, újob bizonyságokkal, hosszabbítom vagy rövidítem Írásomat.”²

1. ELŐSZÓ

Pázmány Péterről szóló első dolgozatomat még egyetemi hallgatóként, negyven esztendővel ezelőtt írtam.³ Egyetemi doktori értekezésemet Pázmány politikai elméletéről és gyakorlatáról készített disszertációként nyújtottam be.⁴ Az eltelt idő alatt a régi magyarországi irodalom számos más témakörével is foglalkoztam. Kandidátusi értekezésemet a 17. századi hazai katolikus és protestáns fejedelmi tükrökről szóló műfajmonográfiaként készítettem el, melyben – mivel fejedelmi tükröt nem írt – Pázmány Péter nem kaphatott, nem is kapott önálló fejezetet.⁵ Kutatómunkám során azonban mindig visszatértem Pázmány tevékenységéhez, elsősorban irodalmi munkásságához.⁶ 2009-ben megjelent tanulmánykötetemben az addig megírt, Pázmányról szóló írásaim egy részét rendeztem el a filológia, eszmetörténet és retorika tárgyköre szerint.⁷

¹ A *Kalauz* 2. kiadásának bevezetőjéből: PÁZMÁNY 1623,)(3v. A kiemelések tőlem származnak.

² A *Kalauz* 3. kiadásának bevezetőjéből: PÁZMÁNY 1637/2000, viij. A kiemelések tőlem származnak.

³ HARGITTAY 1977.

⁴ HARGITTAY 1981a.

⁵ HARGITTAY 2001a.

⁶ A 2009-ig megjelent, Pázmányról szóló írásaim bibliográfiája: HARGITTAY 2009a, 267–271.

⁷ HARGITTAY 2009a.

Jelen munka kiindulópontja kétségtelenül a nemrég megindult Pázmány kritikai kiadás, amelynek elején állunk, hiszen eddig négy Pázmány-mű szövege és jegyzetei jelentek meg hét kötetben.⁸ Magam – a kritikai kiadás programadásaként – még annak megindulása előtt, 1998-ban, egy előadásban fogalmaztam meg első meglátásaimat a tárgykörben.⁹ A kritikai kiadás kötetei erre tekintettel, ennek a programadásnak megfelelően az eredeti művek kronológiájában jelentek/jelennek meg.¹⁰ A kritikai kiadás-sorozatot tehát 2000-ben – akkori pályakezdő munkatársaimat bevonva – sorozatszerkesztőként és a *Felelet* sajtó alá rendezve indítottam meg *Pázmány Péter Művei* címen s a kiadássorozat további kötetei (a *Kalauz* első kiadásáig) már különböző készültségi fokban vannak. A kiadott szöveganyag szövegkritikai jegyzetei azonban – rámutatva az egyéb Pázmány-művek konnotációira – részletesen nem tartalmazzák a szövegmegfeleléseket egymással és a *Kalauzzal*. Ez akár szakmai hiányosságnak is tűnhet, azonban az egyszerűbb technikai kivitelezhetőség okán ezt a mellőzhetetlen feladatot a *Kalauz* kritikai kiadásának idejére halasztottuk. Ez a vizsgálat ugyanis logikusan a centrális műhöz, a *Kalauz*hoz kapcsolandó feladat. E dolgozat túl Pázmány szövegalkotási módszerének leírásán, ezt a munkát is elő kívánja segíteni. Ezt indokolja a szakmai rálátás és áttekintés igénye, amit az első kritikai kiadás-kötet megjelenésétől mostanáig úgy gondolom, sikerült elérni. Jelen munkám nem a kritikai kiadás jegyzetanyaga, hanem felismerések összefoglalása Pázmány egész vitaírói munkásságára vonatkozóan. E dolgozat arra a kérdésre keresi a választ, hogy egy sokat alkotó, hatásában is jelentős 17. századi szerző *hogyan* alkotta meg életművét? Milyen írói technika áll szövegszervező eljárásainak középpontjában?

⁸ PÁZMÁNY 1603/2000 (*Felelet*, szövegkiadás), PÁZMÁNY 1603/2014 (*Felelet*, jegyzetkötet), PÁZMÁNY 1605/2001 (*Tíz bizonyosság*, szövegkiadás), Pázmány 1605/2012 (*Tíz bizonyosság*, jegyzetkötet), PÁZMÁNY 1606/2006 (*Rövid tanúság*, szöveg és jegyzetek), PÁZMÁNY 1631/2001 (*Imádságos könyv*, szövegkiadás), PÁZMÁNY 1631/2013 (*Imádságos könyv*, jegyzetkötet).

⁹ HARGITTAY 2001c. Lásd még: HARGITTAY 2009g.

¹⁰ Kivéve azokat a műveket, melyeknek több kiadása is megjelent Pázmány életében. Ezekben az esetekben az ultima manus elve alapján az utolsó kiadást adjuk ki mint főszöveget, a korábbi kiadás(oka)t illető szövegkritikával. Ilyen volt az *Imádságos könyv*, amelynek az első három kiadását (1606, 1610, 1625) követő utolsó editióját (1631) jelentettük meg.

ban? Nem a korábban mások által vizsgált, az egyes művek elemzésében eredményeket hozó retorikai és más szempontokat részesíti előnyben a vizsgálat során, hanem egy további sajátosságot, az egyes művek között kialakuló struktúrát, a kompilációs és újraírási technikát megragadva teszi az életművet kutatásának tárgyává. Az, hogy Pázmány valamely művét részben vagy egészében következő műve kiindulópontjának tekintette, a szakirodalom régebbi megfigyelései közé tartozik, részletes vizsgálat azonban nem született ebben a tárgykörben. Ha a korábbi, szétszórta, s nem mindig pontos megfigyeléseket egymás után tennénk, az kb. két lapot jelentene összességében.¹¹ Az értekezés szándéka szerint Pázmány vitairatainak belső összefüggéseit tárgyalja és tárja fel az írói módszer fejlődése és meghatározása érdekében. Vitairadalomról van szó, amely Magyarországon a protestantizmus 16. századi megjelenésétől kezdve a 17. század hetvenes éveig az irodalmiság egyik meghatározó műfaja volt. A műfaj elterjedtségére vonatkozó adatok mutatják, hogy katolikus oldalról Pázmány egymaga mintegy a felét írta a hitvita műfajába sorolható műveknek.¹² Ami a hitvita-irodalom sokoldalú és általános feldolgozását illeti, több kínálkozó szempontot vetett fel Gábor Csilla, főleg Jürgen Stenzel kommunikációelméleti modellje alapján.¹³ Témánk körülhatárolhatósága érdekében nem bocsátkozunk a vitázó ellenfelek által tárgyalt teológiai, liturgikus, filológiai stb. kérdések részletes taglalásába, hiszen ez egy másik kutatás feladata lenne, ugyanakkor a hitviták során létrejött úgynevezett „hitvitabokrokat” Heltai János kellő részletességgel korábban már feldolgozta.¹⁴

¹¹ Egyedül az *Öt szép levél – Öt levél* részletező összevetése készült el: LIPA 2002; BALÁZS M. 2006.

¹² A korabeli hitvitázó művek elterjedtségére vonatkozik Heltai János összegzése: „Összesen [...] 168 kiadványt soroltunk a vitairatok műfajába. Ebből 99 a valódi vitairat, 69 pedig egyéb műfajú hitvitázó munka: 8 prédikáció, 21 vallási tanítás, 35 iskolai vizsgatétel és öt katekizmus. Magyar nyelvű összesen 103, latin 62, német 2, egy pedig biblikus cseh nyelvű. A teljes anyag felekezeti megoszlása a következő: evangélikus 60, ezen belül 14 magyar, 44 latin, egy német és egy biblikus cseh nyelvű. Református 58, ebből 51 magyar, hét latin. Katolikus 46, ebből 39 magyar, 6 latin, egy német. Unitárius 4, valamennyi magyar nyelvű.” HELTAI, 2008, 108.

¹³ GÁBOR 2013, II, VIII.

¹⁴ HELTAI 2005 és HELTAI 2008.

Pázmány mintegy negyven művet hagyott az utókorra. Életművét a 19–20. század fordulóján megjelentető, a kor igényes színvonalán álló összkiadás mintegy tízezer oldalon adta ki, ide nem számítva a levelezés kiadását, és az összkiadásban meg nem jelent műveket. A kutatás korábban helyenként utalt arra, hogy művei nem lineárisan egymás után következő, egymástól független írások sora, hanem erőteljes kohézió tartja össze az írói életmű egyes darabjait. Ez az összetartó erő abból fakad, hogy Pázmány minden későbbi művét korábbi munkáinak különböző szintű átdolgozásával, újraírásával és kompilálásával alkotta meg. Természetesen nem változatlan módon kompilált, hanem mindig, minden alkalommal részletező átdolgozást hajtott végre korábbi szövegein. Vonatkozott ez a megfogalmazás módjára, a szerkezet kialakítására, a hivatkozott forrásbázis sokszor jelentős bővítésére és átdolgozására, újabb locusok és idézetcsoportok bevonására és feltüntetésére és a helyesírás modernizálására is. Az újraírás módszerét alkalmazta azokban az esetekben is, amikor valamely művét önálló, új kiadásban jelentette meg. Ilyen módon elmondható, hogy egész életműve mozgásban van, nem izolált, egymástól független írások sorozata áll előttünk. Ennek a kompilációs, újraíró módszernek a mélyebb feltárása meghaladja a korábbi, a műveket azok egymás utániségében, de egymásra nem reflektáló módon tárgyaló mechanikus irodalomtörténeti megközelítést és leíró szemléletet, és rámutat Pázmány írói módszerének leglényegesebb alkotói elemére, az újraírásra, az életmű létrejöttének genezisére.

A kompilációs alkotói módszer leírásának kulcsfontosságú értelmező és magyarázó része a három fennmaradt *munkapéldány* elemzése. Ezek a munkapéldányok olyan Pázmány által nyomtatásban megjelentetett kiadványok, melyeknek a szerző által saját kezűleg jelentősen bővített, bejegyzett pótlapokat is tartalmazó példányai ma is tanulmányozhatók.¹⁵ Ezek beható elemzésével lehetővé válik a nyomdai be-

¹⁵ PÁZMÁNY Péter, *Felelet az Magyarai István sárvári prédikátornak az ország romlása okairúl írt könyvére*, Nagyszombat, 1603.; PÁZMÁNY Péter, *Az mostan támadt új tudományok hamisságának tíz nyilvánvaló bizonyága és rövid intés a török birodalomról és vallásról*, Graz, 1605.; PÁZMÁNY Péter, *A setét hajnalcsillag után bujdosó luteristák vezetője, mely útbaigazítja a vittebergai akadémiának Fridericus Balduinus által kibocsátott feleletit a Kalauzra*, Bécs, 1627.

avatkozásoktól elkülöníthető írói szándék nyomon követése, az újabb művek létrehozásának írói módszere.

Az értekezés Pázmány szinte teljes írói életművét vizsgálat alá veszi a fent körvonalazott szempontok szerint, választ keresve az alkotói módszer lényegének megragadására. Ahogy Pázmány életművében, úgy ebben a dolgozatban is az elemzés középpontjában a három kiadásban is megjelentetett *Kalauz* (1613, 1623, 1637) és a vitairatok viszonyrendszere áll. A *Kalauz* korábbi műveinek gyűjtőmedencéje és későbbi műveinek kiindulópontja. A *Kalauz* által indokolt műfaji elhatárolást szükséges volt megtenni, ezért a vitairatok minden más műfajt megelőzve váltak a vizsgálat tárgyává. Pázmány *Imádságos könyve*, *Prédikációi*, Kempis-fordítása, politikai publicisztikai írásai valamint filozófiai és teológiai egyetemi előadásai a fentiekből következően csak utalásszerűen szerepelnek a disszertációban. Mivel az életmű genesisének és a szerző írói céljainak megértését kívánja elősegíteni jelen értekezés, nem kompilációja a szerző korábban megjelent írásainak, hanem egy új, még alaposan nem vizsgált téma részletekbe menő monografikus feldolgozásának igényével lép fel.

Pázmány hatalmas méretű, elsősorban latin és magyar nyelvű életműve a korabeli műveltség enciklopédiája. Műveiben a mai olvasó számára elképesztő mennyiségű ismeretanyagot halmozott fel, azt lehet mondani, hogy az őt megelőző szinte teljes írásbeliség és szójhagyományban létező kulturális kincs elemei megtalálhatók műveiben és hivatkozásaiban. A vizsgálatok azt mutatják, hogy a teljes *Biblia* a memória szintjén volt a birtokában magyar és latin nyelven, a mitológia megfelelő alkalmazása lépten-nyomon megmutatkozik műveiben, azok „humanista erudíciót” bizonyító részeiben, a világ- és magyar irodalom valamint kultúra jelenségeit meglepő mélységben ismeri. Teológiai és teológiai érdekeltségű műveinek hivatkozásai között váratlanul bukkannak elő nevek: például a görög-latin „pogány” kultúra ismeretében hozza, emlegetve a homéroszi eposzokat, az ezopuszi mesék szereplőit, Cicérót, Vergiliust, Ovidiust, Plutarkhoszt és másokat, a középkori szerzők közül Szent Tamás hatalmas életművének a legjobb ismerője, a *Theologia scholastica* interpretátora és oktatója, Pierre Abelard, Dante, Petrarca és a kortárs szerzők sem hiányoznak hivatkozásai közül. Korának Lutherrel induló kontroverz irodalma isme-

retéről maga úgy vélekedik, hogy azt jobban ismeri, mint ellenfelei, s a hivatkozások erdeje és naprakészsége valóban igen szerteágazó olvasottságot bizonyít. Mindez élményszerűvé és izgalmassá teszi a mai olvasó számára is Pázmány műveit, ahogy azt számos írónk, Kosztolányi Dezső, Kolozsvári Grandpierre Emil, Esterházy Péter és mások kifejezték.

2. A KUTATÁS TÖRTÉNETE ÉS JELENE

A református családból származó Pázmány Péter (1570. október 4.–1637. március 19.) a kolozsvári jezsuita kollégium diákjaként tért katolikus hitre, majd lépett be a jezsuita rendbe. Később, esztergomi érsekként majd bíborosként és II. Ferdinánd király tanácsadójaként a korabeli Magyarország legfőbb méltóságai közé tartozott, aki irodalmi, egyházi és politikai szerepével egyaránt jelentős és hatalmas méretű életművet hagyott maga után: írásai a levelezéssel együtt tizenöt kötetben jelentek meg a korábbi – egyébként nem teljes – összkiadásban,¹⁶ s ennek az igen terjedelmes életműnek mintegy 40 %-a latin nyelven készült. Művei enciklopédikus teljességben tárják elénk a korabeli életet és műveltséget, s már közvetlen utódai is, elsősorban 18. századi prédikációszerzők (esetenként protestánsok is) szó szerint másoltak át hosszabb részeket írásaiból.¹⁷

A Pázmány-kutatás teljes történetéről átfogó, jól használható képet ad 2011-ig két újabban megjelent Pázmány-bibliográfia.¹⁸ Tudománytörténetileg a mai napig rendkívül jelentősnek számít Fraknói Vilmos három kötetes monográfiája.¹⁹ A 20. század első felének legjelentősebb alkotása Sík Sándor monográfiája, amely esszé-szerűen, ma is olvasmányosnak tekinthető módon dolgozza fel Pázmány életművét, sok lényeges pontra rámutatva.²⁰ A második világháború után az 1960-as években megjelent akadémiai irodalomtörténetig Pázmány munkásságát idehaza jobbra hallgatás övezte.²¹ Az utóbbi fél évszázadban a Pázmány-kutatás megújult utakon haladt

¹⁶ PPOO, PPÖM, PPÖL.

¹⁷ MACZÁK 2010; TÚRI 2011; HARGITTAY 2013; JUHÁSZ 2013.

¹⁸ ADONYI–MACZÁK 2005, HARGITTAY–MACZÁK 2011.

¹⁹ FRANKL 1868, FRANKL 1869, FRANKL 1872.

²⁰ SÍK 1939.

²¹ Rónay György antológiája: PÁZMÁNY 1957. Az utószót, bár r. gy. jelzéssel szerepel a kötet tartalomjegyzékében, Klaniczay Tibor írta, mely alig módosított szöveggel megjelent saját tanulmánykötetében, 1958-as keletkezési dátummal: KLANICZAY 1961. – Önálló tanulmányt egyedül Geréb László írt elutasító módon: GERÉB 1963.

és figyelemre méltó eredményeket ért el. A komolyabb Pázmány-kutatás külföldön indult meg Öry Miklós doktori értekezésével,²² amit számos tanulmánya követett. Legfontosabb munkája a Pázmány tanulmányi éveit feldolgozó, Eisenstadtban megjelent könyv volt 1970-ben.²³ Öry haláláig folytatva kutatásait – s ahogyan mestere, Pázmány is – kézírásos bejegyzésekkel és kéziratlapokkal egészítette ki könyve egy példányát. Miután Szabó Ferenc ezt rendelkezésemre bocsátotta, ismét kiadtuk a művet, a tanulmányi évek korrigált második kiadását, az Öry-féle munkapéldány digitalizált fakszimiléjével együtt.²⁴ A római jezsuiták dokumentumfeltáró munkáját és Öry Miklós szellemi hagyatékát Szabó Ferenc jezsuita vitte tovább, s közreműködésével, illetve egyéni munkája nyomán négy nagyobb mű jelent meg: a római tanulmánykötet, egy száz oldalas bevezetővel ellátott három kötetes szövegkiadás és Pázmány teológiájáról szóló két monográfia.²⁵ Bitskey István alapvető könyve volt a kandidátusi értekezésént elkészített, Pázmány prédikációiról szóló monográfia 1979-ben, majd további tanulmányok és újabb tanulmánykötete Pázmány sokirányú munkásságáról szinte monografikus teljességgel mutatja be Pázmányt.²⁶ 2016-ban jelent meg Tusor Péter történész doktori értekezése, amely Pázmány érsekké nevezetetésének közvetlen előzményeiről szól.²⁷

Külön is szólni kell a *Textológia és forráskritika: Pázmány-kutatók 2006-ban* című kötetről. A kritikai kiadás készítése során felhalmozódott tapasztalatokat 2006-ban egy Piliscsabán megrendezett műhelykonferencián összegeztük, s kötetben is megjelentettük.²⁸ Az itt közölt írások nagyobb része a Pázmány-kutatás talán legnehezebb kérdésével foglalkozik, a műveiben felhasznált források kutatásával. A művek újraírásának vizsgálatában különösen fontos helyet foglal el az, hogy Pázmány

²² Pázmány egyháztanáról: ÖRY 1952.

²³ ÖRY 1970.

²⁴ ÖRY 1970/2006.

²⁵ LUKÁCS–SZABÓ 1987, ÖRY–SZABÓ 1983, SZABÓ F. 1990 (második kiadása: SZABÓ F. 1998), SZABÓ F. 2012.

²⁶ BITSKEY 1979, BITSKEY 2015a.

²⁷ TUSOR 2016.

²⁸ HARGITTAY 2006a.

milyen műveket használt fel szövegeiben. Ezt figyelembe véve számos esetben találunk arra adatot, hogy átdolgozásaiban milyen újabb művekre hivatkozott, milyen újabb műveket idézett. Pázmány folyamatosan követte a kontroverz irodalom publikációit, ezeket beépítette újabb szövegváltozataiba. Látszik ez a munkapéldányok forráshasználatában is; a kézírásos bejegyzések datálásához nem egy esetben nélkülözhetetlen segítséget jelentett az azokban felhasznált művek azonosítása. A *Textológia és forráskritika* kötet tehát a forráshasználat és forráskritika műhelymunkáiba vezet be, ezek közül néhányat külön is érdemes megemlíteni. Rokay Zoltán írásában²⁹ mértéktartóan rendszerezte Pázmány filozófiai írásainak forrásait, rámutatva a jelenleg még kétséges pontokra: az esetek túlnyomó többségében bizonytalan, honnan merítette az egyházatyáktól származó idézeteit, s kérdés, hogy – beszámítva görög tudását – mennyiben használt eredeti görög forrásokat. Fontos itt is megemlíteni, hogy a szerző munkatársaival az *Opera omniában* kiadott írások alapján elkészítette a filozófiai művek név- és tárgymutatóját. A magánkiadásban megjelent CD ezen túlmenően tartalmazza Félegyházy József és Gerencsér István 1937-ben megjelent monográfiáinak névanyagát is, továbbá az újabban megjelent grazi vizsgatételek tárgymutatóját.³⁰ – Szabó Ferenc írásában³¹ Pázmány és Bellarmino kapcsolatához szolgáltatott fontos adalékokat, részben tartalmi kérdésekben, részben filológiai szempontból: levélváltásuk hasonmásának közlésével, ismertetve a fontos dokumentumok előkerülésének történetét. – Ajkay Alinka és Báthory Orsolya dolgozatában³² a *Tíz bizonyág* forráshasználatáról találunk példákat. Elemzésüket elősegítette, hogy 2005-ben abban a grazi egyetemi könyvtárban folytattak kutatásokat, ahol Pázmány e művét írta, s ahol a 16–17. századi könyvanyag egy része megvan. Néhány példa segítségével bebizonyosodott, hogy Pázmány görög szerzőket latin fordításban olvasott, de az egyházatyák műveinek használatával kapcsolatban a florilegium-kérdés a maga teljességében egyelőre még megválaszolatlan. Megállapítható, hogy – a *Felelettel* szemben – Pázmány a *Tíz bizonyágban* az egyházatyák

²⁹ ROKAY 2006.

³⁰ KÉK–PÁPAY–ROKAY 2004. Nyomtatásban megjelent változata: ROKAY 2013.

³¹ SZABÓ F. 2006.

³² AJKAY 2006, BÁTHORY 2006.

idézése helyett az újabb kontroverz irodalmat (elsősorban Reynolds és Schlüsselburg műveit) helyezte előtérbe a citátumokban, s ezzel a módszerrel vált vitakészsége alátámasztottá és európai vonatkozásban is eruditívvá a magyarországi hitvitairodalmon belül. – Varsányi Orsolya dolgozatában³³ részletesen vizsgálta Pázmánynak a török birodalomról és vallásról írt munkáját, annak forrásait, s a citátumhasználat eljárását, melynek alapján a Pázmány-szakirodalomban elsőként mutatott rá arra határozottan, hogy Pázmány számos helyen szabadon kezelte forrásait, saját gondolatmenetéhez alkalmaztatva a felhasznált forrásokat, s e tekintetben a végeredmény nem mindig azonos az eredeti citátumok állításaival.³⁴ – Bajáki Rita, aki az *Imádságos könyv* szövegkritikai jegyzeteit készítette el, a jegyzetelés alapelveit foglalta össze írásában.³⁵ A kialakított rendszer alkalmas arra, hogy a Pázmány életében négy kiadást megért munka jellemző szövegeltéréseit megfelelően dokumentálja. – Bogár Judit dolgozatából³⁶ kiviláglik, hogy az *Imádságos könyv* forrásai között elsősorban külföldi és nem hazai műveket találunk. Sok hasonlóság mutatható ki jezsuita szerzők (Petrus Canisius, Petrus Michaelis és Vásárhelyi Gergely) műveinek szerkezetével és imatípusaival, jellemző módon azonban protestáns munkák is szerepelnek a források között. Arra jelenleg nincs bizonyíték, hogy Pázmány esetleg egyetlen (külföldi) munkát tett át magyarra, inkább úgy tűnik, hogy *Imádságos könyvének* anyagát több tucat forrásból állította össze. A szerző által (részben Wolfenbüttelben és Bécsben) elvégzett forrásfeltárás új eredményeket hozott ebben a lényegében szakirodalom nélküli témában. – M. Horváth Mária tanulmányában³⁷ egy, a Budapesti Egyetemi Könyvtár Kaprinai-gyűjteményében őrzött Torday-életrajzot közölt, s ehhez kapcsolódóan dolgozta fel a többszörös vallásváltoztatásáról elhíresült prédikátor életrajzi adatait. Részletesen összevetette Pázmány *Posonban lött praedikatióját* a későbbi prédikációgyűjteményében kiadott szöveggel, s arra a megállapításra jutott, hogy már a névtelenül kiadott korábbi változat le-

³³ VARSÁNYI 2006.

³⁴ A kutatás részletesebb bemutatása: VARSÁNYI 2008.

³⁵ BAJÁKI 2006.

³⁶ BOGÁR 2006b.

³⁷ M. HORVÁTH 2006.

jegyzője-kiadója is Pázmány volt. – Rajhona Flóra dolgozatában³⁸ Cornelius a Lapide kommentáros köteteinek a kutatásba való bevonásával meggyőzően bizonyította, hogy Pázmány florilegiumokat (segédkönyveket) is használt prédikációi megírásához. Az írás végén a prédikációszövegek átírására kidolgozott szabályzatot olvashatunk. – Csizmadia Patrícia a száz esztendeje megjelent Pázmány-összkiadás szövegkiadási módszerét tette vizsgálata tárgyává.³⁹

Ami a korábbi szövegkiadásokat illeti, a legtöbbet nyújtó a Pázmány-összkiadás. Pázmány magyar nyelvű művei egy csaknem teljes életműsorozat keretei között 1894 és 1905 között jelentek meg hét kötetben.⁴⁰ Megjelenése óta ez a könyvsorozat bibliofil ritkasággá vált. Az akkori egyetemi kiadás a kor filológiai és tudományos elvárásainak megfelelő színvonalú volt. E szövegkiadás alaposabb vizsgálata nyomán azonban bebizonyosodott, hogy a szövegek számos hibával jelentek meg: némelyik kötetben sok olyan szó van, amely átírási kérdést vet föl.⁴¹ Általános fogyatékosága, hogy a régi századfordulós helyesírást vegyíti a Pázmány-kori szövegkiadások helyesíráásával, a locusok betű szerinti közlését nem mindig pontosan hajtja végre. Saját jegyzetelése mennyiségileg gyakran következetlen, találunk részletes és szakszerű magyarázatokat, de szinte jegyzet nélküli szövegközléseket is. A *Kalauz* kiadásának használhatóságát növeli, hogy a számtalan „super”, „infra” Pázmány-féle önhivatkozás eredeti fóliószámát az összkiadás lapszámával cserélte fel, azonban az eredeti kiadásokat tanulmányozó számára ezek az átírt locusutalások nehézséget jelentenek az eredeti kiadások használatakor. A kiadás a szövegek utánközlését fontosabb feladatának tartotta a jegyzetelésnél. A 20. században megjelent szövegkiadások gyakran alulmúlták a mintául vett összkiadást. Ez a textológiai helyzet is indokolta a kritikai kiadás megindítását.

Teljes Pázmány-mű modern kiadásaként csak a *Rövid tanúság* és az *Öt levél* jelent meg az utóbbi fél évszázadban.⁴² Az 1983-ban napvilágot látott Szent István

³⁸ RAJHONA 2006.

³⁹ CSIZMADIA 2006.

⁴⁰ PPÖM I–VII.

⁴¹ CSIZMADIA 2006.

⁴² PÁZMÁNY 1983a, 123–157; PÁZMÁNY 1613/1984.

Társulat-féle kiadás és az ugyancsak 1983-as Tarnóc Márton-féle kiadás csupán válogatások, s már szintén beszerezhetetlenek.⁴³ Az utóbbi kiadás megoldása kifogásolható: a Szépirodalmi Kiadó kiadása egyszerűen elhagyja a latin részeket a szövegtestből, s az eredeti szöveghez tartozó marginálisokat sem közli. 2010-ben indult egy könyvsorozat, amely szintén válogatásokat közöl.⁴⁴ A megjelenő kritikai kiadássorozat lehet az alapja minden további, nagyobb példányszámú, népszerűsítő kiadásnak, azon túl, hogy a sorozat a kutatás feltételeit is lehetővé teszi.

A Pázmány kompilációs és újraírói tevékenységével kapcsolatos korábbi megállapítások korábban elszórtan jelentek meg a szakirodalomban. Azt, hogy Pázmány nemcsak kéziratos latin filozófiai és teológiai előadásait, de nyomtatásban megjelent műveit is átírta, Fraknói óta jelezte a szakirodalom, több ponton megtette ezt a századfordulós Pázmány-összkiadás is.⁴⁵ A kompiláló munka nyomaira újabban mind a *Régi magyarországi nyomtatványok* második kötetének szerzői, mind az 1983-ban megjelent szövegkiadás bevezetésének írói rámutattak, bár különböző részletességgel és nem minden mű és kompilációs megoldás vonatkozásában.⁴⁶ A *Régi magyarországi nyomtatványok* című alapvető bibliográfia a Pázmány-művek leírásában majd minden esetben megemlíttette a művek átírásának a tényét, konkordanciát adott a művek között, s mindez termékenyítőleg hatott a jelen kutatás számára. A Pázmány-összkiadás szövegeket bevezető ismertetéseiben az átírások módjáról többnyire lakonikus, rövid megjegyzések tudósítanak. A legtöbbet ezen a téren *A setét hajnalcsillag* kiadója tett, ugyanis ígérete szerint a Pázmány által a munkapéldányba írt javításait, kiegészítéseit közölni szándékozott.⁴⁷ Kiadásában azonban nem járt el kö-

⁴³ PÁZMÁNY 1983b; TARNÓC 1979.

⁴⁴ PÁZMÁNY 2010.

⁴⁵ FRANKL 1868, FRANKL 1869, FRANKL 1872: az egyes művekről szóló részekben, PPÖM: az egyes művek szövegkiadásához írt bevezetőkben.

⁴⁶ Az RMNy 1983 például nem említi a *Tíz nyilvánvaló bizonyosság* (RMNy 1983, 933) kompilálását a *Kalauzba*. Pázmány műveinek teljességre törő – azonban egymással nem teljesen egyező – listáját közli: FRANKL 1872, 315–323; SOMMERVOGEL 1895, 404–413; PÁZMÁNY 1983a, I, 87–89.

⁴⁷ PPÖM V, 474.

vetkezetesen, mivel nem minden Pázmány által a munkapéldányba betoldott szöveget közölt.⁴⁸

A fentiekben elmondottak alapján világossá vált, hogy bár a korábbi szakirodalmi megjegyzések világossá tették az elvégzendő munka körvonalait, inkább csak a lehetséges feladatokat jelölték ki az érdemi munka számára. Egyedül az *Öt szép levél* és az *Öt levél* esetében történt példaértékű előrelépés Lipa Tímea szövegösszevető és Balázs Mihály értelmező tanulmánya után, amennyiben a két szövegváltozat eltéréseire felhívták a figyelmet.⁴⁹ Csakis egyetérthetünk Lipa Tímea programadó meglátásával, aki elemzésébe bevonta az Alvinci-ellenes Pázmány írás harmadik szövegváltozatát, a *Kalauzban* megjelent 1623-as átdolgozást, így fogalmazott: „Árnyaltabb s egyúttal biztosabb képet mutatna e fejlődés megrajzolásában, véleményem szerint, ha e két évtized során született más jellegű Pázmány-írásokat is vizsgálat alá vennénk, azzal a kérdéssel, hogy vajon megtalálhatók-e bennük is ezek a változtatási tendenciák, vagy azok e három munkától eltérő jellegűek.”⁵⁰

A Pázmány kritikai kiadás munkálatai, mint említettük, 2000-ben indultak meg. A kutatás most már a Pázmány-szövegek széles körű, legalaposabb feltárására irányul, amely részben az általa felhasznált források azonosítását, részben írói módszerének leírását jelenti. Ami a forrásokat illeti: Pázmány fő művében, a *Kalauzban* a korábbi szerzők műveinek sok ezer helyét idézi, prédikációs kötetében csak a bibliai idézetek száma több mint tízezer.⁵¹ A korábbi, pontosan citált⁵² szerzők alapján létrejövő írói alkotásmód teljesen általános volt a korban, az irodalmi minták és a mesterek követése magasabb rendűnek számított, mint a szerzőnek az „ujjából szopott” dolgai. A kritikai kiadások elkészítésének egyik alapvető módszere a szerző által felhasznált források meghatározása. A mára gyökeresen megváltozott könyvtári

⁴⁸ Részletesebben lásd a *Setét hajnalcsillagról* szóló fejezetben.

⁴⁹ LIPA 2002, BALÁZS M. 2006. Lipa Tímea kitért a mű 1623-as, újabb átdolgozására is.

⁵⁰ LIPA 2002, 30.

⁵¹ BITSKEY 1979, 59.

⁵² Pázmány idézési technikájának fonákságairól: VARSÁNYI 2006. Ezt a vizsgálatot érdemes lenne más műveire is kiterjeszteni, így világosabban látnánk, mi annak a szakirodalmi közhelynek a valóságos tartalma, hogy Pázmány „pontosan idéz”.

helyzetben már nem lehet arra számítani, hogy a régi szerző által használt forrásanyagot egy helyen, egy könyvtárban tanulmányozzuk, s ez a nagy mennyiség miatt nem könnyen megoldható problémák elé állítja a kutatót. Jelenleg nincsenek lezárt kutatások arról, hogy milyen volt Pázmány könyvtárának összetétele, nem rendelkezünk olyan megközelítőleg teljes könyvlistával, mely az általa bizonyosan használt, birtokában levő könyvcímeket tartalmazná.⁵³ Ismerve a korabeli írói szokásokat, amelyek azt mutatják, hogy a forrásokat nem kizárólag az eredeti művekből írták ki, hanem idézetgyűjteményeket is folyamatosan használtak, a kutatás ezek feltárását is célul tűzte. Ami a bibliai idézetek nagy számát illeti, a régi műveltség egy sajátossága áll előttünk: nemcsak Pázmány, de kortársai számára is meghatározó volt a *Biblia* olvasása, tanulták, olvasták, idézték az Ó- és Újtestamentumot, s esetenként beszámoltak arról, hogy életükben tízszer-hússzor is elolvasták a teljes *Bibliát*.⁵⁴ Ez valamennyiük írói stílusát is meghatározta. Egy-egy biblikus kép, egy-egy szó utalása alapján, a bibliai hely pontos jelzése nélkül is nyilvánvaló: a régi magyar szerző számára a *Biblia* szövege nyelvként funkcionál. Pázmány biblikus erudíciója különlegesen mély: alighanem „betéve” tudta a latin bibliát, a *Vulgátát*, s ha magyarul idézte, nem volt szüksége fordítások után kutatni, számára gyakorlatilag mindegy volt, hogy latinul, vagy – saját tolmácsolásában – magyarul idézi a szöveget. Ebből az következett, hogy egy-egy bibliai citátumot – különböző helyeken alkalmazva – máshogyan magyarított.

Az írói módszer talán legfőbb sajátosságának felismerése és nyomon követése lényeges szakmai kérdés és ennek feltárása és megvilágítása szintén a kritikai kiadás feladata lesz. Ennek lényege, hogy Pázmány saját szövegét, nyomtatásban már megjelent műveit sohasem tekintette véglegesnek, folyamatosan alakíttatott rajtuk. Az újraírás nemcsak helyesírási és stiláris módosításokat jelentett (pl. még egy további jelző betoldását, a szóhasználat megváltoztatását, a toldalékolás egyszerűsítését), hanem a nagyobb szövegrészekeken végrehajtott kompilációs technikát is. Ez az átala-

⁵³ A 2015. évi budapesti lelkiségtörténeti konferencián előadottak szerint jelentős eredményeket ért el ezen a területen Horváth Mária és Mészáros Klára, de mindeddig csak Knapp Éva kutatásai jelentek meg: KNAPP 2013.

⁵⁴ KECSKEMÉTI 1998, 205.

kító – kompilációs vagyis egybeszerkesztő és újraíró – tevékenység a szövegek minden egységét érinti egy újabb szövegváltozatban: teljes fejezetek összevonását vagy szétválasztását, új fejezetek vagy bekezdések beiktatását, mondatok elhagyását vagy bővítését stb. Pázmány csaknem mindig a nyelvi modernizálás irányában változtat: akkor, amikor az „Istennek igéje” helyett az „Isten igéjé”-re módosít, vagy amikor a régiesebb névelőhasználatot modernizálva „az prédikáció” helyett „a prédikáció”-t ír. A változtatásokat tudatosan végezte el, fennmaradt néhány művének munkapéldánya is a saját kezű javításokkal. Több műve életében több kiadásban is megjelent, így *Imádságos könyve* négy kiadásban, a mintegy ezer oldalas *Kalauz* három kiadásban. (A *Kalauz* 3. kiadása nem sokkal halála után jelent meg, még 1637-ben.) A kritikai kiadásnak nyomon kell követnie ezeket a változtatásokat, s ezt gyakran nehezíti, hogy a helyesírás szintjén maguk a nyomdászok is gyakran beavatkozhattak a szövegbe, aminek számontartása adatok hiányában nem lehet egy kritikai kiadás feladata. Ez azt jelenti a Pázmány-kiadások esetében, hogy az előttünk fekvő szövegek csak bizonyos – nehezen meghatározható – százalékban őrzik Pázmány helyesírási sajátosságait.⁵⁵ Egy alkalommal a hibásan megjelent mű minden egyes példányát kézzel átjavíttatta ugyanazokon a helyeken, ezt tanúsítja első nyomtatásban megjelent magyar nyelvű műve, a Magyar István ellen írt *Felelet* valamennyi fennmaradt példánya. A feltáró munka legizgalmasabb részét azok a fennmaradt *munkapéldányok* szolgáltatják, melyek három különböző művében tartalmazzák a szerzői bejegyzéseket. Ezek vagy apró széljegyzetek, vagy bekötött pótlapokon hosszabb szövegek formájában, vagy éppen ostyával odatapasztott papírdarabkákon tartalmazzák a kézzel írt kiegészítéseket. S e módosított részletek már nyomtatva jelennek meg egy újabb kiadásban vagy egy másik műve másik fejezetében.

Pázmány máig ható írói tevékenysége saját korában (ez alatt az egész 17. századot értve) központi helyet foglalt el. A katolikus oldal számára azért, mert művei követendő mintát jelentettek, a protestáns oldal számára azért, mert az írásos kommunikáció és viták során az első számú címezetté vált. Talán nincs is olyan kortársa,

⁵⁵ KOVÁCS G. 2003. Érdemes lenne a továbbiakban *saját kezű kéziratok alapján* elemezni Pázmány helyesírásának változásait.

akinél ne lenne kimutatható a Pázmány-életműhöz való bármilyen viszonyulás: az említéstől, hivatkozástól a szövegszerű átvételig.

Az új kiadás konkrétan megfogalmazott igénye a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Karán merült fel, az MTA Irodalomtudományi Intézetével közösen megrendezett *Pázmány Péter és kora* című tudományos konferencia alkalmával (Piliscsaba, 1998. május 21–23.).⁵⁶

A munkálatok során – éppen a kompilációs technika alkalmazásának átláthatósága érdekében – nyilvánvaló vált, hogy a kritikai kiadást Pázmány esetében nem szabad függetleníteni a forráskiadástól. E megfontolás alapján jelent meg a *Rövid tanúság* jegyzetelt kiadása mellett a mű hasonmása is és a további kötetek esetében is szükséges lesz az eredeti művek egyidejű hasonmás kiadása vagy hagyományos, vagy digitális formában, lemezmellékletként.

⁵⁶ A konferencia anyaga megjelent: HARGITTAY 2001b.

3. PÁZMÁNY IRODALOMSZEMLÉLETE ÉS AZ ÚJRAÍRÁSI TENDENCIÁK

Pázmány tudatos szerző, akit behatóan érdekel az írásmű megformálhatósága. Egyik levelében meg is jegyzi egy Ferenczffy Lőrinc által hozzá küldött levélről: „Elég hosszú discursus vagyon a Zágrábi levélben, és megtetszik, hogy prócátori irás, nem Cancellaria Stylussa.”⁵⁷ Igényességéről a *Kalauz* egy megállapítása árulkodik: „nehéz mindenkor *Cicero*-után járni”, írja a fordítással kapcsolatban.⁵⁸ Irodalomszemlélete leginkább előszavaiban és könyvajánlásaiban tett megjegyzéseiből rekonstruálható.

Több mint négy évtizeddel ezelőtt jelent meg Wolfgang Leiner monográfiája a kora újkori ajánlólevelekről.⁵⁹ A korai újkorban – hasonlóan más nemzetek szokásához – a magyarországi művek is általában ajánlólevél kíséretében jelentek meg, így Pázmány művei is.⁶⁰ E szövegek elemzésekor mindenekelőtt el kell különíteni a művek törzsszövegétől formailag is elváló praeliminaris szövegtípusokat: az ajánlólevelet, az ajánlóverset, az olvasóhoz szóló bevezetést, a szerzői önreflexiókat tartalmazó, a kiadás módjára és esetleges sajtóhibáira vonatkozó tájékoztató szöveget, esetenként az utószót, a tartalomjegyzéket. Ezekon kívül Pázmánynál többször indul a mű egy, a vitapartner és saját művét tézisszerűen összefoglaló fejezettel. Osztályozó szempontot jelent e szövegeknek a törzsszövegnek megfelelő vagy attól eltérő *nyelve*, a dedikált személye, társadalmi hovatartozása is. Az alábbiakban Pázmány paratextusait dolgozom fel, azonban nem műfaji megközelítéssel, hanem az e szövegekben megfogalmazódó irodalomszemlélet sajátosságaira koncentrálva. Az alábbi-

⁵⁷ Pázmány levele Ferenczffy Lőrinc udvari titkárhoz, Sellye, 1628. október 7.; PPÖL I, 744.

⁵⁸ Pázmány 1637/2000, 365. A Cicero után járásról az utókor ítélete döntött azzal, hogy Pázmány nevéhez ragasztotta a „bíboros Cicero-”t. Meg kell jegyeznünk, hogy már életében megkapta ezt az epitheton ornamst Jeremias Drexeltől 1636-ban, lásd HARGITTAY 2009i, 183.

⁵⁹ LEINER 1965. Egy ilyen hazai monografikus feldolgozás 2013-ban jelent meg: PESTI 2013.

⁶⁰ Egy hazai monografikus feldolgozás 2013-ban jelent meg: PESTI 2013.

akban öt pontban foglalom össze a Pázmány ajánlóleveleiben, elő- és utószavaiban megfogalmazott legfontosabb irodalomkritikai gondolatokat.

1) *Az ajánlólevelek címzettje, avagy kihez szól a mű?* Közismert tény, hogy a 16–17. században megjelent művek dedikációi leggyakrabban a művek létrejöttét, esetleg a nyomdai megjelenést lehetővé tevő mecénásokhoz vagy szellemi pártfogókhoz szólnak. Esetünkben erre is van példa (a *Felelet* ajánló verse Forgách Ferenc nyitrai püspökhöz, a *Tíz nyilvánvaló bizonyság* dedikációja Pethe Márton kalocsai érsekhez, a *Keresztyéni felelet a megdicsőült szentek tiszteletéről* ajánlása az immár esztergomi érsek Forgách Ferenchez és Forgách Zsigmondhoz), azonban megfigyelhető, hogy Pázmány az idő előrehaladtával egyre inkább függetleníteni tudja magát a támogatóktól, vagy a mecénás mellett további személyt is szükségesnek tart kiemelni egy másik dedikációban vagy praelimináriában. Példa erre az 1603-ban megjelent *Felelet*, melyben Forgách püspökhöz csak egy epigramma szól, a mű dedikációja Nádasdy Ferencet illeti, ugyanazt a személyt, akihez mint mecénáshoz már Magyar István is intézte ajánlását. Ott a támogató, Pázmány esetében pedig az „igaz útra” terelendő személy Nádasdy. Pázmány – aki nincs meggyőződve Nádasdy hajlíthatatlan protestáns elkötelezettségéről – kéri is a címzettet, hogy vállalva a bíró szerepét, vegye fontolóra, kinek is ad igazat. S hogy a kérés még hangsúlyosabb legyen, még egy – szintén Nádasdyhoz szóló – „Peroratio” zárja a művet.⁶¹

Jellemzőnek kell tartanunk a Pázmány által *hölgyek számára* készített dedikációinak eseteit is. Az *Imádságos könyv* első és második kiadásának dedikációja Hethesi Pethe Lászlóné Kapi Annához szól. A grazi egyetem fiatal professzora az első kiadás dedikációjában elmond egy esetet: Kapi Anna Grazban tartózkodván felpanaszolja a magyar nyelvű imádság hiányát, mire Pázmány – egyéb számos teendője közepette, de átérezve a probléma súlyát – gyorsan megalkotja imakönyvét, mely a protestantizmus elmúlt hét évtizede fölött átnyúlva megteremti a kapcsolatot a késő középkori kódexirodalom szövegeivel, s hosszú időre a legnépszerűbb

⁶¹ PÁZMÁNY 1603/2000, 16–20, 249–256.

elmékedés-gyűjteménnyé válik.⁶² Akár így történt Kapi Anna esete, akár nem, kétségtelen, hogy topikus jellegű az eljárás: nemzeti nyelvű imádságos könyvet az – akkor még – műveletlenebb réteg képviselőjének, nemes asszonynak kell ajánlani, hiszen elsősorban nekik és az apácáknak van szükségük (már az *Ómagyar Mária-siralom* óta) magyar nyelvű imádságokra.⁶³

A nemes hölgynek dedikált anyanyelvű imádságos könyv nevezetes példája Pázmány *Imádságos könyvének* 1689. évi kiadása, amelyet a „nyomdász” a leendő fejedelem nővérének, Rákóczi Juliannának ajánlott s az ajánlással az imakönyv udvarlás tárgyává vált. Az ajánlásról, amelyben Júlia „szemkívánó”, „szívhódító”, „lelket élesztő, kegyes nyájas beszédű” „galamb”-ként jelenik meg, Köpeczi Béla bizonyította, hogy valódi szerzője a jezsuita Kecskeméti János, aki Batthyány Ádám nevében írta a hódoló dedikációt.⁶⁴

A másik hölgy, akinek Pázmány művet ajánlott, Batthyány Ferenc özvegye, Lobkovitz Poppel Éva volt. A *Bizonyos okok, mellyek erejétől viseltetvén egy fő ember az új vallások töréből kifeszlet* című vitairat keletkezése (1631) előtt nem sokkal, 1629 őszén tért katolikus hitre Poppel Éva fia, Batthyány Ádám. Pázmány a dedikációban nyíltan célba veszi Poppel Évát is.⁶⁵

Említettük, hogy Pázmányt – különösen pályája későbbi szakaszában – nem köttették finanszírozási problémák művei kiadásában, sőt maga is mecénássá vált.⁶⁶ A *Kalauz* első és második kiadásához egymástól eltérő, szép és bizonyára költségigényes díszcímlapot metszetett, méltán tartható a két metszet a reneszánszból a barokkba való átmenet reprezentánsának. A mű harmadik kiadása azonban – amely

⁶² A szerző (Pázmány) neve csak az ajánlás végén szerepel: PÁZMÁNY 1606/1693, †3r–v. Lásd RMNy 1983, 945.

⁶³ Vannak további esetek is, pl. Szenci Molnár Albert 1621. évi, Heidelbergben megjelent imádságos könyvét a nagyszombati eklézsiahoz tartozó kegyes asszonyoknak ajánlotta (RMNy, 1238); egy Nyéki Vörös Mátyásnak tulajdonított kiadvány pedig Tamási Katának és Körtvélyesi Évának szóló ajánlással jelent meg (RMNy 2000, 2077).

⁶⁴ KÖPECZI 1982.

⁶⁵ PPÖM V, 307. Batthyány áttérésének körülményeiről és a művel való kapcsolatáról lásd alább részletesebben a *A Bizonyos okok* (1631) és a *Kalauz* című fejezetet.

⁶⁶ HOLL 1980, 173–187.

Pázmány halála után jelent meg – egyszerű, metszet nélküli, csak nyomdai keret-dísszel ellátott, nyomtatott címlappal jelent meg, a valódi finanszírozó már nem élt. Ez az anyagi függetlenség tette lehetővé, hogy dedikációi többnyire csakugyan azoknak szóljanak, akiknek a művet magát is szánta: pl. *A Calvinus János Hiszekegy Istenét* „Az Calvinus vallása követő evangélikus atyafiaknak”, a Kempis-fordítást „A Magyar országban levő keresztyéneknek” ajánlja.⁶⁷ Esetenként – a teljes mű személyes jellege és műfaja okán – fölöslegessé is válik a külön dedikáció, pl. az Alvinczihez szóló *Öt szép levél* vagy az *Alvinci feleletének megrostálása* esetében.⁶⁸ Mindezek ismeretében illő és emelkedett, a transzcendenciára utaló megoldás, hogy utolsó művének, a prédikációknak ajánlása nem földi lényhez szól: Pázmány „Az én kegyelmes uramhoz, a tellyes szent háromság egy bizony Istenhez” ajánlja művét, hálát ad neki, hogy a tőle kapott kicsiny tehetséget („girát”) az Ige hirdetésére fordíthatja.⁶⁹

2) A „méh” és a „pók” esete: autonóm alkotás vagy imitáció?⁷⁰ Pázmány a *Kalauz Elöl-járó levelében* (a mű mindhárom kiadásában) határozottan elkülöníti az imitációs technikát az „autonóm” alkotásmódtól, mondván, hogy „amit írok, nem újjomból szoptam és hamissan sem költöttem” továbbá: „Új találmányokat, és magam fejből költött dolgokat, töllem senki ne várjon. Mert, tudom, hogy a’ pók-háló, nem job a’ lépes-méznél; noha a’ Pók, béliből szövö légy-fogó hálóját; a’ Méh pedig, virágokrúl szedegeti mézét. Azért, igyekeztem azon, hogy a’ Régiek nyomából ki ne lépjem: hanem, az ő Fegyver-házokból vegyek diadalmas kardokat [...] Azoknak-való az Ujság, kik, vagy elme-futtatásért, vagy a’ bölcsességben-való éleségnek mustrálásáért irogatnak.”⁷¹ Bár a pók „A keresztyén szimbolikában a jó méh ellenté-

⁶⁷ *Az nagy Calvinus Jánosnak Hiszek-egy-Istene*: PPÖM II, 701; *Kempis Tamásnak Christus követés-érül négy könyvei*: PÁZMÁNY 1983a, I, 311.

⁶⁸ PPÖM II, 511, 627.

⁶⁹ PÁZMÁNY 1983, II, 9.

⁷⁰ Az imitáció fogalmán a legtágabban felfogott „imitatio auctorum”-ot értem, vö. UEDING 1998, 235–238.

⁷¹ PÁZMÁNY 1637/2000, jv–v. (RMNy 2000, 1697.)

te”,⁷² Pázmány az idézett helyen nem utal locusra, s a két állatnak a bibliai előfordulásai nem erősítik meg az *együttes* használat bibliai eredetét. A szerzőség kérdéséről hasonlóan nyilatkozott Pázmány a *Prédikációk* előszavában („A keresztyén olvasókhoz”) Salamonra és Senecára utalva: „Nem kel tehát azt várni, hogy ollyat mongyak, a mit előttem senki nem mondott.”⁷³ Pázmány felfogása, amellet, hogy a romantika előtti általánosan érvényes irodalomfelfogás magyarországi megfogalmazásának egyik legtudatosabb és legtömörebb topikus kifejezése, a hitviták időszakában különös jelentőséget nyer a katolikus oldal autoritás-elvűségének alátámasztására. A viták során a sokoldalú erudíció segítségével fordítja át gyakorlattá Pázmány a hangoztatott elvet.

A prae- vagy postliminaris szövegek olvasása más szempontból sem terméketlen: helyenként utalásokat találunk a művek létrejöttének közvetlen körülményeire. Ezek közül itt csak egyetlen adatra hívom fel a figyelmet. Az Alvinczi Péternek írt *Öt szép levél* (1609) második, átdolgozott kiadása a *Kalauz* függelékékként jelent meg 1613-ban, *Öt levél* címen. E művet „Az Alvinczi Péter Feleletéről rövid intés” című szöveg zárja le. Alvinci felelete, amelyet még 1609-ben írt az *Öt szép levél*re, nem maradt fenn. Fennmaradt viszont Pázmány erre írt válasza, Alvinci „megrostálása”, még ugyanebből az évből, 1609-ből.⁷⁴

3) *A citátumhasználat módja és technikája.* A korban általános szokás volt a szövegek megformázásában tipográfiailag is elkülöníteni az idézeteket az azokat összekötő szövegrészekről, leggyakrabban úgy, hogy az idézeteket kurziválták, vagy eltérő betűfokozattal szedték. „De külön és kisebb bötüvel nyomtatták a *deák* szó-

⁷² BIEDERMANN 1996, 318. – Petrőczy Éva egy hozzászólásában megjegyezte, hogy a toposz megtalálható Swift *Hordómeséjében* (*A Tale of a Tub*) is. – Az ékesszólás jelképeként alkalmazott „méh” toposza bukkan fel – együtt a hasonló értelmű hatyúéval – Janus *Ad animam suam* írt versében is, így biztosítva a múlandó fizikaival szemben *költői lényének* halhatatlanságát. Az értelmezési lehetőségekről: JANKOVITS 2002, 144, 153, 214–221.

⁷³ PÁZMÁNY 1983a, II, 14.

⁷⁴ A fölvetődő kronológiai kérdésekről lásd az *Alvinczi megrostálása* (1609) és a *Kalauz* című fejezetet.

kat”, tudósít a *Prédikációk* előljáró levelében Pázmány.⁷⁵ Az sem volt közömbös, hogy a citátumokat a magyar nyelvű szövegtestben a szerző eredeti nyelven, magyar fordításban, vagy mindkét nyelven közölte. Pázmány maga is foglalkozott a kérdéssel. A *Prédikációk* előljáró tudósítása szerint számot vetett azzal, hogy nem mindenki érti a sok latin citátumot, s így akadály gördül a befogadás zavartalanságába: „Ugy rendeltem pedig, azoknak magyarul írt formáját; hogy aki *deákul* nem tud, vagy a ki a kösség-előtt *deákul* nem akar olvasni, csorba nem esik a magyar írásban; hanem úgy foly, mint ha a *deák* szók közbevetve sem vólnának.”⁷⁶ Idézeteit (sok ezer latinul közölt citátumát) lefordította tehát, úgy alakítva a mondat grammatikai szerkezetét, hogy a latin textusok kihagyásával a magyar szövegrészek egybeolvasva értelmes és grammatikailag hibátlan egységek legyenek. (Talán ez adta az ötletet az 1980-as évek szövegkiadáói számára, akik a latin szövegeket és a hozzájuk tartozó lucusjelöléseket elhagyva, homogén magyar szövegeket adtak ki, ezzel a szerző szándékát és eredeti alkotásmódját felismerhetetlenné téve.)⁷⁷ Nos, Pázmány, aki számon tartotta egy szöveg magyar, latin vagy heterogén jellegét, csupán három olyan művet alkotott, melyekből lényegében hiányoznak a latin szövegrészek. Ezek egyike (talán legelsőként kidolgozni kezdett) magyar nyelvű vitairata, a *Tíz nyilvánvaló bizonyosság* című munka, mely 1605-ben jelent meg.⁷⁸ A mű korai voltának hangsúlyozása itt feltétlenül fontos, minthogy a homogén nyelvű szövegalkotás a középkori, majd a protestáns szerzőjű szövegekre jellemző. Katolikus oldalon a szövegek kétnyelvűekké válnak, leszámítva az ájtatossági művek egy részét. Ennek okát Pázmány a hitviták autoritáskeresésével magyarázza a *Felelet* „Az keresztyén olvasónak” írt levelében: „Ne ciudalkozzal, ha az regi zent Doktoroknak, sok Deac sententiait latod, Mert ezeket hogi Deakul irnam, az ketelenseg miuelteté, tuduan, hogi nagioib ereie, es böciülleti legien, mikor azon zokat oluassuc, mellieket az

⁷⁵ PÁZMÁNY 1983a, II, 16.

⁷⁶ PÁZMÁNY 1983a, II, 16.

⁷⁷ PÁZMÁNY 1983b; PÁZMÁNY 1987.

⁷⁸ A datálás kérdésével kapcsolatban korábban fölvetett szempontok mérlegelése: PÁZMÁNY 1605/2001, 5–6. Mint más esetben, itt is arról lehet szó, hogy Pázmány egyidejűleg több művén is dolgozott.

regiektől vöttünk, hagi sem, ha mi magunk mas nielüre forditanoioc”.⁷⁹ Ez a magyarázata annak, hogy a *Tíz nyilvánvaló bizonyság*, az *Imádságos könyv* és a Kempis-fordítás kivételével Pázmány minden magyar műve két nyelvű is egyben. A Kempis-fordítás ajánlásának híres és sokat idézett részlete („Igyekeztem azon, hogy a deák bötünek értelmét hiven magyaráznám; a szóllásnak módgyát pedig úgy ejteném, hogy ne láttatnék deákból csigázott homályossággal repedezettnek, hanem oly kedvesen folya, mint-ha először magyar embertől, magyarul íratott volna”⁸⁰) csakugyan vonatkoztatható Pázmány fordítói elveire, arra, hogy a fordító a latin nyelvi struktúra béklyóitól szabadon tolmácsoljon. A fordítás magyar nyelvi szabatosságának követelményét fogalmazta meg Medgyesi Pál és mások is,⁸¹ ám Pázmány írásgyakorlatát figyelembe véve az idézet félreérthetetlenül utal arra is, hogy ebben az írásban latin idézeteket ne keressen az olvasó. A protestantizmus számos módszere némi késéssel jelentkezett a katolikus oldalon is. Gondolok a nemzeti nyelvű bibliafordítások megjelenésére (jóval később a nemzeti nyelvű liturgia bevezetésére), a vulgáris nyelvű imádságok és népénekek elterjedésére, a nyomtatott prédikációk magyar nyelvűségére vagy az iskoladrámák magyar nyelvűvé válására. Szélesebb körű vizsgálatok bizonyíthatják majd, hogy a latin citátumhasználat is hasonló változásokon megy keresztül, Gábor Csilla megfigyelése szerint már Káldi 1631-es prédikációiban vagy Tasi Gáspár 1639-ben megjelent Bellarmino-fordításában, melyekben a latin citátumhasználat már elenyésző.⁸²

4) *A szerzőség kérdése, avagy Pázmány különvéleménye.* Az imént ismertetett irodalomfelfogás ismeretében furcsának tűnhet, hogy Pázmány lesz a magyar irodalomban az első, aki saját írásainak szerzői jogát nem engedi elvitatni. 1606-ban megjelent *Imádságos könyvének* sokrétű biblikus reminiscenciája, Szent Ágoston műveinek parafrázisai lehetővé tette, hogy e gyűjtemény anyagának jelentős részét fel-

⁷⁹ PÁZMÁNY 1603/2000, 27.

⁸⁰ PÁZMÁNY 1983a, I, 312. Lásd még: GÁBOR 2001.

⁸¹ BARTÓK 1998, 261–262.

⁸² GÁBOR 2001, 17. Oláh Szabolcs hívta fel a figyelmemet a *Die Patristik in der Bibelexegese des 16. Jahrhunderts* c. könyvre, melynek tanulmányai egyes részterületeket tárgyalnak. Az egész kérdéskör – úgy látszik – nemcsak idehaza „ein unerledigtes Thema” (STEINMETZ 1999, 71).

használva 1609-ben Mihálykó János három évvel később saját neve alatt adjon ki egy evangélikus imádságos könyvet Bártfán.⁸³ A rá egy évre napvilágot látott Pázmány *Imádságos könyv* második kiadásának előljáró levelében a szerző kifogásolta a protestáns redakciót. Pázmány azt írta, hogy Mihálykó „sok helyen meg szaggatta, és az eo foltos teczésének rongyával béis tatarazta az én írásomat [...] Annak okáért nem hogy jauallanám ezt az Eperjesi Prédikátor munkáját, de sőt inkább ez benne való sok fogyatkozásokért gyalázom, és enyimnek nem ismérem”.⁸⁴ Nevezetes kijelentés: ez az első súlyos szerzői kifogás a magyar irodalomban az „Iliászi pör”-t megelőző századokból, Balassi hasonló értelmű panasza után, noha a költő nem felekezeti szempont alapján, hanem a pontatlan másolás és félreértelemezés veszélye ellen fakad ki.⁸⁵ Minthogy Pázmány igen sokrétűen kiaknázza a korábbi századok irodalmát, nem arra kell gondolnunk, hogy azt kifogásolta: az általa is követett kompilációs módszer szerint dolgozott az eperjesi prédikátor, hanem mindenekelőtt az ellen szólalt fel, hogy Mihálykó nem hivatkozott rá. A Pázmányból és Káldiból kompiláló későbbi református szerzők eljárásáról szólva jegyzi meg Kecskeméti Gábor, hogy „A két vallás diszkurzusrendje között a határok nem teljesen átjárhatatlanok, csak a források hallgatnak szilárdan a titkolt határsértésekről.”⁸⁶ Nos, ezt a hallgatást törte meg Pázmány, amikor *Imádságos könyve* második kiadásának előszavában kifakadt; vajon mit tett volna, ha megéri a 18. századi kompilátorok tetteit?

5) *A hibátlan szöveg előállításának igénye.* Pázmány gondot fordított arra, hogy szövegei eredeti szándékának megfelelően jelenjenek meg, s ezt – kortársainak egy részéhez hasonlóan – több helyen szóvá is tette. A sajtóhibák felemlegetése vagy a „bevezetőként” az olvasóhoz írt levél részeként vagy attól független tájékoztatóként található a művek elején vagy végén. A Magyar elleni *Felelet* sajtóhibái oly mértékben irritálták a szerzőt, hogy a kinyomtatott példányok mindegyikét kézírással át is javíttatta, ahogy ezt bejelentette a mű „Keresztyén olvasónak” címzett bevezetés-

⁸³ MIHÁLYKÓ 1609, (RMNy 1983, 976).

⁸⁴ PÁZMÁNY 1610,)(5v-):(6r., (RMNy, 1983, 1003).

⁸⁵ Rimay idézi Balassi levelét: ECKHARDT 1951, 381.

⁸⁶ KECSKEMÉTI 1998, 224.

ben.⁸⁷ A művek sajtóhibáit nehezményező szövegrészek nem formális bocsánatkérések csupán. Tudjuk, hogy műveit (bármilyen terjedelmesek legyenek azok) minduntalan aprólékosan átjavította, kitérve a helyesírási módosításokra is. Bár – jelenlegi ismereteink szerint – három művének maradt fenn saját kézzel átjavított munkapéldánya, az elkövetkező kutatásoknak hipotetikusán azt a lehetőséget is föl kell vetnie, hogy a három évtized alatt végbemenő és a magyar irodalmi nyelv átalakítására vonatkozó helyesírási-nyelvi modernizációban kiadói korrektorainak jelentős szerep jutott.⁸⁸

Pázmány prae- és postliminaris szövegeinek vizsgálata további irodalomkritikai tanulságokkal is járhat a műfajok, a szerkesztésmód, az alantas stílus, a nyelvi durvaság kérdése vonatkozásában – mindez azonban már külön dolgozat tárgya lenne.

6) *A kompiláció módozatai.* A „compilatio” jelentését Pápai Páriz Ferenc szótárában három magyar kifejezéssel is tolmácsolja: „lopogatás”, „fosztás”, „latorkodás”. Hasonlóképpen Szenci Molnár Albert *Dictionarium*ában a compilatio: „lopogatás”, a compiler: „összvelopogató”. Mindkettejükénél a szó igei alakjánál jelentkezik a kevésbé pejoratív értelmű „egybe-gyűjtöm”, „egybe gyűvtöm” kifejezés.⁸⁹ A régi irodalom kutatásában használt kompiláció-fogalmat „összeszerkesztés” értelemben ma már mindenekelőtt a szövegszerkesztés technikájának megnevezésére alkalmazzuk, egy vagy több szövegből létrehozott újabb szöveg alakító folyamatának megnevezéseként. A megnevezés nem pejoratív jelentéstartalmú, ellenkezőleg: a romantika kora előtti írói gyakorlat elsőrendű jellemzője, amelynek beható ismerete a szövegek struktúrájának és tartalmának megértéséhez nélkülözhetetlen fontosságú. A 20. században általánossá vált terminológia e kompilációs írói technika tudatos, eszmei hátterét – a reneszánsz vonatkozásában – az „imitatio” fogalmával jelölte meg. Ilyen módon a szerzői novum nem a saját fogalmazású „új gondolatok” közlésében kerekendő, hanem a szöveg kialakításának, megfogalmazásának módjában, a szöveg átstrukturálásának, a kompiláció technikájának érvényesülésében.

⁸⁷ PÁZMÁNY 1603/2000, 27.

⁸⁸ HOLL 1980, 173–187; KOVÁCS G. 2003.

⁸⁹ PÁPAI PÁRIZ 1767/1995, 121; SZENCI MOLNÁR 1604/1990, H5v.

A kompiláció kettős értelméről, vagyis más szerzők írásainak egybeszerkesztéséről, továbbá a saját korábbi művek kompilációs átdolgozásáról és újraírásáról Pázmány egyaránt kifejtette véleményét. A *Kalauz Elöl-jaro leveléből* már idézett híres megfogalmazás (a méh–pók hasonlat) egyben értékítéletet is jelent, az elmúlt idők írásainak felmagasztalását, a régi mesterek és autoritások követésének fontosságát, más terminológiával az „imitatio” elsőbbségét az „új találmányokkal” szemben:⁹⁰ A kompiláció második értelmezését, a korábban készült saját művek felhasználását, átdolgozását, átszerkesztésének technikáját Pázmány szintén teljes tudatossággal alkalmazta. Mottóként már idézett eljárását Szent Ágostonra hivatkozva így jellemezte: „az eléb ki-bocsátott Könyveim részeit, mostani Írásomban, alkalmas helyekre rendelem [...] és tetszésem-szerént, meg-jobbitom, meg-rövidítem, megtöldöm, a’ hol helyesnek alítom lenni. Söt ugyan-ezen Könyvnek-is mostani nyomtatásában, sokszor világosb értelemmel, job renddel, ékesebb szóllással, újob bizonyosságokkal, hosszabbítom vagy rövidítem Írásomat.”⁹¹

A fenti idézetek tehát a *Kalauz*ból valók, de általánosan jellemzik Pázmány majd minden könyvében alkalmazott módszerét. Eljárására Pázmány természetesen talált bibliai előképet is: „Szent Pál azt írja, hogy, nem-csak egyszer, hanem sokszor kel azon-egy hasznos és szükséges tanítást fülébe vájni az emberek feledékensége”.⁹²

Egy további, más irányú kutatási területet jelentene az, hogy a hitvita retorikája hogyan függ össze az általános retorikai elméletekkel, s különösen, mi a viszonya a homiletikai elméletekhez? A kölcsönösséget és az átjárhatóságot nem könnyű megragadni, ahogy Kecskeméti Gábor írja: „a prédikációelméletnek téves nézetek cáfolását illető megfontolásaitól aligha remélhetünk érdemi eligazítást a hitvita kommunikációs helyzetére nézve”.⁹³

⁹⁰ PÁZMÁNY 1637/2000, vj, jv–v.

⁹¹ PÁZMÁNY 1637/2000, viij.

⁹² Pázmány *Prédikációinak* előszavából *A keresztyén olvasókhöz*: PÁZMÁNY 1983a, II, 14.

⁹³ KECSKEMÉTI 2005, 44. Lásd még: GÁBOR 2015b, 236; STAUFFER 2003, 1403.

4. A KALAUZ JELENTŐSÉGE PÁZMÁNY ÉLETMŰVÉBEN

4.1. A *Kalauz* hat kiadása (1613, 1623, 1637, 1766, 1897–1898, 2000)

Túl a hitviták „tengerén”, a régebbi és az újabb összegző értékelések egyértelműen fogalmazzák meg, hogy a *Kalauz* olyan szintetizáló mű, amely enciklopédikus teljességben foglalja magába a hitre és a hitről való vitatkozásokra vonatkozó vélekedéseket, s ez Pázmány fő műve: „Igazságra vezérlő Kalauz; deákul: Hodoegus. Melly könyvrül valósággal mondhatni, hogy veleje, és minden egyéb könyveinek, mintegy egybe hordott lépes Méze; az igasságnak pedig gazdag, és megböcsülhetetlen Tárháza”;⁹⁴ „Pázmány művei között e könyv a legjelentősebb és egyúttal a legnagyobb hatású.”⁹⁵ A *Kalauz* jelentősége mindenekelőtt abban áll, hogy Pázmány ebben a művében foglalta össze magyar nyelven mindazt a tudásanyagot, amely korábbi írásaiban elszórtan már napvilágot látott. Későbbi művei pedig jórészt a *Kalauz* védelmében készültek, ebből az opusból ágaznak szét. Egyedül az ajtatossági művek: az *Imádságos könyv* (Graz, 1606), majd a Kempis-fordítás (Bécs, 1624) és a *Prédikációk* (Pozsony, 1636) és néhány politikai irata reprezentálnak olyan írói szándékot, amely ezeket a műveket műfajilag elkülöníti a *Kalauztól*. Sok ezer oldalra rúgó latin nyelvű filozófiai és teológiai előadásai, az ott tárgyalt érvek és locusok jelentős módon és mértékben szintén beépültek a *Kalauz* rendszerébe, immár magyar nyelven.

Pázmány külföldi tanulmányai (Krakkó, Jaroszlav, Bécs, Róma), grazi professzorsága és néhány évi hazai közszereplés után 1616-ban lett esztergomi érsek. Közéleti pályáján ez jelentette a fordulatot: két évtizedre szóló lehetőséget arra, hogy országa sorsának nemzetközi keretek között is alakítója legyen. Addigra mint tudós, író és hitvitázó már eljutott a szintézisig, hiszen a *Kalauz* első kiadása, korábbi munkásságának egybefoglalása már 1613-ban megjelent. A művet még kétszer átdolgoz-

⁹⁴ AMROSOVSZKY 1760, 717.

⁹⁵ RMNy 1983, 1059.

ta (megjelenésük: 1623 és 1637), a 2000-ben kiadott hasonmás a harmadik, 1637. évi kiadás szövegét jelentette meg. Ez a *Kalauz* hatodik kiadása.⁹⁶

1. *Isteni igazságra vezérleo kalavz, mellyet irt Pazmany Peter, iesvitak rendin valo tanito.* Pozsony, 1613. A mű összeszerkesztésének idejére vonatkozó pontos adatunk nincs, ez bizonyára több évet vett igénybe. Az 1613. évi kiadás számára átdolgozott műveket figyelembe véve ez az 1609 és 1613 közé eső időszakot jelenti.⁹⁷ Az nyilvánvaló, hogy a tényleges megjelenés előtt már évekkel korábban készen kellett állnia a műnek, ugyanis a nyomtatás több évet kellett, hogy igénybe vegyen.⁹⁸

2. *Igassagra vezérlo Kalavz mellyet irt es most sok helyen meg-jobbitván, másodszor ki-bocsátott Pazmany Péter esztergami ersek.* Pozsony, 1623.⁹⁹ Jelentősen átdolgozott kiadás.

3. *Hodoegus. Igazságra-vezérlo Kalavz mellyet irt, es most sok helyen jobbitván ki-bocsátott, cardinal Pazmany Peter, esztergami ersek.* Pozsony, 1637.¹⁰⁰ Számos kisebb javítást tartalmazó kiadás.

4. *Hodegus. Igazságra-vezérlo Kalauz,* Nagyszombat, 1766.¹⁰¹ A negyedik kiadás az 1637. évi harmadik kiadás alapján készült.

⁹⁶ PÁZMÁNY 1637/2000.

⁹⁷ RMNy 1983, 1059. A megírás idejére vonatkozó korábbi vélemények ellentmondásosak. „Egyes részletei már gráci tartózkodása alatt elkészültek, zömét pedig 1610–1612 között vetette papírra.”; BITSKEY 1986, 100. – Pázmány „a *Kalauz* kéziratával 1610 őszére készült el”; VÖRÖSMARTI 1992, 279. Arra a kérdésre, hogy vajon az 1610-ben katolikussá tért Vörösmarti *Megtérése históriájába* mikor építette be a *Kalauz*-hivatkozásokat, azt válaszolhatjuk, hogy minden bizonnyal az 1620-as évek elején, még 1623 előtt. Hivatkozásai ugyanis olyan *Kalauz*-helyekre is utalnak, melyek az 1613. évi kiadásban még nem, csak a második, 1623. évben vannak meg (pl. „lib. 7. cap. 6. § 3.” vagy „Appendicis 1 ante § 3. et partis 2. initio”. – *Uo.*, 7., 9. Feltűnő, hogy Vörösmarti a *Kalauz* esetében csak könyvekre, caputokra és paragrafusokra hivatkozik, ugyanakkor más művek esetében oldalszámra is, *uo.*, 321. Feltehetőleg az 1623. évi kiadás kézírata volt előtte, amelyhez egyúttal tárgymutatót is készített; IPOLYI 1875, 641–643.

⁹⁸ Hasonló terjedelmű prédikációs kötetének megjelenése (1636) előtről, „Az előző néhány évből 1632–1635 között nem ismeretes pozsonyi nyomtatvány. Ennek oka részben Pázmány Péter prédikációinak folyamatban lévő nyomtatási munkája lehetett.” RMNy 2000, 1658.

⁹⁹ RMNy 1983, 1293.

¹⁰⁰ RMNy 2000, 1697.

5. *Hodoegus. Igazságra vezérlő kalauz.* Az 1637-iki vagyis harmadik kiadás után sajtó alá rendezte KISS Ignác. Bp., 1897–1898. (Megjelent a *Pázmány Péter összes munkái* sorozat 3–4. köteteként.)¹⁰²

Minthogy a 20. századi Pázmány-szakirodalom szinte kizárólag ezt a kiadást vette alapul állításai alátámasztására, részletesebben szükséges szólnunk erről az editióról. Bár a századfordulón megjelent kiadást összefoglalóan úgy értékelhetjük, hogy – korának kiadási színvonalát és igényességét tekintve – a legjobb kiadások közé tartozik, tudományos szempontból használhatósága korlátozott. Az életműkiadás részeként készült szövegközlés az 1637. évi kiadást vette alapul, „kivéve némi helyesírási változtatásokat, melyeket a kiadó-bizottság az I. kötet bevezető soraiban körülír.”¹⁰³ A századforduló helyesírására modernizált kiadás a szöveg jelentékeny átalakítását eredményezte, amely a mű nyelvi-helyesírástörténeti szempontú vizsgálatát nem teszi lehetővé. A szövegközlő bevezetőjében az első és második kiadás összefüggéséről szólva megemlíti, hogy Pázmány „néhány régi szavát az első kiadásnak itt újabbal cseréli fel. Ezek a maguk helyein megjegyezvék a mostani kiadásban” (kiemelés tőlem).¹⁰⁴ A sajtó alá rendezőnek, Kiss Ignácnak ez a megjegyzése a századfordulós kiadás szövegközlési elveihez és gyakorlatahoz képest túlságosan is nagy feladat vállalását ígerte, hiszen az első és második kiadás között sok *ezernyi* eltérés van, számos helyen pedig jelentős mennyiségű (oldalakra rúgó) kiegészítéseket tett Pázmány a szövegben. A kiadásban nincs nyoma annak, hogy a bevezetésben ígértet a szövegközlő beváltotta volna. Nem áll a helyt a bevezetésnek az a megállapítása sem, hogy „A harmadik, 1637. évi kiadás [...] a második kiadásnak reproductiója”,¹⁰⁵ ugyanis igen sok stiláris változtatást találunk a harmadik kiadásban is.

A századfordulón megjelent editio a mű szövege előtt közölte az első kiadásból az Istvánffy Miklóshoz és Draskovich Jánoshoz intézett latin nyelvű ajánlólevél

¹⁰¹ PÁZMÁNY 1766; PETRIK 1891, 60.

¹⁰² PPÖM III, PPÖM IV.

¹⁰³ PPÖM III, VII.

¹⁰⁴ PPÖM III, VII.

¹⁰⁵ PPÖM III, VII.

szövegét. A kiadó a régies kifejezéseket csupán elvértve magyarázta lapalji jegyzetekben, s a műhöz mindössze fél oldal terjedelemben adott tárgyi magyarázatokat. Végül egy – nem teljes – kumulatív névmutató következik (*A Kalauzban s egyéb művekben idézett XVI–XVII. századbeli írók rövid ismertetése*).

6. A 2000. évi hasonmás kiadás az „ultima manus” elve alapján a Pázmány életében utoljára módosított változatot, tehát az 1637. évi kiadást közli a Kőszeghy Péter tulajdonában lévő példány felhasználásával, a Balassi Kiadó munkájaként.¹⁰⁶

4.2. A *Kalauz* kompozíciója, világképe és műfaja

Sík Sándor máig is forgatott, kiváló Pázmány-könyvének híres hasonlata, mely a *Kalauzt* egy barokk székesegyházhoz hasonlítja, valójában nem sokat mond.¹⁰⁷ A dolog megértéséhez ugyanis most már arra a kérdésre kellene válaszolnunk, hogy milyen is egy barokk székesegyház? S erre a kérdésre semmivel sem egyszerűbb válaszolni, mint arra, hogy milyen a *Kalauz* felépítése.

Pázmány az első kiadásban a teljes művet három tomusra osztotta, s ez a három rész tagozódik további részekre, „könyvekre”, az első kiadásban összesen 14-re, a

¹⁰⁶ A Dobronoki György *Diáriumában* olvasható 1637. június 24-i bejegyzésből Fraknoi arra a következtetésre jutott, hogy Pázmány, aki március 19-én halt meg, nem érte meg a *Kalauz* megjelenését (FRANKL 1872, 288). Őry Miklós és Szabó Ferenc az adatot úgy értelmezték, hogy egy Hodoegus–Polemica–Apologetica életműkiadás anyagi támogatásáért érkezett Nagyszombatba a pozsonyi nyomda vezetője, Némethi Jakab (ŐRY–SZABÓ, 1983, I, 98.). Dobronoki szövege: „P. Joannes Szednik et P. Jacobus Nemethi Posonio venerunt huc [...] hic vero ut ab illustrissimo archiepiscopo sumptus impeteret pro impressione continuenda operum domini cardinalis defuncti”. A Budapesti Egyetemi Könyvtár, Coll. Pray, Tom. XXX.-ban található, számos fontos és érdekes adatot tartalmazó *Diariumról* BATHORY 2001, az idézet *uo.*, 374. – A századforulón megjelent levélkiadásban a *Kalauzról* a tárgymutató szerint két adat található, egy 1614-ből és egy 1629-ből: PPÖL I, 42–43 és PPÖL II, 68.

¹⁰⁷ A *Kalauzt* „az egész magyar prózában szinte páratlanná teszi monumentális kompozíciója. Teljes joggal hasonlítható a nagy barokk székesegyházakéhoz.” (Kiemelés az eredetiben.) Sík 1939, 116. Ebben a *Kalauzról* szóló fejezetben Sík Sándor részletesen elemezte a *Kalauz* logikai-lélektani szerkezetét.

további kiadásokban 15–15 könyvre. Minden egyes könyv további részekre, ezen belül további számozott fejezetekre oszlik. Az *Elöl-jaro level* indokolja meg a hármas beosztást. Ezek szerint az első részben (I–V. könyv) „A’ Természetbe óltatott Okosság vezérléséből”¹⁰⁸ mutatja ki az istenérveket és a keresztény hit indokoltságát. A második rész (VI–X. könyv) a római egyház és a pápaság létének és tiszteletének érveit foglalja össze. A harmadik rész (XI–XV. könyv) a Szentírásban foglaltak alapján cáfolja az „újítók” vélekedéseit. A hitvitázó jelleg végigkíséri, helyenként meghatározza a tárgyalásmódot, az újítók vélekedéseivel nemcsak a XI–XV. könyvben, hanem már a III. könyvtől kezdve részletesen szembeszáll Pázmány. A *ratio*, az *ecclesia* és a *scriptura* argumentációja alkotja a pázmányi gondolatmenet gerincét. „A *Kalauz* egész felépítésében – logikai, esztétikai és teológiai kompozíciójában – közel egy évszázaddal megelőzte az újkori katolikus alapvető teológiákat [...] Az igaz vallásról és az egyházzal szóló traktátusok szintézisét csak a XVIII. század alkotta meg, a felvilágosodás problémáira válaszolva. Pázmány már ezek előtt megépítette összetett művét, amely a *demonstratio religiosaval* kezdődik (I. könyv: istenismeret és vallás); ehhez csatolta a *demonstratio christiana*-t (II. könyv: a kinyilatkoztatott keresztény vallás az igaz vallás); ezt követte a *demonstratio catholica* (melyik Krisztus igaz egyháza?), a dogmatikai kérdések részletes tárgyalásával. A *Kalauz* tehát a maga korában egyedülálló apologetikai-polemikus-dogmatikus mű volt.”¹⁰⁹ A *Kalauz* kiadásainak megjelenése idején természetesen tucatszámra jelentek meg a kontroverz irodalom termékei, a hitviták századában vagyunk. Pázmány sem tagadhatta meg magát s korát, a *Kalauz*ra erőteljesen hatott a hitvita-műfaj. Ugyanakkor a *Kalauz* minden korábbi és további hitvitájától elkülönül: Pázmány itt megkísérli a vitákon való túllépést, szintézist próbál alkotni, a teljes rendszer felől közelít a vitakérdésekhez, a szerkezetben kialakított logika szerint az általánostól az egyes felé halad. A szerkezet kimunkálásában sikerül a szintézisalkotás, a részletek tárgyalásában minduntalan visszatér a vitakérdésekhez és a személyeskedést, iróniát és az „ad hominem” érveket sem nélkülöző vitázó stílushoz. Az egész életműben

¹⁰⁸ PÁZMÁNY 1637/2000, xij. (Kiemelés az eredetiben.)

¹⁰⁹ ÖRY–SZABÓ, 1983, I, 69.

megfigyelhető – különösen a *Kalauz* (1613) utáni viták tartalmára gondolva – hogy Pázmány a protestánsokkal folytatott viták számos kérdése közül kettőnek a tisztázását, a katolikus álláspont megértetését tartotta a legfontosabbnak, e két kérdésben mindenképpen meg kívánta győzni ellenfeleit: 1) a Szentírás mellett az azt magyarázó *Szenthagyomány* is forrásul szolgál a vallás számára, 2) az *Egyház* érti és magyarázza híven az Írás betűjét. Ahogyan a VI. könyv elején a „Hol vagyon Gyökere minden vissza-vonyásnak” című fejezetben megfogalmazta: „Két Kérdésen fordul meg minden közbe-vetés, mely a’ Keresztyénségben támadhat: mellyekben, ha meg-eggyesedhetnénk, vége lenne az egyenetlenségeknek. Első Kérdés az: Ha Isten, csak Sz. Írás-által jelentette-é ki, a’ Hiendő, és Cselekedendő dolgokat, úgy hogy, semmit egyebet nem mondott, semmit egyebet nem akart hogy hidgyünk, és cselekedgyünk, hanem csak a’mit írva adot előnkbe a’ *Bibliá*-ban? [...] Második Kérdés imilyen: [...] Honnan mennyünk végére, ki érti igazán a’ Szent Írás betűjét? mert, a’ Keresztyénségben támadot vetekedéseknek, addig végét nem érhettyük, míg bizonyos utat nem találunk a’ Szent Írás igaz magyarázására.”¹¹⁰ Pázmány ezt a gondolatmenetet továbbvitte, s egy másik helyen már tülemelkedve a hitviták teljes körén, azt a kérdést kutatta, hogy *egyáltalán* mi az oka a hitvitáknak? Válasza arról győz meg, hogy tágabb keretek között gondolkodott, s az eltérő politikai felfogást jelölte meg a hitviták okául.¹¹¹ Annál jelentősebbnek kell tartanunk Pázmánynak ezt a felismerését, mivel 1632. évi római követjárásának idején úgy látszik, hogy nem kívánta figyelembe venni a vallási és politikai szempontok elválását, amikor VIII. Orbán pápát próbálta rávenni arra, hogy a pápa gyakoroljon nyomást a katolikus francia udvarra annak Habsburg-ellenes politikája miatt. Az adott európai politikai helyzetben küldetése és szándéka eleve kudarcra volt ítélve, nem beszélve arról, hogy Machiavelli eszméi már több, mint száz esztendeje széles körben ismertek voltak.

A *Kalauz* tehát: teológiai szintézis és vitairat. De mint vitairatnak az „érvelése nyugodtabb, mint a korábbi vitairatoké, amelyekben – a polémia hevében – Páz-

¹¹⁰ PÁZMÁNY 1637/2000, 552.

¹¹¹ PÁZMÁNY 1637/2000, 1059. Ugyanez a megfogalmazás az 1620-ban megjelent *Rövid feleletben*: PPÖM V, 273.

mány is, miként ellenfelei, inkább az ellentéteket vette célba, semmint a közös pontokat kereste.”¹¹² Ez az „ökumenikus” jelleg a VI. könyv első részében (*Miben vagyunk gyökere és fundamentuma a’ Keresztységben támadot Egyenetlenségeknek*) a protestánsokkal való egyetértés alapjainak a megfogalmazásához vezet. „Miben eggyezzünk minnyájan, a’ kik Keresztyn nevet viselünk” – veti fel a kérdést Pázmány.¹¹³ A kérdésre négy pontban válaszol: 1) az igaz hit nem emberi vélekedésen, hanem a kinyilatkoztatáson alapszik, 2) az isteni kinyilatkoztatás a Szentírásban van megfogalmazva, 3) a vallás nem állhat ellentétben az Írás szavával, s épp a kinyilatkoztatás teszi igazzá a vallást, „mivel nincs, és nem vólt soha oly Ördög-tojta Tévelygés, melyben dícsíretes dolgok-is nem találhatnának; szinte mint oly gazos Kert sincsen, melyben hasznos füvecske nem vólna”, 4) nincsen igaz vallás az Írás hív magyarázata nélkül. „Ezekben azért egy nyomban járunk; egy-más-ellen nem tusa-kodunk” – teszi hozzá Pázmány.¹¹⁴

A *Kalauz* műfaji és szemléletbeli sajátosságait elemezve a tudós teológia, a kérelhetetlen vita és a nyomokban kimutatható ökumenizmus mellett utalni kell még a szintén kimutatható Regnum Marianum gondolatra, amelyre Galavics Géza utalt az 1613. és 1623. évi kiadás címlapjának metszeteit elemezve. Rámutatott, hogy a címlapképeken a magyarországi szenteket (Szent István, Szent Imre, Szent László, Szent Erzsébet) összefogó Patrona Hungariae-ábrázolás egyértelműen utal arra, hogy az idegen uralom alatt sínylődő ország legfőbb segítője Mária, s „hogya az ország jelentős része ennek ellenére mégis török uralom alatt áll, akkor ennek okai csak a Máriát nem tisztelő protestánsok lehetnek, ezért az ellenreformáció az ország helyzetének jobbrafordulását is eredményezheti”.¹¹⁵ Az 1623. évi kiadás Tobias Bidenharter által készített metszetén a szentek galériája a térítő Szent Adalberttel és a pannóniai származású Szent Mártonnal bővült. Díszesebb, mozgalmasságot és monumentalitást sugárzó lett a kép egésze a Mária fölé helyezett, Jézus-emblémát ábrázoló jezsuita rendi jelvény módosításával együtt. Az 1637. évi kiadás címlapja

¹¹² ŐRY-SZABÓ 1983, I, 73.

¹¹³ PÁZMÁNY 1637/2000, 551.

¹¹⁴ PÁZMÁNY 1637/2000, 551–552.

¹¹⁵ GALAVICS 1973, 114. A három *Kalauz*-kiadás címlapja: 1., 2. és 3. képmelléklet.

az előzőeknél jóval egyszerűbb, olcsóbb kivitelezésű, hiszen ez már az érsek halála után jelent meg, s a rézmetszetű díszcímlapok kivitelezéséhez gazdag mecénásra volt szükség.¹¹⁶

A korábban kifejtettek alapján nyilvánvaló lehet, hogy a *Kalauz*nak az életművön belüli saját „újszerűsége” meglehetősen viszonylagos: szinte bárhol ütköztünk föl a nagy művet, az az érzésünk támad, hogy a szöveget valahol már olvastuk, ráismerhetünk Pázmány valamely korábban megírt művére. Mint említettük: a korábbi szövegek sem érintetlenül kerültek a későbbi kiadásokba, apróbb-nagyobb javítások ezreit fedezhetjük fel, de ebben az új szerkezetben a korábbi művek egyértelműen fölismerhetők. Az új szintézis egységességét immár az dönti el, hogy magának a szerzőnek mennyire volt egységes a szemlélete és a módszere a korábbi tanulmányok megírásakor. Nos, Pázmány esetében azt mondhatjuk, hogy ez az egység úgy valósul meg, hogy a *Kalauz* teológiájával megalapozott és kiegészített *hitviták sorává* válik. A *Kalauz*ban a dogmatikus és apologetikus teológia valamint a polémia ötvöződik, mégpedig viszonylag pontosan elválasztható módon, mennyiségileg a polémia javára. Az arányok – az egyes könyvek sorrendjében haladva – az alábbiakban határozhatók meg. (Zárójelben szerepel az a megközelítőleg pontos, oldalszámban kifejezett terjedelem, amely a tisztán *teológiai*, nem polemikus fejtegetések mennyiségére utal.) I. könyv: a hit racionális oka (40), II. könyv: a keresztény hitigazság (40), VI. könyv: a hitről szóló fejtegetések (10), VII. könyv a Szentírásról (10), VIII. könyv: az Anyaszentegyházról (50), IX. könyv: a római egyház az igaz (50), X. könyv: a pápáról (10), XI. könyv: az oltáriszentségről (20), XII. könyv: az üdvözülésről (40), XIII. könyv: a szentekről (20), XIII. könyv: a purgatóriumról (15). A zárójelben föltüntetett számok összességében 305 oldalt tesznek ki, azt mondhatjuk tehát – a teljes mű terjedelme 1073 oldal –, hogy a *Kalauz* egyharmada nem vitázó szándékkal, stílusban és módszerrel készült, a fennmaradó kétharmad rész pedig polémia, mégpedig a korábbi művekből való átvétellel. Arra a sarkított kérdésre tehát, hogy a *Kalauz* műfaja teológiai értekezés-e vagy hitvita, a fentiek alapján az utóbbi mellett kellene állást foglalnunk. Minthogy azonban egyharmad résznyi önálló teo-

¹¹⁶ Pázmányról mint nyomdai mecénásról lásd HOLL 1980, 173–187.

lógiai fejtegetésekkel bővült az új szerkezet, új minőség is jött létre, amit maga Pázmány határoz meg a címben, s még hangsúlyosabban a harmadik kiadás új, kibővített címében: a műfaj „kalauz”, „hodoegus”, azaz „útmutató”, „Wegweiser”.¹¹⁷ Nem teológiai traktátus tehát (mint grazi előadásai), nem oktatásban használható kézikönyv (mint Bellarmino *Disputationese*), hanem gyakorlati útmutató azok számára, akik a katolikus hit igazságait keresik a korszak polemizáló világában. A szerkezet által kialakított új műfaji minőség nem szüntette meg a stílusbeli kettősséget. A teológiai részekben a nyelvújító erőfeszítésével magyarította a még élő és használt latin terminológiát, a vitatkozó részekben pedig megtartotta a hitviták élő erőteljes, helyenként durva és könyörtelen, de a tudás hatalmával megtámogatott stílusát. Hatásának titka kompozíciójában és nyelvi erejében van.¹¹⁸

4.3. Az újraírás módozatai: a *Kalauz* első három kiadásának szerkezeti összefüggései

A *Kalauz* első látásra talán bonyolult szerkezete az alábbi táblázat alapján tekinthető át.

1613. évi kiadás (Terjedelem: 816 oldal)	1623. évi kiadás (Terjedelem: 1066 oldal)	1637. évi kiadás (Terjedelem: 1073 oldal)
Ajánlás Istvánffy Miklóshoz, Draskovich Jánoshoz		
Elöljaro level	Elöl-jaro level	Elöl-jaro level
Rendi es sommája e' könyvben foglaltatott dolgoknak (tartalommutatóval)	Rendi es sommaja e' könyvben foglalt tanvsagnak	
	Rendi az könyvben foglalt capvtoknak	
	A' nyomtatatsnak fogyatkozasirul	
Tomus primus I–V. Könyv	– I–V. könyv	– I–V. könyv

¹¹⁷ A szó latin helyesírásáról: ÖRY-SZABÓ 1983, I, 98.

¹¹⁸ A műfaji összetettségre utal Kőszeghy Péter is, amikor a *Kalauzt* „a teológia jeleinek könyvé”-nek nevezi: KŐSZEGHY 1997.

Appendix. A Mahomet vallásáról	Appendix. A' Mahomet Vallásáról	Appendix. A' Mahomaet Vallásáról
Tomus secundus VI–X. Könyv	– VI–X. könyv	– VI–X. könyv
Appendix. A görögök szakadásáról	Appendix. A' Görögök Szakadásáról	Appendix. A' Görögök Szakadásáról
Tomus tertius XI–XIV. Könyv	– XI–XV. könyv	– XI–XV. könyv
Appendix. Eot level	Appendix. Az Ujitók mint szoktak felelni a' mi Irásinkra	Appendix. Az Ujitók mint szoktak felelni a' mi Irásinkra
		Rendi a' könyvben foglalt capvtoknak
Az nyomtatásnak Fogyatkozásirul		A' nyomtatásnak fogyatkozásirul
Logi alogi		
Appendix. Anonymi sicophantae glomeratae criminationes		

A fentiek alapján jól látszik Pázmány törekvése, mellyel a *Kalauz* teljes szövegét három tomusra osztotta. Annak ellenére, hogy a tomusokra osztás csak az első kiadásban van feltüntetve, az appendixek az V. és a X. könyv, illetve a mű végén szabatosan három részre osztják a művet.

A megjelent kötetek oldalszámából is nyilvánvaló: terjedelmi különbség van főleg az első és a további kiadások, de a második és a harmadik kiadás között is. Főleg a második kiadás számára dolgozta át Pázmány jelentősen művét, de számos helyen módosított a harmadik kiadás számára is. Pázmány teljes tudatossággal járt el, mutatja ezt az értekezésünk eljére illesztett mottó szövege.¹¹⁹ Eljárása nem egyedülálló az életműben, további műveinek fennmaradt példányai tanúskodnak korrekciós munkájáról.¹²⁰ Az átdolgozó arra is figyelmet fordított, hogy írásai minél kevesebb hibával jelenjenek meg, s ahol szükségesnek látta, legalább az értelemzavaró sajtóhibákról jegyzéket közölt, így járt el a *Kalauz*ban is (lásd a kiadás utolsó előtti oldalán.)

A tartalmi változtatások mennyiségét illetően az újabb kutatások kimutatták, hogy „a 2. kiadásban a Szentírás igaz értelméről szóló alapvető VII. könyvet 57 %-

¹¹⁹ PÁZMÁNY 1637/2000, viij, az *Elöl-jaro levelben*.

¹²⁰ CLAUSER 1936; BÜKY 1962; PÁZMÁNY 1984, 4–5, 14–17.

kal bővíti, az Eukarisztiáról szóló dogmatikus részt 43 %-kal, a szentekről szóló vitatott tant 39 %-kal, a megigazulásról szóló XII. könyvet 30 %-kal. A 3. kiadásban ismét egészen új részeket találunk az előzőhöz viszonyítva. Pl. a kálvinizmus tanánál a Tigurina (zürichi) konfesszióról szóló részt, a XV. könyvben a cölibátus fejtegetését; az Anyaszentegyházról szóló VIII. könyvet 12 %-kal bővíti. Figyelemre méltó, hogy ennek az utóbbinak az anyagát először az 1600-as évek elején dolgozta föl a *Diatribában*, de még harminc év múlva is talál kiegészíteni valót.”¹²¹

A középkor óta számos példája van annak, hogy a használhatóság érdekében a nagyobb terjedelmű opusokat tárgymutatóval látták el.¹²² Így jelent meg például Káldi György két prédikációs kötete 1631-ben.¹²³ A *Kalauz* kiadások ugyan mutató nélkül jelentek meg, de van nyoma annak, hogy készült hozzá egy olyan regiszter, amelyben a „homályosabb” szentírási helyek magyarázatai is szerepelnek. A Vörösmarti Mihály (kb. 1572–1645) által összeállított jegyzékről Ipolyi Arnold tudósít, megállapítása szerint az 1623-as kiadáshoz készült.¹²⁴ E tárgymutató híján is szeretnénk használhatóbbá tenni a *Kalauz* jelen kiadását, ezért az abban közölt tartalomjegyzéket az alfejezetek feltüntetésével mintegy háromszorosára kiegészítve s az 1637. évi kiadás oldalszámaival ellátva mai helyesírással közöljük az értekezés 6.2. fejezetében.

¹²¹ ŐRY–SZABÓ 1983, I, 96. Hozzá kell tennünk azonban, hogy a cölibátus fejtegetése csaknem azonos szöveggel és terjedelemben már az 1623. évi kiadásban is megvan, hiszen ez nem más, mint az *Öt szép levél* (1609) majd *Öt levél* (1613) című műve harmadik levelének átdolgozása, kibővítése.

¹²² BÁRCZI 2007, 569–594.

¹²³ RMNy 1983, 1509, 1510.

¹²⁴ IPOLYI 1875, 641–643. Ipolyi a mutatót összevetve és megfeleléseket találva az 1623. évi kiadás-sal, arra utal, hogy az 1623. évi kiadásban Pázmány a-b-c részre osztott minden oldalt, hogy a mutatóban közölt fogalmak (nevek) könnyebben visszakereshetők legyenek. Az általam átvizsgált példányban (l. 1. jegyzet) azonban nincsen kinyomtatva ez az oldalfelosztás. A kéziratos mutató Ipolyi által megadott jelzete a pozsonyi káptalani levéltárban: Capsa K. fasc. 9. No. 23. – A meg nem jelent mutatóról említést tesz még Jankovics József: VÖRÖSMARTI 1992, 280.

4.4. A szillogizmus mint strukturáló elv

„A szillogizmus, az iskolás következtetési forma az a tengely, amelyen Pázmány gondolatmenete forog.” – ahogyan Sík Sándor fogalmaz.¹²⁵

A retorikán belül a szillogizmus szerepe régóta nyilvánvaló. A logikai formák felhasználása általánosan bevett, vonatkozik ez többféle műfaj argumentációs részére.¹²⁶ A prédikációkat tekintve Bitskey István, Pázmány egyéb műfajainak vonatkozásában pedig különösen Sík Sándor tett sokat, hogy Pázmány retorikai iskolázottságát és gyakorlatát leírja. A *Kalauzt*, mint az életmű centrális alkotását szemügyre véve, mégis hiányérzetünk van az átfogó retorikai megoldások leírását illetően. A későbbiekben bizonyára az jelentené a továbblépést, ha a skolasztikán érlelődött, latin nyelvű filozófiai művek retorikus módszerét részleteiben kimutatnánk a vitairatokban, főként pedig a *Kalauzban*, amit ugyan nem tekintenek vitairatnak, de a műfaj jellegzetességeit – már csak a belekompilált vitairat-szövegek sokaságát tekintve is – számos részében magán viseli. Az alábbiakban egyetlen retorikai eszközt, a szillogizmust, annak felhasználási módját vesszük vizsgálat alá.

A szillogizmusok az iskolai oktatás gyakorlatából kerültek át különböző műfajokba, s a meggyőzés és a didaktikus szándék érdekében Pázmány szívesen alkalmazta azokat.¹²⁷ A *Prédikációk* mellett legterjedelmesebb művében, a *Kalauzban* többnyire nyomdatechnikailag is elkülönítve, más betűtípussal szedve jelentek meg, ezért valamennyi szillogizmus kiemelése viszonylag egyszerű. A szillogizmusok fejezetstrukturáló, sőt műegész-strukturáló szinten is megjelennek szövegépítési eszközként. Ez utóbbira példaként egy 1626-ban megjelent művére érdemes utalni, melyet egyébként a *Kalauz* korábbi kiadásáiból kompilált: *A Szentírásról és az Anya-*

¹²⁵ SÍK 1939, 158.

¹²⁶ Aczél Petra megfogalmazásában: „A szillogizmus mint a formális logika alapegysége a deduktív érvelés eszköze”, továbbá: „A retorika szempontjából a szillogizmus tehát a gondolkodás tisztaságának lehetséges biztosítója és kifejeződése, mely a retorikai nyelv szerves része.”, ADAMIK–A. JÁSZÓ–ACZÉL 2004, 283, 304.

¹²⁷ A szillogizmusok elmélete és osztályozása: PAULER 1925, 97–129.

szentegyházról két rövid könyvecskék. Itt tehát a szillogizmus műstrukturáló szerepet kap:

1. *premissza*: a hit alapjául szolgáló Szentírás értelmezésére az igaz egyház hivatott (= a mű első „könyve”)
2. *premissza*: a római Anyaszentegyház Krisztus egyháza, szándékainak folytatója, az igaz egyház (= a mű második „könyve”)

[*Konklúzió*: a római Anyaszentegyház tehát a Szentírás hiteles magyarázója]

A konklúziót sugallja a mű egésze, de a műstruktúra szintjén ez nem jelenik meg, hiszen az csupán két fejezetből, ahogy a szerző tagolja: két „könyvecskéből” áll. A recepció szintjén további következtetés is levonható: minden más magyarázat (és egyház) hamis. S ez már alapjává válik a műfaji meghatározásnak: a mű hitvitata.¹²⁸ Fejezetstrukturáló szillogizmusra a későbbiekben említünk példát.

A *Kalauz* három kiadása (1613, 1623, 1637) közül az ultima manus elve alapján az utolsó, Pázmány halála évében megjelent editiót vettem alapul. Pázmány a szillogizmusokat itt is elkülönítette tipográfiaiilag: ezeket kisebb betűkkel szedette. A szillogizmusok megoszlása nem egyenletes a mű tizenöt könyvében, amint az alábbi kimutatásban megállapítható:¹²⁹

Első könyv

Az emberi okosságnak és a keresztyén hitnek az isteni természetülről és tiszteletülről egyezsége.

Nincs szillogizmus

Második könyv

A keresztyén hitnek igazsága tíz bizonyossággal erősítettik.

Nincs szillogizmus

¹²⁸ GYÖRI 2001, 264.

¹²⁹ A címek a *Kalauz* 3. kiadásából valók (PÁZMÁNY 1637/2000).

Harmadik könyv

Közönséges jelenségek, melyekből kitetszik, hogy a római hittől szakadott vallások igazak nem lehetnek.

14 szillogizmus

Negyedik könyv

Nyilvánvaló jelek kimutatják, hogy az Augustai Confessio és a Lutherista Concordia nem igaz tudomány.

4 szillogizmus

Ötödik könyv

A calvinista tudománynak és a Helvéciai Confessiónak Isten ellen tusakodó hamis-ságául.

Appendix

A Mahomet vallásául.

13 szillogizmus

Hatodik könyv

Tartozunk valamit hinni, és az isteni szolgálatban cselekedni Istennek nyilvánvaló parancsolatja nélkül.

Nincs szillogizmus

Hetedik könyv

Honnan kell venni a Sz. Írás igaz értelmét és a vetekedések magva szakasztását?

3 szillogizmus

Nyolcadik könyv

Az anyaszentegyházul.

6 szillogizmus

Kilencedik könyv

Csak a római gyölekezet igaz anyaszentegyház.

40 szillogizmus

Tizedik könyv

A római pápa nem antikrisztus.

Appendix

A görögök szakadásáról.

1 szillogizmus

Tizenegyedik könyv

Az oltári szentségről.

Nincs szillogizmus

Tizenkettedik könyv

Az ember igazulásáról.

Nincs szillogizmus

Tizenharmadik könyv

A dicsőült szentek tiszteletiről és segítségül hívásáról.

Nincs szillogizmus

Tizennegyedik könyv

A purgatóriumról.

Nincs szillogizmus

Tizenötödik könyv

Az újítóknak három gyalázatos szidalmazási megrontatnak.

Nincs szillogizmus

Amint az a fentiekből látható, Pázmány főleg a vitatkozó részekben helyezett el szillogizmusokat, ugyanis ezzel a retorikai eljárással igyekezett még hatásosabbá és nyomatékosabbá tenni állításait. Az összes előforduló szillogizmusnak mintegy a fele (40) a *Kilencedik könyv*ben található, mivel a római egyház elismerését tekintette az egyik legfontosabb teológiai „gyökér”-kérdésnek.

A tipográfiaailag elkülönített szillogizmusok összes száma a *Kalauz* 1637. évi kiadásában 81, ehhez járul még a *Kalauz* bevezetőjében említett, s a *Bibliából* csaknem szó szerint idézett 3 szillogizmus.¹³⁰

A *Kalauz*ban helyenként felbukkanak a protestánsok érveit erősítő szillogizmusok is, pl. a *Nyolcadik könyvben*: „A’ mit hiszünk, azt szemmel nem láthattuk; *Hebr. 11. v. 1.* De a’ *Credó*-ban, hisszük a’ Közöséges Anyaszentegyházat. Tehát azt nem láthattuk.”¹³¹ Ezek azonban nincsenek tipográfiaailag kiemelve, de éppen a refutatio hatásossága miatt idézi őket Pázmány.

Pázmány eljárása a szillogizmusok alkalmazásakor az, hogy a szillogizmus megfogalmazása után szétválasztja az első állítást (major propositio) és a második állítást (minor propositio) majd mindkettőt részletesen, akár lapokon keresztül is elemzi, érveit pontokba szedve, hogy a conclusio igazságát bizonyítani tudja. Leggyakrabban a deduktív szillogizmusok első formáját, a kategorikus szillogizmust alkalmazza. Ellenfeleivel szemben egyik fő érve az, hogy az ő „tudományok” „újak és mostaniak”. Az alábbi szillogizmust Pázmány 30 lapon keresztül igyekszik bizonyítani, ez a III. könyv teljes IV. része. Ez esetben a fejezet élén álló szillogizmus fejezetstrukturáló retorikai eszköz:

„Lehetetlen, hogy Istentől adatott igaz Tudomány légyen, valamely az Apostolok idejétől-fogva, szüntelen minden üdöben világ végéig úgy meg nem marad, hogy mindenkor Sacramentumok-szolgáltató, és Isten Igéje-hirdető Pásztori és Tanítói legyenek.

¹³⁰ Győri Levente a *Kalauz* 1623. évi kiadásában számolta össze a szillogizmusokat, összesen 86-ot. Mivel Pázmány művének 1637. évi kiadása nem teljesen azonos a megelőző kiadással, az eltérés okait nem vizsgáltam meg. Nyomdailag kiemelt szillogizmusokat a következő lapokon találtam az egy-nél több előfordulást zárójelbe tett szám jelzi: 91, 116, 117, 150, 181–182, 199, 224, 252, 274, 293, 305, 326, 385, 399 [III. könyv], 412, 426, 432, 437 [IV. könyv], 452, 463, 523, 540, 541, 542, 543, 544, 546 (2), 547, 548 (2) [V. könyv], 629, 631, 633 [VII. könyv], 685, 686 (3), 687, 688 [VIII. könyv], 713 (2), 714, 715, 716 (2), 717, 718 (9), 719, 724, 725 (3), 726 (2), 727 (3), 730–731, 731, 732, 740, 746, 748 (2), 753, 755, 761, 765 (2), 766, 767 [IX. könyv], 806 [X. könyv]; összesen 81 szillogizmus.

¹³¹ PÁZMÁNY 1637/2000, 681. A „Krisztus látható egyházáról” szóló kérdésnek korábban egy egész könyvet szentelt: PÁZMÁNY 1605/1975.

De mind egyig, a' Romai Hittül el-hasonlot Vallások ollyak, hogy az Apostolok idejétül-fogva, szünetlen meg nem maradtak minden üdőben, sem Tanító Pásztoroktól nem vezéreltettek, hanem, az Apostoli üdök-után, későn kezdettek cifrázni és nevedekni.

Lehetetlen tehát, hogy ezek-közzül valamely, Istentül adatot igaz Tudomány legyen.”¹³²

Tehát:

1. *premissza*: Nem lehet Istentől adatott vallás, ami nem az apostolok idejétől van.

2. *premissza*: Az új vallások nem az apostoli időkből erednek.

Konklúzió: Az új vallások nem Istentől adattak.

A szillogizmusok alkalmazásakor ritkábban fordul elő az, hogy a konklúzió csak egyszer szerepel, a különböző premisszák pedig egymás után sorjáznak. Ilyen található a VIII. könyv 1. részében, ahol hat szillogizmus közös konklúziója csak az első szillogizmus záró részében szerepel („Tehát, a' Tudomány igyenessége, nem lehet az Ecclesiának ismértető jele.”). A többi szillogizmus esetében a konklúzió helyén csak ez áll: „Ergo, &c.”¹³³ Továbbá a IX. könyv 1. részében elősorolt szillogizmusok nem tartalmaznak konklúziót, ezt helyettesíti a fejezet élőfejében végig szereplő szöveg: „Az uytoknakal nincs igaz ecclesia”.¹³⁴

Pázmány a szillogizmusokat teljes tudatossággal alkalmazza. Ahogy a *Kalauz* bevezetőjében megfogalmazta: „Bizonyoságimat, mellyekkel, vagy az Uj Tudományokat ostromlom, vagy a' Régi Igazságot állatom, nagy részre a *Dialectikusok* törvénye-szerént, *in Forma*, rövid Kötésbe, és bizonyos formába foglalom, hogy nyilvánban ki-tessék erősségök. A' kik a' Christus igája Járom-szegét ki-törték, nem szeretik az ilyen szoros korlátban-valo harczolást”.¹³⁵ Itt Ágostonra hivatkozik („Aug. li. 28. contra Faust. c. 2.”), majd pedig újszövetségi szillogizmusokat idéz annak bizonyítására, hogy maga Jézus is alkalmazta ezt a tömör bizonyítási formát. Meg kell itt jegyezni, hogy Pázmány az egyik idézett formát teljes szillogizmussá

¹³² PÁZMÁNY 1637/2000, 150.

¹³³ PÁZMÁNY 1637/2000, 685–688.

¹³⁴ PÁZMÁNY 1637/2000, 712–728.

¹³⁵ PÁZMÁNY 1637/2000, viij.

alakítja, bár a bibliai szövegben a szillogizmus alkotórészei nem ugyanazok: „Isten, nem hóltak Istene, hanem eleveneké. De Isten, *Abrahám, Isaák, Iákob* Istene. Tehát Abrahám, Isaák, Iákob, nem hóltak, hanem elevenek.”¹³⁶ Amikor Pázmány Jézus kifejezőmódjából eredezteti a szillogisztikus kifejezőmódot és ezzel indokolja saját eljárását, látszólag nincs tekintettel arra, hogy az ókori logika és retorika egyik alapvető eljárásáról van szó, amely a skolasztikában és Pázmány latin nyelvű teológai értekezéseiben is alapvető kifejezési formává vált. Pázmány részéről a bibliai autoritásra való hivatkozás minden más megokolásnál hangsúlyosabb.

4.5. A források kérdése. Bellarmino

Pázmány tanulmányi és tanári éveiből táplálkozó elmélyült erudícióval fejtette ki és támasztotta alá mondanivalóját a *Kalauzban*. Sok ezer citátumát latinul és kurzív írással elkülönítve idézte, csak ritkán adott hozzájuk magyar fordítást. Ahogyan az *Elöl-jaro levelben* írja: „A’ minémü Tanúkat e’ Könyvben állatok, azoknak tulajdon szavait, mellyek a’ dologhoz illenek, rövideden, ki-irom Deákúl: de úgy, hogy, a’ mit ezek nem szintén egy-más-után irnak-is, egyyüvé hordom, hogy nyilvánban kitessék értelmök.”¹³⁷

A kutatás rámutatott arra, hogy a kortárs irodalomból Bellarmino mellett főleg Gregorius de Valencia, Thomas Stapleton és Francesco Suarez műveire épített. Valencia fő műve polemikus munkáinak összegyűjtött kiadása volt: *De rebus fidei hoc tempore controversis* (Lyon, 1591), Stapleton vitairatainak összefoglalása pedig a *Principiorum doctrinalium relectio methodica et compendaria* (Amsterdam, 1596) címmel jelent meg. „Bellarminótól inkább egyes érveket kölcsönzött, Valenciától a műfaji mintát, Stapletonnal pedig bizonyos »pázmányi sajátosságokban« rokon (apostoli folytonosság és az egyház tanbeli tekintélye); végül egyes dogmatikai kér-

¹³⁶ PÁZMÁNY 1637/2000, viij. A Máté 22, 31-ben azonban csak ennyi áll: „Én vagyok Ábrahám Istene, Izsák Istene és Jákob Istene. Isten nem a halottak Istene, hanem az élőké.”, GÁL–KOSZTOLÁNYI 1982, 1119.

¹³⁷ PÁZMÁNY 1637/2000, viij.

désekben Suarezt idézte előszeretettel (Szent Tamás *Summájához* írt kommentárját).¹³⁸ A kontroverz irodalomból közvetlenül idézett szerzőkön kívül használt olyan gyűjteményeket, enchiridionokat, amelyekből számos további szerző idézeteit is át tudta venni (Feuardent: *Theomatica Calvinistica*, 1604, Genebrard: *Chronologia*, 1588, Jodocus Coccius: *Thesaurus Catholicus*, Köln, 1600).¹³⁹ Kétségtől a források feltérképezése és felhasználása területén adós leginkább a Pázmány-kutatás, s bizonyos jelek arra utalnak, hogy ezt a feltáró munkát csaknem elől kell kezdeni.¹⁴⁰

Roberto Bellarmino (1542–1621) akkor volt a Collegium Romanum rektora (1592. december 18-tól 1594 novemberéig), amikor Pázmány ott tanult. Pázmány 1593. április 2-án ért Rómába, s 1597 nyarán távozott onnan.¹⁴¹ Bellarminóval a teológusképzés előírásai alapján többször is találkoznia kellett: „Az évenként kétszer tartott fogadalomújítási triduum alkalmával a ház minden lakója beszámolóra ment a P. Rektorhoz.”¹⁴² Ezen kívül Pázmány hallgatója volt a Bellarmino által havonta kétszer olaszul tartott házi exhortációknak, összesen mintegy húsz-huszonkét alkalommal. Kettejüknek fennmaradt egy levélváltása, s nem pusztán frázisnak tekinthető, amit Bellarmino 1605. május 30-án Pázmánynak írt: „Igen jól esett az egykori együttlétünkre való visszaemlékezés, melyet Tisztelendő Atyaságod megtisztelő és szerető soraival és tudós könyvecskéjével bennem felújított.”¹⁴³ (Az említett „tudós könyvecske” a *Diatriba theologica*, mely 1605-ben Grazban jelent meg.) Nemrégén a levél előzménye is előkerült, mely szerint Pázmány megküldi a *Diatribát* a cím-

¹³⁸ ÖRY–SZABÓ 1983, I, 70.

¹³⁹ PÁZMÁNY 1605/1975, 28.

¹⁴⁰ Pl. egy kimutatás szerint a *Kalauz* Bellarminót 28-szor, Szent Ágostont 591-szer, Tertullianust 108-szor idézi (KOVÁCS L. 1908, 42–43.), egy másik számolás szerint Bellarminót 35-ször, Ágostont 397-szer, Tertullianust 108-szor idézi (ÖRY–SZABÓ 1983, I, 70.). E vonatkozásban a legrészletesebb elemzés is csak a korábbi adatokra támaszkodik: ERDŐS 1941, 63. – Lásd még: BITSKEY 1999c.

¹⁴¹ ÖRY–SZABÓ 1983, I, 100.

¹⁴² ÖRY 1970, 98.

¹⁴³ PÁZMÁNY 1605/1975, 16. A latin eredeti szövege: BALÁZS–KRUPPA–LÁZÁR–LUKÁCS 1995, 430–431. Levélváltásuk fakszimiléje: SZABÓ F. 2006.

zettnek s levelét az alábbi búcsúzó formulával zárja: „quondam filius Petrus Pazmany”.¹⁴⁴ E levélváltás tanúbizonysága a személyes kapcsolat mellett a „szakmai” együttműködésnek is, amely Bellarmino vitaírói tevékenységéhez fűzte Pázmányt. A *Diatriba* Fridericus Brenner számára az egyház ismérveiről készített vizsgatézis-gyűjtemény, amely hitvita is egyben: ebben felel Pázmány William Whitaker *Praelectiones de Ecclesia contra Bellarminum* című művére (Cambridge, 1599), amely Bellarmino Európa-szerte elhíresült *Disputationes de controversiis christianae fidei adversus huius temporis haereticos* (Ingolstadt, 1586–1593) c. művének egyes részeit támadta.¹⁴⁵ A *Diatribának* Bellarmino könyvtárában fennmaradt példánya feltehetően az, amit Pázmány küldött az érseknek.¹⁴⁶

Fennmaradt Pázmányunk egy másik latin irata (*De ecclesiastica libertate circa causam Veneti interdicti*, 1606), amelyben Bellarmino mellett fejtette ki véleményét a pápa és a Velencei Köztársaság közötti konfliktusról.¹⁴⁷ Megírására 1606-ban a pápai hatalom és a Velencei Köztársaság ellentéte adott alkalmat. Velence és a pápaság viszonyának kiéleződése a 17. század első éveiben, közvetlenül V. Pál pápaságának kezdetén következett be. Az 1600-as évek elején a velencei kormányzás vissza kívánt térni a trentói zsinat előtti államegyházi szokásokhoz. Olyan törvényeket hoztak, illetve újítottak meg, amelyek sértették a pápaság érdekeit, mivel a Velence feletti fennhatóságát alapjaiban kérdőjelezték meg. Az új velencei törvények nem engedélyezték templomok, zárdák, kórházak és egyéb egyházi intézmények alapítását, ingatlanoknak az egyház számára való adományozását a kormány beleegyezése nélkül. Elrendelték továbbá azt, hogy egyházi személyeket világi bíróság is felelősségre vonhasson, s két papot világi törvényszék elé állítottak. V. Pál pápa követelte a papok kiadatását, s a törvények eltörlését. Ezekben a hónapokban számos vitairat foglalkozott a kérdéssel. A velenceiek a szervita Paolo Sarpi (1552–1623) tanácsost,

¹⁴⁴ BITSKEY 1992, 82.

¹⁴⁵ A *Disputationes...* százötven év alatt több mint százhusz kiadást ért meg, és több mint ötven protestáns szerző támadta; KOVÁCS L. 1908, 62.

¹⁴⁶ PÁZMÁNY 1605/1975, 3. – Uo. a *Diatriba* hasonmás kiadása.

¹⁴⁷ PPOO IV, 789–808. – FRANKL 1868, 26–27; SÍK 1939, 200–201.; PÁZMÁNY 1984, 11. Az eredeti kézirat a Budapesti Egyetemi Könyvtárban található, kéziratári jelzete: A/33., 327–336.

teológust és természettudóst bízták meg a válaszadással. Sarpi érvelése szerint a világi fejedelmi hatalom senkinek sem lehet alárendelve, mivel közvetlenül Istentől származik, a pápát pedig csak vallási tekintetben illeti meg az ítékezés joga. A hajthatatlan velencei állam hatóságait korábbi figyelmeztetések után V. Pál pápa 1606. április 17-én a kiközösítés büntetésével fenyegette meg és a várost interdictum (egyházi tilalom) alá helyezte. A velencei papság nagyobb része a köztársaság érvelését elfogadva nem engedelmeskedett a valamennyi velencei templomra vonatkozó misézési tilalomnak, de három rend (a jezsuiták, a kapucinusok és a theatinusok) az interdictum rendelkezései mellett foglaltak állást. Ennek következtében el kellett hagyniuk Velencét, ahova a későbbi absolutio után sem térhettek vissza. Pázmány az interdictum kiadását követően szerkesztette meg iratát, amely a hivatalos (pápai és jezsuita) állásfoglalást tükrözte. Pázmány gondolatmenetének háttérében az a Bellarminónál is meglévő elv állt, hogy az egyháziaknak lelki hatalma van a világiak fölött, ezért ki vannak véve a világi bírászkodás alól. Bár Pázmány nem hivatkozott Bellarminóra, hozzá hasonlóan a léleknek a test fölötti hatalma mellett érvelt. A velencei konfliktus igen heves vitairódmalmat eredményezett: a jezsuita Gretscher már 1607-ben 66 vitairatot számolt össze az ügyben: 28 a velenceiek, 38 pedig a pápaság érdekeit képviselte, s ez utóbbiak között volt Bellarmino, Baronius és Suarez.¹⁴⁸

Pázmány jól ismerte s nagyra becsülte Bellarmino fő művét a *Disputationest*, mutatja ezt az a tény is, hogy 1632. évi római útja alkalmával húsz példányt szerzett be belőle a már akkor tervezett nagyszombati egyetem számára.¹⁴⁹

Bár a Bellarminóhoz–Pázmány kapcsolat adatai jórészt csak a 20. századi kutatások eredményeiként kerültek napvilágra, s így alátámasztanak azt a korábbi feltételezést, hogy a *Kalauz* irodalmi mintája a *Disputationes*, éppen e század elején jutott el oda a kutatás, hogy leszámoljon egy legendával. Csaknem háromszáz éven át tartotta magát az a soha nem bizonyított közhely, hogy a *Kalauz* nem más, mint Bellarmino „kiírása”. A vád először a Zvonarics Imre–Nagy Benedek-féle *Pazman*

¹⁴⁸ JEDIN 1962–1979, 8445. A Pázmány-mű részletesebb feldolgozása: HARGITTAY 2006b, HARGITTAY 2009c.

¹⁴⁹ ÖRY 1970, 97.

*Peter piro*sagiban jelent meg, de Pázmány tagadta.¹⁵⁰ A Bellarmino-hatást később Fraknói Vilmos háromkötetes monográfiájában is megfogalmazta. Fraknói ugyan igyekezett árnyalt álláspontot kialakítani, mégis rá hivatkoztak – talán félreértve őt – abban a kérdésben, hogy a *Kalauz* irodalmi mintája Bellarmino műve volt.¹⁵¹ Kovács Lajos Imre alapos egybevetéssel már 1908-ban kimutatta a két mű eltéréseit, s tisztázta a művek viszonyát. Rámutatott arra, hogy a mintegy harminc Bellarmino-hivatkozás¹⁵² reálisan mutatja a *Disputationes* felhasználását, annál is inkább, mert másik két Bellarmino-mű hatása szintén jelentős. Mindemellett fontos a két mű funkcionális különbsége is: Bellarmino a *Disputationest* növendékpapoknak írta, a római angol és német collegiumok hallgatói számára tizenkét éven át tartott előadásainak gyűjteménye volt, Pázmány műve nagy részét pedig – mint láttuk – korábbi vitairatainak kompilációi alkotják.¹⁵³ A Bellarminótól való leválasztás felfogását erősítette meg Horváth Cyrill, Erdős Mátyás, Öry Miklós és Szabó Ferenc véleménye.¹⁵⁴

4.6. A *Kalauz* utóéletéhez

A *Kalauz* első megjelenésétől kezdve továbbgyűrűző viták kiindulópontjává vált. A protestánsok könyvenként felosztották egymás között Pázmány művét, de csak néhány kisebb, részkérdéseket tárgyaló válasz született meg. A legnagyobb jelentőségű

¹⁵⁰ RMNy 1983, 1091. Vö. FRANKL 1868, 114.

¹⁵¹ Pázmány „Szeme előtt méltó példánykép lebegett [...] Bellarmin munkája szembeütő hatást gyakorolt a »Kalauz«-ra [...] ennek Disputációi és a Kalauz között végtelen a különbség”. FRANKL 1868, 113–114.

¹⁵² KOVÁCS L. 1908, 42–43.

¹⁵³ KOVÁCS L. 1908, 34, 58.

¹⁵⁴ HORVÁTH C. 1909 – Horváth a 41. oldalon ezt írja: „A ’*Kalauz*=Bellarmin-utánzat’ meséjét pedig töröljük irodalomtörténetünk lapjairól!”. – ERDŐS 1941, 53–66; ÖRY–SZABÓ 1983, I, 69–70. Lásd még b. j. 1908. ismertetését Kovács Lajos Imre könyvéről: b. j. 1908. A teljes vita bibliográfiáját nem tartom érdemesnek fölleveníteni, csupán egyetlen korai ellenvéleményre utalok: SZLÁVIK 1892. Szlávik szerint Pázmány sehol nem írja a margóra Bellarminót (439), ami természetesen nem igaz.

kísérlet a műnek latin nyelvre való fordítása volt azzal a céllal, hogy külföldön készítsenek választ rá. Évtizedes készülődés után így született meg Fridericus Balduinus wittenbergi professzor *Phosphorus veri catholicismi* című vitairata 1626-ban, amelyre Pázmány magyarul válaszolt már a következő évben, magyarul írt *A setét haynal-csillag-utan budoso luteristak vezetője, mely utba igazittya a vittebergai academiának Fridericus Balduinus-által ki-bocsátot feleletit a Kalaúzra* című művével (Bécs, 1627). A már 1613 után szerteágazó negyedszázados vita feldolgozása külön tanulmány tárgya lehetne.¹⁵⁵

A *Kalauz*ból – a korabeli kiadványokhoz viszonyítva – viszonylag magas számban maradtak fenn példányok: az 1613-as kiadásból 41 hazai és külföldi könyvtár őriz összesen 63 példányt, az 1623-as kiadásból 43 könyvtárban található 71 példány, az 1637. évi harmadik kiadásból pedig 85 helyen őriznek összesen 134 példányt.¹⁵⁶ Arról nincsenek adataink, hogy az egyes kiadások milyen példányszámokban jelentek meg. A fennmaradt példányok alapján, illetve a Balduinus elleni Pázmány-mű példányszáma alapján arra következtethetünk, hogy a *Kalauz* egyes kiadásai legalább ezer példányban jelentek meg, ami a korabeli kiadási viszonyokhoz képest magas példányszámot jelent.¹⁵⁷ A könyvészeti és nyomdatörténeti vizsgálatok azt bizonyítják, hogy az 1637. évi kiadás nem minden példánya került azonnal terjesztésre. A *Kalauz* e kiadásának példányai ugyanis két variációban maradtak fenn. „A fennmaradt példányok többsége [...] nem az eredeti címlappal ismert, hanem más nyomású változatban, és impresszumában meg is jegyzi, hogy ’találtaik Nagyszombatban’.”¹⁵⁸ A vizsgálatok azt mutatják, hogy az első és utolsó lapot 1735

¹⁵⁵ Néhány fontosabb utalás a *Kalauz* első kiadását követő vitákról a teljesség igénye nélkül: RMNy 1983, 1072, 1163, 1257, 1376; KISS K. 1889; HAVRÁN 1899; PAYR 1906, 46–47; SÍK 1939, 133–171; ERDŐS 1941, 67–92; GYURÁS 1987; HELTAI 1993; HELTAI 2005, 124–127; HELTAI 2008, 116–119; BARTA 2001.

¹⁵⁶ RMNy 1983, 1059, 1293, 1697.

¹⁵⁷ RMNy 1983, 1376.

¹⁵⁸ ECSEDY 1995, 372. Ilyen az OSzK RMK I. 673 és a Budapesti Egyetemi Könyvtár RMK I. 118 Fo. valamint RMK I. 118:2 jelzetű példánya, melyek címlapján az utolsó sor: „Találtatik Nagyszombatban”. (A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Karának példánya az eredeti, 1637. évi címlappal jelent meg.)

körül nyomtatták újra a feltehetőleg krúdában raktáron maradt és elrongyolódott példányok terjeszthetősége érdekében. Fölvetődik a kérdés: talán a 18. század közepén ily módon utólag terjesztett mű elfogyása ébresztett igényt arra, hogy Nagyszombatban újra szedjék és kinyomtassák a művet, ami 1766-ban meg is történt. (További vizsgálatokat igényelne az a hipotézis, hogy a *Kalauz* negyedik kiadását esetleg egy erősödő jezsuita-katolikus tendencia segítette volna elő.)

A *Kalauz* utóéletének említésre méltó dokumentuma Ambrosovszky Mihály (1702–1792) egri kanonok rövidített átdolgozásának megjelentetése. Ez a mű Egerben 1760-ban jelent meg, s az eredeti terjedelmet mintegy 60 %-kal csökkentve ad summázatot a műből, az 1637. évi kiadás alapján. „Én itt a’ harmadik nyomtatásra igazítok” – írja a Barkóczy Ferencnek ajánlott kiadásban Ambrosovszky.¹⁵⁹ A latin citátumokat sok helyen lefordítja, s a kötethez illesztett egyik függelékben számos példával igyekszik igazolni a protestáns bibliafordítások hibáit, listába szedve a szerinte és a katolikus tolmácsolás szerint helyes magyarítású locusokat. Felismerve Pázmány nyelvi erejét, már a 18. században megindult a gyűjtőmunka Pázmány műveinek kiaknázására. Szaitz Leó frazeológiai és közmondásgyűjteményt állított össze a *Kalauzra* valamint más Pázmány-művekre támaszkodva, s ezt további kutatómunka és méltatás követte a 19–20. században is.¹⁶⁰ A *Kalauz* tehát messze túlélte korát, s egy törökbálinti plébános, Zimándy Ignác még 1880-ban is szükségét látta annak, hogy *Háromszázéves hazugságok* címen, „A szégyenletes tespedés és tétlen közönyösség elleneinek, a serény keresztény irányu munkásság, haladás, s ezen alapuló valódi keresztény műveltség pártolóinak” ajánlott munkájában védelmébe vegye a *Kalauz* III. könyvének 8. részében foglaltakat.¹⁶¹

¹⁵⁹ AMBROSOVSZKY 1760, 2. – Ambrosovszkyról: SZINNYEI 1980, I, 144–145. – A két kiadás részletes összevetése: Bajáki Rita, *A Kalauz egri kiadásának sajátosságai* című előadásban a *Kalauz-konferencián*: ÚTMUTATÓ. Műhelykonferencia Pázmány Péter *Kalauz*áról. MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2015. december 3.

¹⁶⁰ MÁRIAFI 1788. L. még: LAUCHS 1861, valamint összefoglalóan: KOLOZSVÁRI GRANDPIERRE 1971.

¹⁶¹ ZIMÁNDY 1880. A 19. század végi *Kalauz*-vitáról is szólt Ajkay Alinka *Ki a jezsuitákkal! – Háromszáz éves hazugságok* című előadásában a *Kalauz-konferencián*: ÚTMUTATÓ. Műhelykonferencia Páz-

4.7. A recepció egy változata: hitvita a *Kalauz* margóján

A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kara Magyar Irodalomtudományi tanszékén őrzött több ezer régi könyv társaságában Pázmány művei közül megtalálható *Prédikációinak* első kiadása (Pozsony, 1636) és a *Kalauz* első három kiadása (Pozsony, 1613, 1623, 1637). A *Kalauz* második, 1623. évi kiadásának említett piliscsabai példánya különösen értékes abból a szempontból, hogy számos kéziratos bejegyzést tartalmaz.¹⁶² A példány kötése mára már meglazult, gerince szakadozott. Egykori possessorairól mindjárt a borító belsejére ragasztott lap tudósít. Ezek szerint a könyv 18. század eleji tulajdonosa Munkácsy István volt: „Stephani Munkácsy possessio, Ab Anno 1701. die 28. Decembris”,¹⁶³ aki az utolsó *Kalauz*-szövegoldal bejegyzése szerint a példányt Debrecenben vette 1701. július 12-én.¹⁶⁴ Munkácsy finom tollrajzzal kiegészítette a fölül megrongálódott eredeti díszcímlapot, sőt még egy díszcímlapot rajzolt a könyvhöz 1702-ben, mely ma is a példány-

mány Péter *Kalauz*áról. MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2015. december 3. Ugyanezen a konferencián a *Kalauz* utóéletének elemzése szempontjából ide tartozott még Báthory Orsolya (*Armamentarium parochorum – Egy 17. századi Kalauz-kivonat*), Bitskey István (*A Kalauz mint liber graduális*), Csorba Dávid (*A Kalauz kálvinista teológiai, tropológiai és stílusparódiái a 17–18. században*), Garadnai Erika (*A Pázmány-recepció hitvita állomása: Pázmány „szerepe” a felső-magyarországi polémia szövegeiben*), Maczák Ibolya (*A Kalauzból kompilált szövegrészek néhány 18. századi szentbeszédben*) és Szabó Ferenc (*A megigazulás a Kalauz XII. könyve szerint – Pázmány korától az 1999-es evangélikus-katolikus Közös Nyilatkozatig*) előadása. – A *Kalauz* utóéletének említésre méltó ténye a szlovák irodalmi nyelv kialakulásában játszott szerepe, minthogy a műnek még Pázmány életében elkészült a szlovák fordítása (KÄFER 1959, valamint KÄFER 2001. A *Setét hajnalcsillag* fordításához: ERDŐS 1941, 93. – Az RMNy 1983 említett tételeinek szakirodalmi utalásain túl teljességre törekvő adatgyűjtés található: ADONYI–MACZÁK 2005.

¹⁶² A példány jelzete: 247126 (PPKE BTK Könyvtár); RMNy 1983, 1293.

¹⁶³ A belső borító hasonmását lásd: 4. képmelléklet.

¹⁶⁴ A bejegyzés az 1066. lapon olvasható, lásd: 5. képmelléklet. Fölötte más tollal és bizonyosan más kéz írásával alliteráló hexameter sor szerepel: „Petrus Pazmannus pascit per pascua porcos.”, amely azt az Alvinczi Péter által terjesztett névetimológiát idézi fel, mely szerint Pázmány nevének német jelentése „disznó” lenne: „Azt írod, hogy az én nevem németül hizlalt disznót jegyez”, PPÖM V, 91. (*Az igazságnak győzedelme*) Vö. FRANKL 1868, 137; MOÓR 1936, 88–91.

ban található. E címlap alsó részén olvasható a neve: „Scribebat propria manu Steph. Munkácsy. 1702”.¹⁶⁵ Munkácsy rajzkészsége alapján gondolunk arra, hogy az eredeti, fölül csonkult címlapmetszetet is ő egészítette ki tollrajzzal. Csupán feltételezhető, hogy protestáns meggyőződésének felelt meg, amikor az eredeti, szenteket ábrázoló címlap mellé egy egyszerűbb, barokk mintás címlapot készített. Munkácsy István egy harmadik helyre is beírta a nevét – ott csupán aláírását tüntetve fel –, mégpedig a példány legutolsó nyomtatott lapjának aljára. A *Kalauz* szövege (1066 lap) után ebben a példányban még két korábbi Pázmány-mű található a *Kalauz* után kötve. Mindkettő a *Kalauz* 1613. évi kiadásának appendixe volt: a *Logi alogi* c. latin irat (jelen példányunkban 1–126. lapig számozva) és az eredetileg Alvinczi Péterhez címzett *Öt levél* (1–lvi. – azaz 1–56. – lapig számozva). Ez a két munka a *Kalauz* első, 1613. évi colligált kiadásából került a szóban forgó 1623. évi kiadás e példányhoz, mégpedig az első kiadáshoz képest fordított sorrendben, ott ugyanis az *Öt levelet* követi a *Logi alogi*.¹⁶⁶ A hozzákötéskor készült újrakötés miatt e függelékek lapjait körülvágták: ennek nyomai látszanak mind a nyomtatott, mind a kéziratos margináliák csonkulásán, sőt magának a *Kalauz*nak a szövegén is.¹⁶⁷ Lehetséges, hogy maga Munkácsy köttette a *Kalauz*hoz e két Pázmány-művet, s ezt követően a legutolsó lapra beírta a nevét, de az is lehet, hogy már korábban is (1701 előtt) egybekötve voltak e művek. Az előbbi feltételezés a valószínűbb, ugyanis a *Kalauz* utolsó, 1066 lapjára írt, idézett bejegyzés inkább azt támasztaná alá, hogy Munkácsy később, a vásárlás és a *Kalauz* utolsó lapjára tett bejegyzés után köttette a két művet a *Kalauz*hoz, majd az így létrejött új kötet legutolsó lapjára ismét beírta nevét. A példány 437–438. lapjának alsó negyede leszakadt, s a hiányzó szövegrészt kézírással pótolta, igen jól sikerült restaurálással hozták rendbe. A tinta, a papír és az írás alapján akár maga Munkácsy is megtehetette ezt. Munkácsy személyéről feltételezhe-

¹⁶⁵ Lásd: 6. képmelléklet.

¹⁶⁶ A *Kalauz* 1613. évi kiadásában a két mű eredetileg fordított sorrendjére vonatkozóan: RMNy 1983, 1059.

¹⁶⁷ Fölül és a széleken csonkult lapok pl.: 87, 365, 381, 861, 867 a *Kalauz*ban és a két colligált műben sok helyen.

tő, hogy azonos azzal a Munkácsy Istvánnal, aki 1677-ben debreceni főbíró volt, apja pedig 1642-ben a Református Kollégium professzora volt.¹⁶⁸

A példány Munkácsy possessorbejegyzését tartalmazó belső borítóján további tulajdonosi bejegyzések is szerepelnek. Ezekből megtudható, hogy a 18. század közepén a könyv tulajdonosa Herbáth István volt, aki 1767-ben halt meg. Tőle került a könyv egykori nagyszombati kollégista társához, Ambrosovszky Mihály egri kanonokhoz.¹⁶⁹ A példány több kéz bejegyzéseit tartalmazza, de a bejegyzések túlnyomó része, csaknem mindegyike Munkácsytól és Ambrosovszkytól származik. Ambrosovszky Mihály 1702 és 1792 között élt, a Nagyszombati Egyetemen szerezte meg fokozatait 1731 és 1737 között.¹⁷⁰ 1744-től egri kanonok, majd Barkóczy Ferenc egri püspöksége idején szemináriumi rektor volt, az ő ösztönzésére és támogatásával jelentetette meg latin nyelvű egyháztörténeti műveit.

Mint említettük, az 1623. évi második kiadás vizsgált példányában számos kéziratot könyvbejegyzés olvasható. Ezek egy része vitába száll Pázmány megállapításaival, s Ambrosovszky az, aki „helyreteszi” a korábbi glossázó gyakran epés megjegyzéseit. Ambrosovszky tudatosan teszi ezt, nyíltan vállalja a cenzúra cenzúrázását, s mindjárt a példány címlapját követő első lap tetején, az *Elöljaro level* fölé be is jegyzi: „Librum hunc legit quoque, ac glossavit Michael Ambrosovszky Canonicus

¹⁶⁸ A két adatot Bitskey Istvánnak köszönöm, vö.: NAGY 1933, 402. Az azonosításhoz még fontos lehet, hogy a könyv katolikus bejegyzője, Ambrosovszky Mihály Munkácsyt prédikátornak nevezi, l. alább.

¹⁶⁹ Herbáth István latin distichonban jelezte tulajdonos voltát: „Est liber iste meus post mortem nescio cuius / Cuius erit precibus, sit memor ille mei. St. Herbath” Ambrosovszky megőrizte kollégista társai jó emlékezetét: „NB: Possessor olim hujus Libri Stephanus Herbáth, obiit A[nn]o 1767. post Festum [...] 7. Sept. qua Parochus Apatfaluensis. Fuit olim meus Coalumnus Tyrnaviae in Collegio Rubrorum, adhuc Vivens hoc me Libro donavit. Requiescat in pace. Signavit Michael Ambrosovszky Lector et Canon. Agrien.” A további bejegyzések szerint a könyv később még Durcsák János és Dzubay Miklós tulajdonában volt.

¹⁷⁰ BOGNÁR–KISS–VARGA 2002, 267. Korrekcióra szorul az a korábbi adat, hogy a római Collegium Germanicum Hungaricum hallgatója lett volna: BITSKEY 1997, 71; Nem szerepel a római Collegium ismert tanulóinak között. Életrajzáról l. még: SZINNYEI 1980, I, 144–145; PÉTER L. 2000, 37–38. (a szócikket Bitskey István írta); SUGÁR 1984, 407, 411, 415–416, 449.

Agriensis quasdam censuras Praedicantis refutando Anno 1766.”¹⁷¹ Ambrosovszky kézírásának vizsgálatához sikerült beszerezni az Egri Főegyházmegyei Könyvtárban őrzött néhány könyvről Ambrosovszky bejegyzéseit tartalmazó felvételeket, melyek alapján az egri kanonok *Kalauz*-ba tett bejegyzései egyértelműen azonosíthatók.¹⁷² A Pázmányt bíráló glosszák szerzőjét Ambrosovszky két helyen is megnevezte. A címlap készítőjét, a korábbi possessort említi név szerint: „Stephanus Munkácsy Praedicans helveticus, seu Reformatus, utpote olim possessor hujus libri”, aki a *Kalauz* VII., VIII. és IX. könyvéhez nem tett bejegyzéseket (600. lap), továbbá a 796. lap alább idézendő beírásában. A továbbiakban e terjedelmesebb bejegyzések közül idézek néhány – mind a hangvétel és tartalom szempontjából – jellemzőt.

A latin és – nagyobb számban – magyar bejegyzések jelentős része tehát Pázmány állításait igyekszik cáfolni. Több tucat apróbb, egy-két szavas bejegyzés, és locus-beírás mellett mintegy harminc hosszabb, több soros, több mondatnyi könyv-bejegyzés áll a margókon, helyenként részletes teológiai vita, melyekre Ambrosovszky rendre megfelel. Alig van olyan támadó bejegyzés, amit Ambrosovszky reflektálatlanul hagy. ¹⁷³

III. könyv, IV. rész, §. 7. (166. lap): Pázmány írja az újítókról: „Mert, hánnyá-fel a’ Sz. Írást, és mutassák-meg, hol szidalmazta Noe a’ Halottakért-való könyörgést, a’ Szenteknek-való esedezést?” – Munkácsy: „Mutasd meg hát te is, hol javallotta Noé az Sz. Írásokban!” – Ambrosovszky: „Se nem javallotta, se nem kárhoztatta; nem lehet tehát mondani, hogy Noe, és Ábrahám Lutheránus volt, vagy Kalvinista; Sapienti pauca”.

III. könyv, XI. rész, §. 8. (320. lap): Itt Pázmány az Úrvacsoráról elmélkedve megállapítja: „A’ Calvinisták, töb balgatagságok-közöt azt vitétték, hogy a’ hol ke-

¹⁷¹ PÁZMÁNY 1623,)(1r. Lásd: 7. képmelléklet.

¹⁷² E bejegyzéseket tartalmazó egyik könyvlap hasonmása: 8. képmelléklet. Az Egerben található Ambrosovszky-kötetek föl kutatását és a felvételek elküldését Tömösvári Emesének köszönöm.

¹⁷³ Ilyen például a könyv *Elöl-iaro levelének* két marginális megjegyzése. 1. Pázmány „A’ pártos Tanítók írásában, oly éktelen, és képtelen kábaságok és gázságok vannak” – marginália: „Tenyeres talpas hazugságok ezek”; 2. Pázmány: „Nem-is titkollyuk, vagy rejtegettyük senki-elöt a’ mit hiszünk.” – marginália: „dehogynem sött eleget”,)(2r;)(4r.

nyeret és bort nem találunk, akár-minémű ételben italban szolgáltatni az Ur Vacsoráját [...] Azért, mikor a' szállot Várban ló hussal élnek, ló husban kel a' *Calvinista* Vacsorát osztogatni; az havasokon, makban és fog-hagymában.” – Munkácsy: „Pfuj káromló Szamár; nem féled é az Istent?” – Ambrosovszky: „E' már gazság, de nem emberség édes Praedikátorom! Pázmány Consequentiait nem lehet tagadni.” – A két bejegyzés alatt egy más kézzel írt marginália is olvasható: „és az Sült ostyaban”.

V. könyv, II. rész, §. 5. (481. lap): Pázmány egy hosszabb fejtegetés keretében a Rómaiakhoz írt levél 9. részével kapcsolatban Szent Pált idézve írja: „Christus átokká lön érettünk, mikor az átkozottak kínnyját szenvedé [...]” Itt a margón Munkácsy részéről csak egy „N[ota] Bené” áll, amihez Ambrosovszky rögtön odaírja: „Calvinus azt tanítja, oda alább, fol. 495, hogy Xtus az ell kárhozottak kinnyát megkóstolta pokolban: de ez Isten ellen való nagy káromkodás. Pázmány Péter pedig csak azt mondgya, hogy Xtus az Emberek Kinnyát Szenvedé, a' kik átkozottak, az az: átok alatt valának: az eredendő bűn miát, de azt nem mondgya, hogy a' pokol kinnyát szenvedé az el kárhozottakkal. Heában való tehát a' *Nbené*, a' könyv szélén; mert Pázmány nem lett kalvinistává.”

X. könyv, II. rész, §. 3. (796. lap): A margináliák itt a *Jelenések könyve* Róma-utalásaihoz kapcsolódnak. Pázmány értelmezését („*Babylon*nak nevezi Sz. Iános, nem a' Keresztyén *Romat*, hanem azt, a' mely eleinten a' Szentek vérében úszot a' Pogány Csaszárok idejében”) Munkácsy így kifogásolja: „Habemus confitentem Deum; Roma est Babylon! Bene habet!”. Amire Ambrosovszky válasza: „oda fellebb azt mondgya a' Praedikátor Munkácsy István: *habemus Confitentem Deum; Roma est Babylon; bene habet.* de ez csak annyit térszen, mint: a' Magyarok valaha Pogányok voltak, tehát mostis azok. Budán, Győröt, Egerben valaha Török lakot; tehát mostis az lakják! Roma Babylon vólt, midőn feje vala a' Pogányságnak; de az apostoli tanítás által ki tisztulván a' Pogányságból, már most Feje az egész Kereszténységnek. Ugyan ezt, bizonyitya Tertullianus, és Sz. Hyeronimus; mért állasz tehát ellene az Igazságnak édes Praedikátorom!”

XI. könyv, I. rész, §. 3. (818. lap): A margón figyelemfelhívó N[ota] B[ene] jelzés áll Pázmánynak az Oltáriszentségről írott kijelentése mellett: „Az Oltári Szent-

ségben, *Vere, realiter, substantialiter*; igazán, valóságosan, természeti-szerént, jelen vagy on a' Christus teste; noha nem testi és látható-képpen, hanem, lelki mód-szerént, és láthatatlanúl." Ambrosovszky mindjárt odaírja: „Ez a' fellebb irt NB. semmit nem ér: Mert Xtus Urunk még élteben láthatatlanná tette magát az Emberek előtt: az után dicsősséges feltámadása után sok helyütt vólt Menyben Menetele előtt, ahol ötet az Emberek testi szemeikkel nem látták: így van a' Xtus az Oltári szent-ségben, ahol ötet testi, és látható képpen nem tapasztallyuk; de a' miatt ugyan csak jelen van valóságosan, noha az ő jelen letit nem érezzük testi érzékenységinkel; mint az Istennek jelen létit, és az Angyalokét nem látyuk.”

XI. könyv, V. rész, §. 5. (867. lap): A két szín alatti áldozás kérdésében Pázmány azt írja, hogy „Nem csak azt mondá Christus, hogy minnyájan igyanak, hanem, a' pohárt-is megmutatá, melyből parancsolá, hogy igyanak, *Ex hoc*. mert, ugyan azon egy pohárból akará hogy minnyájan igyanak, a' jelen-lévő *Apostolok*. Túdo[tt] dolog pedig, hogy minket arra nem kötelezett, hogy azon pohárból igyunk, mellyet mutata, és tanítványinak ada: Tehát csak azoknak szólla, és azoknak mondá hogy igyanak minnyájan abból, a' kik jelen valának.” Munkácsy itt egy hosszabb glosszában arról élcelődik, hogy hol lehet az a bizonyos pohár, Helvéciában, vagy máshol?¹⁷⁴ Erre Ambrosovszky: „Ugyan minek hányod veted magadot? Minek patvarkodol Édes Praedikátorom? Holott nyilván való, hogy magad sem hiszed, hogy vóltaképpen meg volna Helvetiában az a Pohár, mellyből itatta Xtus Urunk az Apostolokat a' vég vacsorán; mért korpázod tehát Pázmány Pétert az tudatlanságról? Mikor magadis csak annyit tudsz felöle, mint eö.”

XIV. könyv, III. rész, §. 5. (983. lap): Pázmánynak a purgatóriumról való elmélkedése végére Munkácsy lakonikusan csak ennyit fűz: „be' bolond nagyságod!”, mire Ambrosovszky két vízszintes vonallal áthúzta e három szót, s ezt jegyezte fel: „Ez a' Praedikator vagy bolond vólt, vagy mód nélkül kevély, hogy magát Pázmánnál okosabbnak tartotta. Vide supra Pag. 320. in Margine.”¹⁷⁵

¹⁷⁴ A lapszéli marginális külső széle itt áldozatul esett az újrakötetés miatti körülvágásnak.

¹⁷⁵ Az Ambrosovszky által utalt 320. lap bejegyzéseit fentebb idéztük.

XV. könyv, I. rész, §. 6. (1011. lap): Az eretnekségekről szóló részhez Munkácsy ezt a bejegyzést teszi: „Ergo az a’ Pálista is fel forgat titeket, kivel minap t. i. Anno 1701. die 28 xbris disputáltam: Sok csavargási után ultro megvallotta, hogy akár mit mondgyon a’ jó Pálista ecclesia, de ő nem hiszen Purgatoriumot. Ez derék Uri fő Ember, tudos ember volt, noha névén nem illetem.”¹⁷⁶ Válaszul ugyanitt Ambrosovszky: „Felelet: vékony dongájú Pálistának kellett annak lenni, kivel disputált Praedikátor Uram! hogy oly könnyen, és mind erős, és tagadhatatlan bizonyosság nélkül elállott mind a’ Sz. Írás, mind a’ közönséges Anyasz. Egyház régi, meg rögzött értelme mellül; ha az elkárhozott lelkek kinlódnak, és Szenvednek örökké a’ Pokolban; mért ne Szenvednének némely istenfélő Lelkek bizonyos ideig a’ Purgatoriumban. Szükség egyaránt hinni mind a kettőt.”¹⁷⁷

Ritkán fordul elő, hogy Ambrosovszky válasz nélkül hagyja a támadó glosszát, mint az alábbi esetben, ahol a tíz soros marginália Pázmánynak Lutherről írt következő soraira vág vissza: „Az-után, Eördögöt akara üzni, Anno 1545. a’ *Segrestyébe* menvén egy meg-szállot leanyzóval; ugy jára, mint a’ *Sceva* fiai, mert az Eördög, *Luthert* ugy meg-szorongatá, hogy alól-is el-okádá magát és a’ *Sibi solival* meg-ragá pludráját. Végre, *Stafylus* egy fejszével az ajtót kivágá, és ugy menekedék-meg a’ szaros próféta.” (III. könyv, 3. rész, 14. §, 139. lap). Munkácsy bejegyzése a Pázmány által hivatkozott Cochlaeust, Luther életrajzíróját is elmarasztalja: „Pfuj ocsmány száju Pázmány! Cochlaeussal edgyütt istentelenül kalánoztok [!], egy szoval hazúdtok mivel (a magad mondása szerint) ellensegtül származott gyalázatot nem kell hinni. inf. 248.”¹⁷⁸

A fenti idézetek betekintést adnak a könyvbejegyzések formájában zajló vita főbb témaköreibe és hangnemébe. Mindazonáltal a teljesség igényével felsorolom

¹⁷⁶ E bejegyzés minden kétséget kizáróan utal arra, hogy Munkácsy István a cáfoló glosszák bejegyzője, hiszen a „minap”, 1701. december 28-án történt események előtt fél évvel vette meg a *Kalauz*-példányt.

¹⁷⁷ Érdemes lenne megvizsgálni Munkácsynak ugyanezen a lapon található másik bejegyzését, mely szerint Pázmány egy Ágoston-hivatkozása nincs a megjelölt helyen: „non est Aug. opus hic liber”.

¹⁷⁸ A bejegyzést lásd a 9. képmellékletben. A glosszázó által itt hivatkozott 248. lapon valóban megtalálható ez a Szent Ágoston-idézet latinul is, magyarul is. „Kalánoztok”: „kalandoztok”?

azokat az lapszámokat, ahol további terjedelmesebb bejegyzések szerepelnek a *Kalauz* e példányában (zárójelben jelezve a vitakérdést): 87, 91 (Pázmány: „Csak Egy az igaz Hit”, III. könyv), 95 (Pázmány: „Az igaz Hit, minden kételkedő bizonytalanságot ki-rekeszt”, III. könyv), 179 (a hitújítók a régi tévedéseket újítják meg, III. könyv), 188 (Pázmány: „Ha a’ Pápista hiten-lévők-közöt Szent Emberek voltak, nem lehetnek igazak az Ujságok”, III. könyv), 322 (a római vallásban nincs tévelygés, III. könyv), 323 (a *Biblia* görög fordításáról, III. könyv), 365 (kik lehetnek a *Biblia* olvasói és magyarázói, III. könyv), 399 (Beza kicsapongásairól, III. könyv), 402 (egy Tertullianus-hely értelmezése a feslett életűekről, III. könyv), 406 (Pázmány: „*Calvinus*, és *Beza*, magok-felől azt írják, hogy ők az Isten Igejét csak felforgatják”, III. könyv), 495 (Calvin Krisztus szerepéről, V. könyv), 573 („Szent Pálnak, a’ *Laodicaea*-béliekhez iratot Levelé”-ről, VI. könyv), 772 („a’ szakadás-szerző Tanítók”-ról, X. könyv), 865, 872, 881, 882 (Pázmány az Úrvacsoráról: „A’ Christus Példája, nem kötelez mindeneket a’ Két színre”, XI. könyv), 935 (az üdvözülésről, XII. könyv), 940 (a jó cselekedetek érdeméről, XII. könyv), 966 (a szentek segítségül hívásáról, XIII. könyv), 1047 (glossza és felelet arról, hogy melyik fél hazudik, „Appendix. Az vyitok mint szoktak felelni a’ mi írásinkra”), 1060 (csak egy üdvösséges hit lehet, uo.).

A kéziratos bejegyzések locusjelölései több helyen is utalnak a *Kalauz* tematikailag vonatkozó oldalszámaira, Pázmány prédikációs kötetének lapszámaira, számos bibliai helyre, továbbá más művek (pl. Bellarmino, Magyarai István, Czeglédi István egy művének, továbbá az *Igasság istápjá* című vitairatnak) ismeretére.¹⁷⁹ Ambrosovszky egy helyen Bod Péterre hivatkozva megemlíti, hogy az *Itinerarium* Alvinczi Péter műve lenne.¹⁸⁰ Mindez a bejegyzők filológiai igényét mutatja, ami a személyeskedő alaphang mellett figyelemre méltó sajátossága a 17. század egész vi-

¹⁷⁹ Az „Ország Romlás okai”-ra, Czeglédire és az „Igasság Istapja”-ra utaló bejegyzést a 959. lapon találjuk. Ez utóbbira (amely Pósa János 1669-ben Sárospatakon megjelent műve), a 386–387. lapokon is hivatkozik Munkácsy.

¹⁸⁰ „Author Itinerarij fuit Petrus Alvinczi teste Petro Bod” (1052. lap). Az 1616-ban megjelent református vitairat szerzőjeként Bod a *Magyar Athénásban* valóban Alvinczit nevezte meg, de az utóbbi kutatások más eredményre jutottak: HELTAI 1991; HELTAI 2001. (A mű szerzője Szegedi Dániel.)

tairodalma nagyobb részének. Ilyen módon a bemutatott bejegyzés-sorozat híven reprodukálja és „pars pro toto”-ként magában foglalja a hitvitairodalom tartalmi és retorikai sajátosságait.

Összefoglalásként utalnunk kell arra, hogy a marginálisokban kifejeződő olvasói recepció fent bemutatott példája nem volt elszigetelt jelenség a korban.¹⁸¹ Ami többletet itt tapasztalunk, az az, hogy *egyszerre* két, egymással vitatkozó olvasói véleményyt örökített meg a *Kalauz*nak ez az 1623. évi példánya. Mint az ismert, *Kalauzra* nem született Magyarországon átfogó igényű protestáns cáfolat, s talán ez is okozhatta, hogy még a 18. századi olvasók is alaposan reflektáltak a műre, annak tüzetes tanulmányozásával.

¹⁸¹ Ugyancsak a *Kalauz* 1623. évi kiadásába írt bejegyzéseket elemezte nemrég Bitskey István a debreceni Református Kollégium Nagykönyvtárának egyik példánya alapján: BITSKEY 2005. További példák: TÓTH 2005, Sámbar Mátyás és Matkó István hitvitáihoz kapcsolódóan; KLANICZAY 1962; valamint KLANICZAY 1976, 242–248, Bornemisza Péter és Telegdi Miklós hitvitájához kapcsolódóan.

5. A VITAIRATOK GENEZISE ÉS A KALAUZ (LINEÁRIS MEGKÖZELÍTÉS)

5.1. A *Felelet* (1603) és a *Kalauz*

1602-ben Sárvárrott jelent meg Magyar István evangélikus prédikátor műve *Az országokban való sok romlásoknak okairól* címmel, amelyre Pázmány a következő évben válaszolt *Feleletével*.¹⁸² A mű Pázmány életében egyszer jelent meg, 1603-ban Nagyszombatban. A második kiadás a Pázmány-életműsorozat keretei között látott napvilágot 1894-ben.¹⁸³ A harmadik kiadás a 2000-ben megjelent kritikai szövegkiadás volt.¹⁸⁴ Pázmány Nádasdy Ferenchez írt ajánlása 1602. október 14-én Radosnyán kelt, s műve végén az 1603-as dátummal ellátott *Peroratiót* is Magyar patrónusához intézte, mintegy döntőbíróként a katolikus oldalra kívánva állítani a királyi tanácsost. Mintha Pázmány az *Epistola dedicatoria* meggyőző erejét nem vélte volna elégségesnek, ezért később, a nyomtatás helyén, Nagyszombatban az esztergomi káptalani nyomdában keltezett latin *Peroratiót* műve végéhez illesztette. A *Peroratio* szövegénél már nem folytatódik a könyv lapszámozása, ami megerősíti azt a feltételezést, hogy ezt a záró részt már a nyomtatás közben készítette, mely a könyv utolsó szavai szerint „Datum Tyrnaviae ex Typographia Capituli

¹⁸² A teljes címek: MAGYARI István, *Az országokban való sok romlásoknak okairól es azokból való meg szabadvlasnac io modgiarol mostan vyonnan irattatot es sok bölts embereknek irasokból szereztetet hasznos könyuetske. Magyar Istvan sarvari praedicator altal*, Sárvár, 1602. RMNy 1983, 890. – PÁZMÁNY Péter, *Felelet az Magiari Istvan sarvari praedicatornak az orzag romlasi okairul irt köniuere. Iratot Pazmani Peter altal*, Nagyszombat, 1603. RMNy 1983, 905. A *Feleletnek* a kritikai kiadás alapjául szolgáló munkapéldánya (PÁZMÁNY 1603) magántulajdonban van. Magyar 1601. december 9-én fejezte művét, ahogyan azt a Nádasdy Ferencnek szóló ajánlásában írta: „Költ Sárváratt, Karácson havának kilencedik napján [...] Urunk születése után 1601. esztendőben”, MAGYARI 1602/1979, 22.

¹⁸³ PPÖM I, 1–199.

¹⁸⁴ PÁZMÁNY 1603/2000, és hozzá a jegyzetek: PÁZMÁNY 1603/2014.

*Strigoniensis. Anno 1603.*¹⁸⁵ A *Feleletet* Forgách Ferenc nyitrai püspök bíztaására írta meg, erről tanúskodik a címlap verzóján található vers. Az életrajzi adatok alapján is feltételezhető, hogy a művet 1602 nyarán írta, 1603 elején már Vágsellyén kapott feladatokat.¹⁸⁶ A *Felelet* 1603. szeptember 20. előtt kellett, hogy megjelenjen, ugyanis a zágrábi Metropolitana könyvtárban található példány címlapján található bejegyzés ezen a napon kelt és Balásfi Tamásnak szóló ajándékozó sorokat tartalmaz.¹⁸⁷ A *Felelet* tehát Pázmány első nyomtatásban megjelent magyar nyelvű műve, de nyilvánvaló az is, hogy az 1605-ben kinyomtatott *Tíz bizonyság* 1603-ban már valamilyen készültségi fokban megvolt. Öry Miklós és Szabó Ferenc részletesen írnak arról, hogy az 1605-ben megjelent *Tíz bizonyság* már „nagyjából” készen lehetett a *Felelet* megjelenése idején,¹⁸⁸ Pázmány hivatkozott is rá a *Feleletben*.¹⁸⁹

¹⁸⁵ PÁZMÁNY 1603/2000, 256.

¹⁸⁶ Pázmány az 1588-tól 1601-ig tartó folyamatos külföldi tanulmányi és tanári évek után 1601 februárjától 1603 szeptemberéig tartózkodott Magyarországon, majd visszatért Grazba; FRAKNÓI 1868, 28–31; ÖRY 1970; ÖRY 1970/2006; ÖRY 1976. 1601. december 31-én Aquaviva jezsuita generálishoz Kassán kelt levelében említi, hogy Vágsellyéről tért vissza Kassára, PPÖL I, 5. 1602–1603-ban ismét Vágsellyén, valamint Radosnyán és Pozsonyban tartózkodott; PÁZMÁNY 1983b, I, 101; BITSKEY 1999; SZABÓ 1990, 39. A *Felelet* „1603 tavaszán már meg is jelent a nagyszombati officinában”, BENCZE 1995, 162.

¹⁸⁷ Jelzete: M 1097. A példányban több possessorbejegyzés is van. A legkorábbi Balásfi Tamásra vonatkozik: „Nobili et erudito Dno Thomae Balasfio mittit Georgius Elfinstonius [!] in signum amoris, Vienna Rom anno 1603 20 septem[bris]”. Ezen kívül possessorbejegyzésként kiolvasható a „Thomus Balasfi” név is. Az sem zárható ki, hogy a példány számos könyvbejegyzése Balásfi kéziratos bejegyzéseit (is) tartalmazza. A példányt újrakötötték s az újabb körülvágás miatt a bejegyzések egy része már nem olvasható.

¹⁸⁸ PÁZMÁNY 1983b, I, 94–95.

¹⁸⁹ PÁZMÁNY 1603/2014: 240:2 „az ti vallastoc, az kerezteni zabadsagnac palastia, es arnieka alat, fölötte igen nagi zabadsagot adot es kaput nitot minden nemü gonoz es feslet eletre, a’ mint mas köniueczkebe, az tinnen vallastokbol, bösegesen meg bizonitottam”. Feltehetőleg itt a több vitakérdést is tárgyaló, 1605-ben megjelent *Tíz nyilvánvaló bizonyság*ról van szó, amelynek a kézirata, vagy annak szóban forgó része 1603-ban már készen lehetett. A *Tíz bizonyság* 2. fejezetének címe: „Hogy az vy tvdomaniok, természetek szerent, szabadsagot adnac, minden gonossagra, es Istentelensgre.” (Lásd még erről: PPÖM I, 10.). – Öry Miklós és Szabó Ferenc tanulmánya szerint a *Felelet* „Összesen 13-szor hivatkozik a TB anyagára” ÖRY–SZABÓ 1983, I, 94.

Ugyanakkor az 1605-ben megjelent mű *Feleletre és Magyarira* való hivatkozásai azt mutatják, hogy Pázmány egészen a mű megjelenéséig még dolgozott annak szövegén.¹⁹⁰ További kérdéseket vet fel, hogy az itt körvonalazott életrajzi tények keretei között hogyan lehetséges a kritikai szövegkiadásban 1097 jegyzetet tartalmazó *Felelet* és az 1847 jegyzetet tartalmazó *Tíz bizonyosság* elkészítése. Ez utóbbi műhöz kapcsolta egyébként Pázmány a *Mahomet vallasa hamissagarv* című írását (további 154 jegyzettel), amely témájából következően a két vitairattól eltérő forrásbázisra épül, s fontos megemlíteni azt is, hogy az egyezőségek mellett a *Felelet* és a *Tíz bizonyosság* hivatkozásrendszere között feltűnő különbségek is vannak. Nyilvánvaló, hogy az 1605-ös írásokat a grazi egyetem könyvtárában fejezte be, ahol rendelkezésre állt egy meglehetősen gazdag anyag.¹⁹¹ Ennek egy része még ma is megvan, s a jezsuita rend feloszlataáig a könyvgyűjtemény még együtt volt. Csupán feltételezés, de nem zárható ki, hogy Pázmány, amikor 1601-ben elhagyta Grazot, saját jegyzeteinek és kéziratanyagának egy részét (beleértve a *Tíz bizonyosság*ét és a *Diatriba* még kéziratot anyagát) magával vitte Magyarországra.¹⁹² A jezsuita könyvgyűjteményekre vonatkozó kutatások szerint a vágsellyei kollégium és rendház könyvtárában is állhattak rendelkezésre szakkönyvek már a század első éveiben.¹⁹³ Kevésbé elképzelhető, hogy a *Felelet*ben rögzített tudományos információanyag és az ismeretek gazdag tárháza csupán néhány florilégiumból előhívható lett volna. A szinte minden esetben pontos locusmegjelölésű idézési módszer sem ezt támasztja alá, annak ellenére, hogy a florilégiumok, idézetgyűjtemények nem következetesen és formailag nem egységesen, de esetenként tartalmaztak lapszámra utaló pontos locusjelöléseket is. Ezekre a kérdésekre a Pázmány könyvtárára vonatkozó további kutatások remélhetőleg választ tudnak adni.¹⁹⁴

¹⁹⁰ PÁZMÁNY 1605/2001, 5–6.

¹⁹¹ AJKAY 2013.

¹⁹² BITSKEY 1996, 170.

¹⁹³ *Magyarországi jezsuita könyvtárak 1711-ig*, 1997, 16–17.

¹⁹⁴ Pázmány magánkönyvtárának eddig előkerült kötetei alapján látható, hogy a *Felelet* megjelenése előtti időből csupán két, 1601-ben kiadott olasz nyelvű könyvet ismerünk (KNAPP 2013, 290–291), a továbbiak 1604 után jelentek meg. (Mészáros Klára és Horváth Mária erre vonatkozó kutatásai még

Magyari és Pázmány művének tematikai összefüggéseit, különbségeit valamint műfaját tekintve Magyari műve sokkal inkább egy gyakorlati megoldásokat is kereső történetfilozófiai értekezés, semmint vitairat vagy hitvita. Magyarinál a katolikus félt érintő vádak, maga a vita csak kisebb hangsúllyal szerepelnek, mint Pázmány válaszában. Pázmány (kemény hangú gúnyverseket is tartalmazó) válasza már kifejezetten hitvita, amelyben a katolikus szerző kiemelte Magyari teológiai érveit, s azokra válaszolt egy, az evangélikus lelkész művénel mintegy egyötöddel hosszabb iratban. Különösen a bálványozásról szóló V. rész igen terjedelmes: Pázmány művének csaknem a felét teszi ki. A *Felelet* első részében („Az Magiari Istuan irasanac, es az feleletnek summaia.”), tehát művének legelején összefoglalót adott Magyari fő téziseiről, de csupán teológiai mondanivalóját idézte föl. Az adatokból nyilvánvaló, hogy a bálványozásról szóló ötödik fejezet foglalja el a teljes műnek csaknem a felét, ami a fogalomnak a korabeli széles jelentéstartalmából következik. A bálványozás már a Magyari által képviselt felfogásban sem csupán a képek tiszteletét („idololatria”) jelentette, hanem a katolikus liturgiának minden, lényeges teológiai kérdéseket felidéző külsőségét, ami a protestáns felfogás számára babonáságot („superstitio”) jelentett. Magyari mindjárt műve elején leszögezte: „Efféle bálványozások imezek: öntött, írott és faragott képek imádási, remeteség, apácaság, barátszerzet, pilis- és koszorónyírás, miseszolgáló kispapság, minden rendbe szerzetekkel, ereklyék, miséző oltárok pápista módra, halottakért, földön, vízen járókért, nehézkeseikért, gyermekszülőkért, magtalanokért, harmad- s negyednapi hideglelőkért és hasonló dolgokért való misemondások, papi öltözetek, gyertyatartók, ámpolnák, lámpások, úti oltárok, szövétnek- és gyertyaszentelések, temjénezők, zászlók, monstranciák, füstölések, csengetések, pápista orgonálások és cimbalmozások. A szenteltvízzel való hintés, szentelt só, fű, berke, és mintha ördögöt űzhetnének, vélek való élés, az hamvazások: az 40 napi böjtnek kötelesség alatt és benne való ceremóniáknak megtartások. [...] Az indulgenciák, az kenyér Krisztus és annak tartó kalitkája, az Agnus Deinek nyakba függesztése, az úrnapi bálvány ostyának utcáról

nem jelentek meg.) – A florilégiumok kérdéséhez: PÁZMÁNY 1605/1975, 28, továbbá: AJKAY 2006, BÁTHORY 2006.

utcára való fassangoltatása [...] az purgatorium, az templomoknak és oltároknak szentek nevére való neveztetések, harangkeresztelések, eleségben való válogatások, az húsételnek bizonyos napokon való megtiltása, az szentek tetemivel való cigánkodások, az megholt szenteknek segítségül hívások, az házasságnak megtiltása és ezekhez hasonló sok kábaságok, mellyekből bűnök bocsánattyoknak érdemét tanítják az pápisták kiszármazni.”¹⁹⁵

Bán Imre „rabulisztiká”-nak nevezte azt a módszert, ahogy Pázmány Magyarai művének csak bizonyos (teológiai) részeire válaszolt, s figyelmen kívül hagyta a vitezi életről és a háborúzás módjáról szóló fejtegetéseket.¹⁹⁶ Pázmány eljárása tudatos volt. A Nádasdynak szóló ajánlásban megindokolta eljárását: nehogy megtévessze őt (Nádasdyt) Magyarai, saját írásában teológiai okokra vezet vissza mindent.¹⁹⁷ A munkapéldány egy utólagos autográf bejegyzése árulkodik még az eljárásával kapcsolatos véleményéről. A saját művét olvasó és javítgató Pázmány ugyanis a „Romlásoknak okairól” tartalmi ismertetésének a végéhez a margóra a következőket írta: „mit ezen kiűl [Magyarai] ír, az vitezlő rendnek hiuatalliarul, feslet erkölcserül, es az uitezlő dolgoknak moggiarul, nem akarom most megh uisgalni, noha bizoni azokbais sok fogiatkozásokat talalunk”.¹⁹⁸

Pázmány *Feleletére* nem jelent meg válasz, bár Magyarai első halotti beszédében, melyet Nádasdy Ferenc gyászszertartása alkalmával mondott 1604-ben, több helyen is ironizálva utalt Pázmányra, sőt a beszédek közzétevő nyomtatvány ajánlásában megemlítette, hogy a *Feleletre* adott válaszával elkészült, de anyagi okok miatt nem tudja megjelentetni.¹⁹⁹ Később az 1616-ban kiadott *Itinerarium catholicum* több helyen is polemikusan szállt szembe Pázmány *Feleletével*. A vita tovább gyűrűzött, Pázmány az *Itinerariumra* később válaszolt.²⁰⁰

¹⁹⁵ MAGYARI 1602/1979, 32–33.

¹⁹⁶ KLANICZAY 1964, 130.

¹⁹⁷ PÁZMÁNY 1603/2000, 19:1–18.

¹⁹⁸ *Uo.*, 32:18–21.

¹⁹⁹ „mas irasombais vetekedesem vagyon Pazman Peter Iesuitaual, (kinec ragalmazó irasara való feleletemis keszen vagyon, czac költség heiaual vagyoc meg)”, KECSKEMÉTI–NOVÁKY 1988, 54–55.

²⁰⁰ RMNy 1983, 1104, 1203. Lásd még: HELTAI 1991; HELTAI 2001; HARGITTAY 2009, 75.

A *Felelet* utóéletére vonatkozóan jellemzőnek kell tartanunk, hogy tematikai szempontból átfogó mű: benne a Pázmány által fölvetett hitbeli polémia kérdései közül szinte minden lényeges elem megtalálható. Ilyen szempontból a *Kalauz* előképének is tekinthető, noha annál egyenetlenebb szerkesztésű, több helyen ismétlésekkel tarkított. A *Felelet* tematikája a *Kalauz*ban mindenekelőtt a III., IV., V. és a XV. könyvben található meg.²⁰¹

Azt is jellemzőnek kell tartanunk, hogy Pázmányt mindvégig foglalkoztatta Magyari műve és személye. Még a *Kalauz* 1637-es kiadásában is többször visszatért rá, név szerint is megemlítve a lutheránus prédikátort. A *Kalauz*nak ebben az utolsó kiadásában tizenhárom helyen említette meg Magyarit,²⁰² nem mulasztva el a csipkelődő megjegyzéseket sem.²⁰³ A *Felelet* munkapéldányába tett szerzői javítások egy része arra utal, hogy Pázmány újra ki akarta adni a művet, immár kiegészített állapotban. Pázmány azonban az 1610-es évektől már nagyobb koncepcióban gondolkodott, 1613-ra létrehozta a nagy szintézist, a *Kalauz* első kiadását, és a *Felelet* újra, javított formában már nem jelent meg.

Ha a *Felelet* és a *Kalauz* szövegét összevetjük, látható, hogy a korábbi mű minden nagyobb témája előfordul a *Kalauz*ban, mégpedig átfogóbb, újabb hivatkozásokat felmutató, bővebb kifejtésben. Az azonban a *Felelet*tel kapcsolatban nem valósul meg, mint a *Tíz bizonyság* és a *Rövid tanúság* esetében, hogy nagyobb szövegrészeket változtatás nélkül emelne be. Az érvelés logikája, érdeke és szándéka mindenhol megmarad, de a mondatok már átformálva, kiegészítve szerepelnek. A *Felelet*ben is tárgyalt, legfontosabb, nagy kérdéseknek Pázmány tág teret adott a *Kalauz*ban: a

²⁰¹ A *Felelet* kéziratos kiegészítései szerint a *Kalauz* 1613-as kiadásába két helyen is beletette a *Felelet* szövegrészét: *Kalauz* lib. 3 c. 4-be (144. és 148.) és a lib. 3. fol. 269-re. Lásd még: PÁZMÁNY 1603/2014, 30, 44, 61, 76. A *Felelet* és a *Kalauz* összefüggéseiről: Uo., 15–16.

²⁰² PPÖM III.: 235 (kétszer), 236 (négyyszer), 237 (háromszor), 432, 556. Megemlítette végül kétszer a *Kalauz* 1637-es kiadásának *Appendix*ében, a *Kalauz*szal egybeszámozott kiadás 1062. és 1063. lapján.

²⁰³ „Magyari István és egyéb jó-sültek, nagyon púposkodnak”, „Ej bátya, csak a csattig vonnyad, és addig nyújtózzál, míg lepeled ér. Igen fen kezdesz heazni, elszédül az agyad. Én-velem el nem hited, hogy gyomorból szóllasz.” PPÖM III, 235; „Alexander pápát [...] rútúl mardossa Magyari.” PPÖM III, 236.

vallás régiségéről, a bálványimádás mivoltáról, a ceremóniák régiségéről, a gyónás mibenlétéről, a papi nőtlenség kérdéséről, az oltári szentségről, az isteni kegyelemről, a jó cselekedetekről, a concupiscentiáról, a szabad akaratról, az üdvözülésről, a szentek tiszteletéről, a képtiszteletéről. Ilyen módon a *Felelet* valóban előképe a *Kalauz*-nak, ám létrejöttének aktualitása, a gyors elkészítés szükségessége miatt természetesen egyenetlenebb szöveg a *Kalauz* nyugodt és átgondolt kifejtésénél, szillogizmusokra építő szerkesztésmódjánál. A Magyar-mű aktualitása miatt említett néhány kisebb elem a *Kalauz*ban már nem is szerepel, pl. Esterházy Tamás, a *Taxa sacrae poenitentiae*, Corvinus szökött barát esete stb. Számos történeti adat, utalás megvan a *Kalauz*ban is, de szintén átformált alakban.²⁰⁴

A Magyarival való „holtig tartó” polémia a *Kalauz* 1637-es kiadásának (Pázmány halála után jelent meg a harmadik kiadás!) utolsó függelékében is tetten érhető, mégpedig a könyv utolsó appendixében, amely *Az újítók mint szoktak felelni a’ mi írásinkra címet viseli*. Ebben Pázmány az *Itinerarium catholicumra* felel. Ez az *Appendix* sajnos nem szerepel a Pázmány-összkiadásban a *Kalauz*-kiadás végén.²⁰⁵

A *Felelet* filológiai és textológiai elemzésének különös jelentőséget és lehetőséget az ad, hogy ez az első fennmaradt munkapéldány nemcsak Pázmány életművében, de az egész magyar irodalomban. A *Feleletet* Pázmány saját kezűleg javította át és egészítette ki. A javítások az eredeti nyomtatvány több mint kétharmadát érintik: a 322 oldalas nyomtatvány 227 oldalán található kézírásos bejegyzés. Ezen felül Pázmány pótlapokat, összesen tizenkilencet illesztett a nyomtatott oldalak közé, amelyek többségén további kiegészítéseket közölt. Néhány beillesztett pótlapot üresen hagyott. A beillesztett pótlapok a következő nyomtatott oldalak után kerültek: 20., 28., 32., 52., 108., 120., 136., 148., 252., 276. A 32. oldal után egy, az összes többi esetben két pótlap található. A 120. oldal utáni első pótlap alsó fele le van vágva. A nyomtatott szöveg elé további 2, utána pedig 37 pótlap van bekötve. A negyedréte méretű nyomtatvány oldalait korabeli bőrkötés fogja össze. Az eredeti

²⁰⁴ Pl. PÁZMÁNY 1603/2014, 206, 220:5–6 = PPÖM III. 356.

²⁰⁵ Pedig a sajtó alá rendező, Kiss Ignác tudott róla, meg is említette a *Kalauz*-kiadás bevezetőjében (PPÖM III, VII.).

nyomtatvány minden részében – a címtől a *Peroratio* végéig – megtalálható javítások és kiegészítések alapján megállapítható, hogy Pázmány a *Felelet* bejegyzései három típusba sorolhatók, azonban nem egy megszerkesztett új kötetet, hanem egy munkapéldányt hoztak létre.

A bejegyzések alapján nyilvánvaló, hogy későbbi művei összeállításakor is használta e munkapéldányt. A bejegyzések nem azonos időben készültek. Az apróbb szövegjavítások feltételezhetően nem sokkal követték az 1603. évi kiadást. Erre utal Pázmánynak *Az kereztien olvasonak* tett megjegyzése, mely szerint „soc helien az niomtatásba fogiatkozásoc estec, az igiknec, es bötükne el változtatásába, megzaggasába, özue foglalásába, el hagiásába, hozza adasába [...] Ennec okaert, miuelhogi vöttem ezembe, hogi igen hazontalan dolog, az köniüben törtent fogiatkozásokrül hozzü laistromot cinalni, holot ezt senki meg sem tekintí, chiac kez irással corrigaltatam meg az Derec fogiatkozásokat, soc aprolek vetkeket, mellieket akar kijs ezebe vehet, helien hagiuan”.²⁰⁶ A munkapéldány figyelembevételével a fentiek úgy értelmezhetők, hogy Pázmány csak a fontosabbnak ítélt hibákat javította ki kézírással mindjárt az 1603. évi megjelenés után, a kisebb sajtóhibákat javítatlanul hagyta, s az így elkészült mintapéldány alapján korrigáltatta az összes kinyomtatott példányt.

A mű új, javított kiadásának szándékára utal, hogy (feltehetőleg) Pázmány még műve címét is megváltoztatta: a címből kihúzta a „Magiari” neve előtt álló eredetileg kinyomtatott „az” határozott névelőt, nyilván zavarta a címben ismétlődő „az” névelő. A cím tehát az ultima manus alapján érvényesen ez: *Felelet Magiari Istvan sarvari praedicatornak, az orzag romlasa okairul, irt köniuere*.²⁰⁷

Ugyanez a tendencia figyelhető meg a műhöz készített, Nádasdy Ferenchez intézett *Peroratio* javításaiban, mind az apróbb sajtóhibákat, mind a betoldásokat, locus-kiegészítéseket illetően. Hiszen ez a *Peroratio* csakis ehhez a műhöz kötött funkciójában él, tartalmi kiegészítései csakis egy új kiadás szándékával értelmezhetők.

²⁰⁶ PÁZMÁNY 1603/2000, 27.

²⁰⁷ A munkapéldány címlapjának kézzel átjavított fotóját lásd: 10. képmelléklet.

Már Clauser Mihály közölt két bejegyzést, amely arra utal, hogy a *Felelet* részleteit Pázmány beillesztette a *Kalauz*ba. A *Felelet* munkapéldányának 11. oldalán ezt olvashatjuk: „Posui lib 3. c. 4. Kalauz”, valamint a 16. oldalon: „Posui Kalauz lib 3 c. 4”. Hozzá kell tennünk, hogy Clauser olvasata mindkét helyen hibás, az első 4-es szám helyett IX-et, a második 4-es helyett pedig 9-et olvasott és közölt tanulmányában.²⁰⁸ Egyébként a *Kalauz*ban visszakeresve az utalt szövegrészeket, már az 1613. évi első kiadásban megtalálhatók, a 144. illetve a 148. oldalon.²⁰⁹

A bejegyzések között vannak olyanok, amelyek az 1605-ben megjelent *Tíz nyilvánvaló bizonyosságra* vonatkoznak. Pl. a címlapra felírt „Adde ex 10 Ration fol 62 totum omisi” bejegyzése a *Tíz nyilvánvaló bizonyosság* 62. oldalára utal, s ott csakugyan a „szamosfalvi”, inkább a „taligakenéshez” mint a vitézi élethez értő Magyariról és művéről esik szó. Hasonlóképpen a *Felelet* 260. oldalán kezdődő *Hogi az kepek tizteletibe nincz semmi baluaniozas* című fejezet mellett a margón álló bejegyzés: „Vide 10 Ration Rat 5. fol. 57” ismét a *Tíz nyilvánvaló bizonyosságra* utal, s a mű 57. oldalán csakugyan a képek tiszteletéről esik szó.

Külön figyelmet érdemel a 7. oldal bejegyzése. Pázmány a nyomtatott szövegben összefoglalást adott Magyar könyvének tartalmáról. Minthogy azonban vitapartnere művének csak bizonyos kiválasztott részeire válaszolt, úgy látszik mégis

²⁰⁸ CLAUSER 1936, 145.

²⁰⁹ Ha felütjük a *Kalauz* 1613-as, első kiadásának 144. és 148. oldalát, valóban ott találjuk a Pázmány-bejegyzéseknek megfelelő Vincentius Lyrinensis-idézeteket. (PÁZMÁNY 1613.) Hasonlóképpen a *Felelet* 94:16-hoz fűzött Pázmány-bejegyzés: „Vide Kalauz lib. 3. fol. 269., Erasmus de Nuptiis Herodis.” utalása valóban megtalálható az 1613. évi első kiadás 269. lapján. A *Felelet* nyomtatott kiadásának e helyén Erasmust nem említette meg, a *Kalauz* 1613. évi kiadásában viszont már ott van az öt soros latin Erasmus-idézet, melyet a *Felelet* kéziratos kiegészítésében csak jelzett. (A későbbi *Kalauz*-kiadások lapszámait a jelentős átdolgozások és bővítések miatt eltérnek az első kiadás lapszámaitól.) A *Felelet* kiegészítéseiben említett utolsó megjelent mű épp a *Kalauz* 1613. évi kiadása, lásd: PÁZMÁNY 1603/2014, 99–106. Hasonlóképpen a *Tíz bizonyossághoz* (1605) illesztett kéziratos bejegyzésekben, melyekben látható, hogy a hivatkozott nyomtatott művek mindegyike 1610 előtt jelent meg (PÁZMÁNY 2012, 359–363.).

szükségét érezte a reflektálatlanul hagyott részekre való utalásnak „az vitezlő rendnek hiuataalliarul”, amint azt a fentiekben idéztük.²¹⁰

Mint említettük, Pázmány nem javított ki minden sajtóhibát *Feleletében*. Mégis, alig érthető az a filológiai akríbia, aminek jegyében még olyan helyeken is javította a kinyomtatott szöveget, amelyek – tekintetbe véve az ingadozó helyesírást – a modernizálás ellenére érthető és elfogadható alakok. Pl. a „sidalmaztok” javítása „szidalmaztok”-ra,²¹¹ az „eretnekszegnec” javítása „eretneksegnec”-re,²¹² a „vakandac” és „vakandak” alakok javítása „vakondak”-ra és „vakondac”-ra.²¹³

A munkapéldány javításaiból látható, hogy számos apró hibát is kijavított Pázmány, néhány nyilvánvaló sajtóhibát azonban csakugyan javítatlanul hagyott.

A bejegyzések második rétege, hosszabb terjedelmű kiegészítések az argumentáció erősítésére, mindenekelőtt újabb locusok bejegyzése, valamint a harmadik réteg, nem szorosan a szöveg megformálásához tartozó egyéb megjegyzések és bejegyzések évekkel később, a *Kalauz* 1613. évi kiadása körüli időben kerülhettek a munkapéldányba. A technika ugyanaz, mint a *Tíz bizonyág* (1605) és később a *Setét hajnalcsillag után bujdosó lutheristák vezetője* (1627) esetében: ahol szükséges volt, pótlapok beiktatásával bővítette a szöveget Pázmány. Clauser Mihály tanulmányában vannak arra való utalások, hogy a *Kalauz* számára dolgozta át művét²¹⁴ de nem ezt a célt szolgálhatta például a mű címének vagy a Nádasdyhoz szóló *Peroratio* szövegének az átjavítása. A javítások tehát különböző időpontokból származnak: a sajtóhibák javítása a mű megjelenését közvetlenül követhette, míg a teológiai részek bejegyzései, a locusbővítések egy része a *Kalauz* első megjelenése (1613) körüli időben, egy részük bizonyosan 1613 után keletkezhetett. A kéziratos kiegészítésekben találhatók 1603 után megjelent művekre való hivatkozások, s épp a *Kalauz* 1613-as kiadása a legkésőbbi ezen művek közül.²¹⁵

²¹⁰ PÁZMÁNY 1603/2000, 32:18–22.

²¹¹ PÁZMÁNY 1603/2000, 41:2.

²¹² PÁZMÁNY 1603/2000, 49:21.

²¹³ PÁZMÁNY 1603/2000, 53:2 és 56:15.

²¹⁴ CLAUSER 1936, 144–145.

²¹⁵ CLAUSER 1936, 145; PÁZMÁNY 1603/2014, 99–106.

A korrektúrabjegyzések és hibajavítások számáról elmondható, hogy részben ugyanazokat a javításokat tartalmazza a *Felelet* munkapéldánya, mint a többi fennmaradt *Felelet*-példány, azonban sokkal több javítást, kb. kétszer annyit, mint a korábban ismert legtöbb javítást tartalmazó kolozsvári és OSzK-példány. Ez a tény megerősíti azt, hogy Pázmány munkapéldánya lehetett a mintapéldány, s a többi kötet javítása is ennek alapján készülhetett. A többi példány kéziratos javításaival összevetve úgy látszik, hogy a javítások több kéztől származnak. Ezt megállapítani nem könnyű, mivel a javítások többnyire jeleket és áthúzásokat tartalmaznak, s csak elvétve szavakat. Azonban még a jelzések technikája (pl. a margón helyenként megjelenő két párhuzamos vonal), is szinte mindig azonos. A korrektúra jellegű kiegészítések közül a 36. lapon található a leghosszabb, ahol egy mondat bővítéseként a margón kézírással az áll: „Es hogy a’ meli uallásba uolt”.²¹⁶ A helyesírás ingadozó, így belátható, hogy különböző kezek írásáról van szó.

Itt utalunk arra a címlappal szemközti oldalra írt possessori bejegyzésre, mely szerint a példányt Pray György 1774-ben emlékül adta Viczay Mihálynak, az egyik Héderváry-ösnek. A munkapéldányt 1936-ban Clauser Mihály röviden ismertette, megemlítvén, hogy „éppen a jubileum esztendejében bukkant erre a könyvre *Belitzky János dr.* a gróf *Hédervári-család* levéltárában, illetve könyvtárában, ahonnan *dr. Závodszy Levente* kir. tanker. főigazgató úr szívessége a kötetet hozzám juttatta betekintésre”.²¹⁷ Valószínűleg azért vészelhette át a kötet a Héderváry család levéltárának pusztulását,²¹⁸ mert oda nem került vissza. 1952-ben a Forgács-féle antikváriumtól vásárlás útján került mai tulajdonosának, Zsámár Józsefnek a könyvtárába.²¹⁹ A munkapéldány Clauser Mihály tanulmánya óta a 20. század folyamán a szakmai érdeklődésen kívül maradt s a kötetről nem jelent meg publikáció, vizsgálata csak 2000 elején kezdődhetett meg, s ez lett a kritikai kiadás alapjául szolgáló

²¹⁶ PÁZMÁNY 1603/2000, 53. A bejegyzést tartalmazó faksimile lapok hat különböző példányból (OSzK- példány, munkapéldány, két turocszentmártoni példány, a Mnichovo Hradište-i példány és a zágrábi példány): HARGITTAY 2009h, 25–30.

²¹⁷ CLAUSER 1936, 143–144.

²¹⁸ RMNy 1983, 1905.

²¹⁹ A példány mikrofilmjének jelzete az Országos Széchényi Könyvtárban: FM/1 3235.

példány is. A tudatos és következetes szerzői módosítások, az írói szövegformálás technikája irodalmunkban Pázmány *Feleletétől* kezdődően követhető nyomon.

5.2. A *Diatriba* (1605) és *Kalauz*

A *Diatriba theologica* szövege nem szerepel a Pázmány-életműkiadásban. Hosszú ideig csak feldolgozatlan és téves információkat tartalmazó bibliográfiai adatként volt ismert, míg Öry Miklós megtalálta és kiadta a latin mű fakszimiléjét 1975-ben valamint tisztázta valamennyi fontos filológiai és teológiatörténeti kérdését.²²⁰ Öry kutatásai alapján a *Diatribának* már öt példánya ismert. A *Diatriba theologica* 1605. március 30-a előtt jelent meg, ugyanis ekkor volt a libellus grazi vitája Fridericus Brenner részvételével. A libellus címlapjára a nyomtatásban a dátumnak kihagyott helyre kézzel írták be a védés időpontját, a március 30-i dátumot.²²¹ A kor egyetemi szokásainak megfelelően az elnök, Pázmány írta meg a 86 oldalas tézisgyűjteményt. A *Diatriba* Roberto Bellarmino védelmében készült, akinek *Disputationese* ellen William Whitaker anglikán teológus írt vitairatot.²²² Pázmány megküldte Bellarminónak művét, aki megköszönte Pázmány munkáját. Bellarmino e levele bizonyosság arra, hogy Pázmány római tanulmányai idején személyes kapcsolatban is álltak.²²³

A hat részre és 54 tételre osztott írás az egyházismeret alapkérdéseit fogalmazza meg: 1. *De iis, qui ad Ecclesiam pertinent* (1r–6v), 2. *Christi Ecclesiam visibilem*

²²⁰ PÁZMÁNY 1605/1975.

²²¹ PÁZMÁNY 1605/1975, 41.

²²² BELLARMINO, Roberto, *Disputationes de controversiis Christianae Fidei adversus huius temporis haereticos*, Ingolstadt, 1586–1593. – *Praelectiones doctissimi viri Gulielmi Witakeri [...] Controversia de Ecclesia contra Pontificos, imprimis Robertum Bellarminum jesuitam*, Cambridge, 1599.

²²³ „Igen jól esett az egykori együttlétünkre való visszaemlékezés, melyet Tisztelendő Atyaságod megtisztelő és szerető soraival és tudós könyvecskéjével bennem felújított” – írta Bellarmino Pázmánynak 1605. május 30-án. PÁZMÁNY 1605/1975, 16. – Pázmány levele, mellyel a *Diatribát* megküldte Bellarminónak: BITSKEY 1992.

esse (6v–11r), 3. *Christi Ecclesiam perpetuam esse* (11r–14r), 4. *Ecclesiam errare non posse* (14v–19v), 5. *Quae sint verae Ecclesiae notae* (20r–28v), 6. *Nullam nisi romanam esse veram Christi Ecclesiam* (25r–43r). Ezeket a tételeket később Pázmány a *Kalauzban* és máshol is visszatérő módon tárgyalta. A grazi teológiai előadásokkal való összefüggésre Óry Miklós utalt.²²⁴ A *Feleletben* már mint elkészült írására hivatkozik, munkájáról tartalmi leírást adva: „Touaba miuel hogi masut böuen meg biszonitom,²²⁵ hogi az Anniaszentegihaz soha meg nem giözethetet, soha az veka aláa nem reitetet, soha teueligesben nem eshetet, mindenkor niluan volt, es fenlet mindenkoron mint az hegien eppetet varos, mint egö giertia, mindenkor Doctori, es tanitoi voltanak, kik az teuelgesre nem bochiattak az Christus iuhait, es az igassagot oltalmaztak az farkasok ellen, mindenkor az szentsegek, es az Isten igeie igazan zolgaltatot ő benne [...] Miuel hogi az mint mondam mind ezeket beuen meg mutattam masut, nem volna szükséghe most ez felelet ellen sokat zolni”.²²⁶ A *Feleletben* tehát Pázmány pontosan azonosítja a két évvel később megjelent *Diatribát* és már mint elkészült munkáját említi más helyen is: „Hunnius, es Withakerus köniuei ellen, Az Aniazentegihazrul, egez köniuet irtam enis, melliet Isten segítsegeből, talam megis latnak az emberec”.²²⁷ A fentiekből következik, hogy a *Diatriba* már 1602 őszén elkészült, hiszen a *Felelet* Nádasady Ferencnek szóló ajánlása Radosnyán „*Pridie Idus octob M.D.CII.*” kelt.²²⁸

A *Diatribára* a *Tíz bizonyágban* Pázmány számos helyen hivatkozott, mégpedig a már megjelent nyomtatvány oldalszámaira.²²⁹ Ezt írta az Anyaszentegyházról szóló részben: „Ezekrül mas keonueczkebe beosegesen emlekeztem, es megh mutattam.”²³⁰ Óry Miklós összesen 26 *Diatribára* való hivatkozást említi a *Tíz bizonyág-*

²²⁴ PPOO, IV, 481–496; PÁZMÁNY 1605/1975, 16.

²²⁵ „*In libro contra Withakerum. De Ecclesia.*”

²²⁶ PÁZMÁNY 1603/2000, 53–54.

²²⁷ PÁZMÁNY 1603/2000, 70.

²²⁸ PÁZMÁNY 1603/2000, 20.

²²⁹ PÁZMÁNY 1605/2012, 169.

²³⁰ PÁZMÁNY 1605/2001, 33:16, PÁZMÁNY 1605/2012, 28.

ban.²³¹ A *Tíz bizonyság*hoz fűzött kéziratok kiegészítéseiben szintén hivatkozik a *Diatribára*.²³²

Az *Imádságos* könyv függelékeként 1606-ban megjelent *Rövid tanúságban* „legalább tizenkétszer” hivatkozik Pázmány a *Diatribára*.²³³ Szintén Öry Miklós szerint „Az 1607-es *Keresztyéni Feleletben* még háromszor visszatér a *Diatribára*. Főművében, a *Kalauzban* nem hivatkozik rá kifejezetten, de bőségesen él anyagával.”²³⁴ Sőt, a *Diatribában* már több helyen megfogalmazódik más művek terve is.²³⁵ Közvetlen kapcsolatot lehet találni nemcsak a *Kalauz* egyes, főleg VIII., IX., X. könyvével, hanem a *Feleletben*, a *Tíz bizonyság*on,²³⁶ a *Rövid tanúság*on, a *Keresztyéni feleletben* kívül a Hodik szuperintendenssel folytatott vitával, a *Dissertation*ival (1631), a *Peniculus papporum*mal, a *Logi alogival*.

Az egyháztani kérdések felbukkanását Gábor Csilla elemezte Pázmány több művének a figyelembe vételével, s ahogy (Jauss alapján) megállapítja: „lezárt horizontok mérkőztek meg egymással”, gondolva olyan átjárhatatlan különbségekre, mint „a megigazulás kérdésköre, az emberi cselekedetek érdemszerző ereje (esetleg éppen annak hiánya), a purgatórium léte vagy nemléte), illetőleg a szentek tiszteletének teológiai megalapozottsága”.²³⁷

²³¹ PÁZMÁNY 1605/1975, 14–15; PÁZMÁNY 1605/2012, 169.

²³² PÁZMÁNY 1605/2012, 278.

²³³ PÁZMÁNY 1605/1975, 15; PÁZMÁNY 1606/2006, 109., itt felsorolással.

²³⁴ PÁZMÁNY 1605/1975, 15.

²³⁵ PÁZMÁNY 1605/1975, 29.

²³⁶ A *Diatribára* hivatkozott a *Tíz bizonyság* kéziratok bejegyzéseiben is, pl.: PÁZMÁNY 1605/2012, 278.

²³⁷ GÁBOR 2015b, 262.

5.3. A *Tíz bizonyság* (1605) és a *Kalauz*

A *Tíz bizonyság* Pázmány második nyomtatásban megjelent magyar nyelvű műve.²³⁸ Megjelenésének ideje a *Diatriba theologica* kinyomtatása, 1605 márciusa²³⁹ és 1605 októbere közé tehető. A mű ajánlása Hethesi Pethe Márton kalocsai érseknek szól, aki 1605 októberének első napjaiban halt meg.²⁴⁰ Az újabb kutatásokban többször megjelent az az állítás, hogy a *Feleletet* megelőzve a *Tíz bizonyság* lenne Pázmány elsőnek kidolgozott magyar nyelvű munkája,²⁴¹ a műben felhasznált friss művekre való utalások azonban kétségtelenné teszik, hogy a *Tíz bizonyság*on Pázmány a *Felelet* után, még 1605-ben is dolgozott.²⁴² „Ebből a szempontból fontos megemlíteni, hogy Magyar neve saját művével és a *Felelet*tal kapcsolatban tucatnyi alkalommal fordul elő a *Tíz bizonyság*ban (3v, 16r, 27r, 29r, 31r, 38v, 53r, 56v – kétszer, 57r, 57v, 62r – háromszor, 98r). Természetesen az is lehetséges, hogy az újabb művekre, így a *Felelet*re való hivatkozásokat is csak a nyomdába adás előtt tette Pázmány a szövegbe, ez azonban nemcsak a jegyzetek kiegészítését, de szövegmódosításokat is kellett, hogy jelentsen kézírata különböző részein.”²⁴³

²³⁸ Teljes címe: *Az mostan támatt vy tvdomaniok hamissaganak, tiiz nilvan valo bizonisaga es reovid intes a teoreok birodalomrvl, es vallasrvl. Jratot Pazmani Petertül*, Graz, 1605. RMNy 1983, 933. Kritikai kiadása: PÁZMÁNY 1603/2000 és PÁZMÁNY 1603/2014.

²³⁹ PÁZMÁNY 1605/1975, 26.

²⁴⁰ PPÖM I, 377.

²⁴¹ Öry Miklós és Szabó Ferenc óvatosabb: ÖRY–SZABÓ 1983, I, 94–95; BITSKEY 1996a, 168; BITSKEY 1996b, 180.

²⁴² A szintén 1605-ben (legkésőbb márciusban) megjelent *Diatribára* Öry Miklós 26 hivatkozást, utalást talált a *Tíz bizonyság*ban: PÁZMÁNY 1605/1975, 14–15.

²⁴³ PÁZMÁNY 1605/2001, 5. A kidolgozás körülményeiről uo.: 6. A *Tíz bizonyság* szövegében a *Felelet*re való hivatkozásokhoz lásd még: PÁZMÁNY 1605/2012, 160, 209. Egy Balduinsra való hivatkozás alapján Pázmány a *Tíz bizonyság*on 1604-ben is dolgozott: PÁZMÁNY 1605/1975, 25. Ahogy Pázmány írja: „taualy esztendeobe, egy Fridericus Balduinus, Hunnius tanituania, menteni akaruan Luthert” (PÁZMÁNY 1605/2001, 46), mely utalás Friedrich BALDUIN, *Hyperaspistes Lutheri adversus maledicam orationem Nicolai Serarii Esauiticae factionis monachi nuper editam*, Lipsiae, 1603. című művére vonatkozik, Pázmány 1605/2012, 41, 197. Jacob Gretsernek két, 1605-ben megjelent műve szerepel a nyomtatvány hivatkozásai között: PÁZMÁNY 1605/2012, 203.

Kétségtelen az, hogy az 1600–1607 közötti években Pázmány egyszerre több művön is dolgozott: a *Tíz bizonyság* mellett ekkor készült el a függetlenül kiadott *Mahomet vallása*, a *Felelet*, a *Diatriba*, az *Imádságos könyv*, a *Rövid tanúság*, a *Keresztyéni felelet* és korábban említett latin irata is a Velencei Köztársaság és a pápa közötti konfliktusról,²⁴⁴ miközben a grazi egyetem professzoraként teológiai előadásokat tartott, s közben Felső-Magyarországon is huzamosabb időt töltött el.²⁴⁵ Mozgalmas esztendő volt ez tehát mind a közéletet, mind a tudományos előrehaladást illetően Pázmány életében. E korai művek sora – nem is szólva az ezt követő esztendő műveiről – azonban már megfelelő alapot jelentett Pázmány számára ahhoz, hogy megérlelődjék benne a *Kalauz* terve és koncepciója. Ahogy Bitskey István fogalmazott a grazi időszak vitairatairól: „az életmű egyes darabjai igen szoros szálakkal kapcsolódnak egymáshoz, az egyes művek át- meg átfedik egymást, egyes részleteikben meg is egyeznek. Ha ezt a jövőben kellő mértékben szem előtt tartja a kutatás, a *Kalauz* ’véghetetlen munkájának’, monumentális szerkezetének interpretációja is autentikusabb lesz, ismereteink jelentősen gyarapodhatnak majd Pázmány e főművének keletkezéséről.”²⁴⁶

Mint a *Felelet* esetében, ez esetben is fennmaradt egy szerzői munkapéldány, amely ma az MTA Könyvtárában található (jelzete: MTAK, RM. I. 4° 239). E munkapéldányban a kéziratos bejegyzések és kiegészítések vagy a nyomtatott oldalakon és a nyomtatott szöveg elé kötött 18 valamint a nyomtatott szöveg után kötött 120 levélen maradtak fenn.²⁴⁷ A kézírás láthatóan változott az idő előre haladtával: Pázmány korábbi és későbbi bejegyzéseit tartalmazza. A bejegyzések a *Kalauz* első megjelenése (1613) és az ez utáni időkből maradtak fenn. A bejegyzésekben hivatkozott legkésőbbi munka 1607–1609-ből való,²⁴⁸ ugyanakkor már a *Kalauz* első ki-

²⁴⁴ *De ecclesiastica libertate circa causam Veneti interdicti. Anno 1606*: PPOO V, 789–808.; HARGITTAY 2006b; HARGITTAY 2009c, 153–160.

²⁴⁵ ÖRY 1976.

²⁴⁶ BITSKEY 1996a, 178.

²⁴⁷ Lásd: 11. képmelléklet.

²⁴⁸ Jacob GRETZER, *Controversiarum Roberti Bellarmini S. R. E. cardinalis amplissimi defensio*, Ingolstadii, 1607–1609; PÁZMÁNY 1605/2012, 361.

adásába bekerült a *Tíz bizonyság* munkapéldányába tett számos kiegészítés.²⁴⁹ Maga az eljárás, hogy Pázmány 1-től 215-ig terjedő sorszámozással megszámozta kéziratos kiegészítéseit a munkapéldányban, utal arra, hogy ezeket később fel kívánta használni, s fel is használta már a *Kalauz* első kiadásában. Nemcsak az idézési technikán változtatott, a javított példányban találhatók lapszéli és lapalji betoldások is. Például a 8b oldalon, ahol a lutherista hit örökögi plántlásáról elmélkedik Pázmány, a nyomtatott szöveghez a lap aljára a következő kéziratos megjegyzést fűzte: „Azt iriak hogy az ördögh hált lidercz modra az Luther anniaual, es hogy annak csinalmania es fayzasa, mert noha az ördögnek fayzasra ualo ereje es természeti nincsen eo magatul, de az firfiuij magot örököghi mestersegeuel az azzoni emberbe öntuen, az fayzasnak eszközi lehet es alkotoia.”²⁵⁰ A *Kalauz* 1613. évi kiadásában ez a mondat két részre van bontva és közben fél lapnyi citátumsorozat erősíti meg az állítást, majd újabb autoritások következnek, közöttük Bornemisza Péter is.²⁵¹ Tanulságos az is, ahogyan Pázmány „latinosítja” művét. A *Tíz nyilvánvaló bizonyság*-ban – ez elsőként írni kezdett magyar nyelvű vitairata – még nem latin nyelven közölte a citátumokat Pázmány, s ez a gyakorlat még a középkori és későbbi protestáns

²⁴⁹ PÁZMÁNY 1605/2012, 12–14; AJKAY 2015a, 19–22. – A *Kalauz* 1637-es kiadásának mintegy fél oldalnyi latin részlete (PPÖM III, 161) a *Tíz bizonyság* kéziratos részéből került a *Kalauz*-ba (lásd PÁZMÁNY 1605/2012, 272), de ez a rész már benne van az 1613-as kiadásban is: PÁZMÁNY 1613, 105). Büky Béla szerint 1616 előtt nem lehettek a *Tíz bizonyság* javításai, sokkal inkább 1622–25 közöttiek (BÜKY 1962, 355). Lásd még: ÖRY–SZABÓ 1983, I, 97. Lehetséges, hogy Pázmány még bíboros korában is tett kiegészítéseket a *Tíz bizonyság*-ba, ez a kézírás korának pontosabb meghatározásával lenne lehetséges. Az 1613 utáni bejegyzésekre a legfontosabb bizonyíték, hogy a *Kalauz*-t is megemlíti: a „munkapéldány 94r oldalán illetve a modern kritikai kiadásban a 250:15–18 sorok mellé írt megjegyzés: In Kalauz fol. 156.” PÁZMÁNY 1605/2001, 10–11.; PÁZMÁNY 1605/2012, 7–8.

²⁵⁰ *Az mostan tamat uy tvdomaniok hamissaganak tiiz nilvan valo bizonisaga...* (RMNy 1983, 933). Az MTAK kéziattárának példánya, jelzete RM I. 4° 239, 8b., ua. PÁZMÁNY 1605/2012, 227.

²⁵¹ PÁZMÁNY 1613, 181; PÁZMÁNY 1623, 204; PÁZMÁNY 1637/2000; 200–201; PÁZMÁNY 1605/2012, 12. Helyesbítenünk kell Büky Béla állítását, mely szerint Pázmány javításai 1622-nél nem régebbiek (a javítások, kiegészítések már tetten érhetők a *Kalauz* 1613. évi kiadásában!), továbbá a *Tíz nyilvánvaló bizonyság* kiegészítései nem pusztán helyesírási javítások, mint ugyanő állítja, de lényeges tartalmi és formai módosítások is egyben. BÜKY 1962, 355–356.

írástechnikát mutatja.²⁵² A Magyarai Istvánnak megírt *Felelettől* (1603) kezdve már latinul közölt citátumok szerepelnek a vitairatokban.

Fraknoi feltételezése szerint a műnek „második kiadásban való közrebocsátását tervezte” Pázmány²⁵³ A *Tíz bizonyság*nak ez a feltételezett második kiadása nem maradt fenn, és bizonyára nem is készült el. Viszont már a *Kalauz* első kiadásába áttemelte a *Tíz bizonyság* csaknem teljes, kinyomtatott szövegét, de kisebb-nagyobb módosításokat gyakran alkalmazott az eredeti szövegen. Feltételezhető, hogy a *Tíz bizonyság* második kiadása azért nem valósult meg, mert a *Kalauz* első és további kiadásaiiba már beépültek az 1605-ös szövegek és gondolatmenetek, így okafogyottá vált a mű újabb kiadása. A szövegszerű megfelelésekről az alábbi táblázat ad tájékoztatást:

<i>Tíz nyilvánvaló bizonyság</i> (1605)	<i>Kalauz</i> (1613)
1. rész	III. könyv, 6. rész
2.	III/7.
3.	III/8.
4.	III/9.
5.	III/10.
6.	III/11.
7.	III/12.
8.	III/13.
9.	III/14.
10.	III/15.

A fenti táblázat adatait és a terjedelmi viszonyokat figyelembe véve feltűnő, hogy egy vitairat, a *Tíz bizonyság*, alkotja a *Kalauz* III. könyvének törzsét, az egész mű legterjedelmesebb részét a teljes, 15 könyvből és további appendixekből álló *Kalauz*nak csaknem egyharmadát. Ha a *Kalauz* minden könyve ilyen terjedelemben jelent volna meg, akkor az összterjedelem mintegy ötezer oldalra rúgott volna a tény-

²⁵² HARGITTAY 1999.

²⁵³ FRANKL 1872, 288.

legesen megjelent mintegy ezer oldal helyett. Mindez a *Kalauz* műfaji pozíciójának (apologetika vs. vitairat) felülvizsgálatát, legalábbis árnyalását indokolja. Különösen így van ez, ha a mű a további tizenhárom (tizennégy) könyvében megfogalmazott vitatkozó részeket is figyelembe vesszük. A *Tíz bizonyság*ot illetően a kinyomtatott részek szövegszerű összefüggéseit, sok helyen azonosságát, újraírását, továbbá a terjedelmében is jelentős kézírásos átdolgozást tapasztalva indokolt annak fölvetése, hogy Pázmány elgondolásában, írói szándékaiban, ellenreformációs és katolikus restaurációs terveiben hogyan jöhettek létre ezek a művek (a *Tíz bizonyság* és a *Kalauz*). Grazi tartózkodásának második időszakában, a 17. század első éveiben, különösen a század elején megtapasztalt kassai villongások idején és következtében érelőldhetett meg benne az a gondolat, hogy vitairat formájában részletes teológiai áttekintést nyújtson a protestánsok által vitatott legfőbb tételekről, s összefoglalja a katolikus álláspontot. Figyelemre méltó, hogy Pázmány vitairatai mindig valakihez (esetleg valakikhez), konkrét személyekhez szólnak.²⁵⁴ Nincs ez így a *Tíz bizonyság* esetében, amelyben már megjelenik egy, a vitatott kérdéseket általánosan szintetizáló igény. Pontosan ez a sajátossága predesztinálta arra, hogy a *Kalauz* legfőbb alkotóeleme legyen. Figyelemre méltó a mű szinte teljes magyar nyelvűsége, szemben a *Kalauzban* alkalmazott módszerrel, melyben a fontos autoritások jórészt latin nyelven vannak meg. Pázmány a *Kalauzban* a „szakmaiság” igényeit fokozottan részesíti előnyben. Az elrendezés szillogizmusokra építő, didaktikusabb, jobban tagolt, a kifejtés részletezőbb. Pázmány terve egy nagy protestánsellenes szintézis megalkotása: ennek első felvonása a leglényegesebb vitakéréseket tíz bizonyossággá szervező 1605-ös mű, amely majd a *Kalauz* grandiózus koncepciójának részévé válik, annak legterjedelmesebb, harmadik könyvét alkotva. Ebből a szempontból a Magyar elleni *Fellelet* (1603) mintegy kitérőnek, az aktualitás szükségessége által ösztönzött műnek tekinthető, melyben Pázmány – imént rekonstruált céljaival, módszerével és képességeivel egybehangzóan – Magyar koncepcióját és felvetéseit teológiai síkra terelve

²⁵⁴ „a *Tíz bizonyság* című munka az egyetlen olyan vitairata, amely nem konkrétan valakinek valamilyen írása ellen készült, hanem általánosságban foglalja össze a protestánsok tévelygéseit, vagyis más hasonló, általánosan átfogó vitairata nincsen”, AJKAY 2015a, 13.

válaszolt. Nagy tervét, a teljes szintézis megvalósítását (évek munkájával) 1613-ra tudta megvalósítani, hogy tíz, majd újabb tizennégy év elmúltával, ismétlődő átdolgozásokkal és újraírásokkal folyamatosan fenntartsa a fiatal éveiben eltervezett szándékot.

5.4. A Mahomet vallása (1605) és a Kalauz

Pázmány irata a mohamedán vallás ellen az első ilyen témájú magyar nyelvű értekezés. Benne nemcsak valláskritikát ad, hanem a korabeli történeti irodalom alapján ismerteti a török birodalom történetét és terjeszkedésének kialakulását saját koráig. A *Felelet* spekulatív logikája (az erkölcsi eltévelyedés és az új vallások miatt sújt le az országra a „flagellum Dei”) itt már más irányt vesz: a protestantizmus terjedése azért különösen veszélyes, mert a „török pogányság”-hoz vezetheti el a lelkeket: „Luther és Calvinus megvallyák, hogy az ő tanítások-után az emberek semmit sem hisznek; az evangéliomot fabulának, beszédnek tartják, és lassan-lassan nem csak az Arianismus, de az atheismus és török pogányság bécsúsz-mász, mint tő-után a czérna”, ahogy a *Kalauzban* fogalmazott.²⁵⁵ Nemrég készült el a mű első elemzése, amely a Korán-cáfolatot egyértelműen elhelyezte Pázmány felfogásában: „az írás különlegességét az okozza, hogy a protestantizmus az iszlámhoz vezető egyenes útként tűnik fel benne, a Korán-ellenesség leple mögött a kereszténység, a ’római religió’ egységének védelme húzódik meg. [...] Aki ugyanis a vitairat ’grádicselméletét’ elfogadta, annak mindenképpen őrizkednie kellett az iszlámhoz vezető út első lépcsőfokától, a protestantizmustól is. Formáját tekintve Korán-cáfolat, valójában ezzel egyidejűleg antiprotestáns disputa is a Mahomet-ellenes írás, amely így kettős funkciót vállalt: igyekezett elriasztani olvasóját az iszlámtól, de a kálvinizmustól is, amely – a vitairat belső logikája szerint – efelé mutatott.”²⁵⁶

²⁵⁵ PPÖM III, 159.

²⁵⁶ BITSKEY 1996b, 194. A problémakör elemzése további művek bevonásával: BITSKEY 1999e.

Pázmány nagy becsben tartotta e korai munkáját: *Imádságos könyve* mellett e művét adta ki a legtöbbször, a *Mahomet vallása* is négy alkalommal jelent meg. Először a *Tíz bizonyság* appendixeként, majd pedig mindhárom *Kalauz*-kiadás appendixeként is, mindig a nagy mű V. könyve utáni első függelékként.²⁵⁷ Odafigyelését mi sem bizonyítja jobban, minthogy mindhárom későbbi kiadásban az előzőhöz képest átdolgozott szöveget jelentetett meg. Az először 1605-ben megjelent *Mahomet vallását* Pázmány a *Kalauz* 1613-as kiadása számára jelentősen átdolgozta. Az átdolgozás érintette mind a bevezető, mind a történeti, mind a tíz részre osztott argumentáló részt. A második és harmadik *Kalauz*-kiadásban megjelenő szövegek már jóval kevesebb átdolgozást tartalmaznak: az 1623-as kiadás apró átalakításokat, betoldásokat, az utolsó kiadás pedig csak helyesírási eltéréseket. Jellemző az a szövegelrendezési technika az 1637. évi kiadásban, hogy a margón sok helyen verzál betűkkel, egy-egy szóval szerepel az adott szövegrész tartalma.²⁵⁸

Az alábbiakban az átdolgozás módjára idézünk példákat.

A *Kalauz* egésze már 1613-ban tartalmazza a szillogizmusokat, melyeket nagyobb betűfokozatú szedéssel különített el. Ebben a kiadásban mindenhol jelezte a szillogizmusokat a margón az „ARGUMENTUM” szóval. Ez a jelzés a második és harmadik kiadásban elmaradt, s a szillogizmusokat a főszövegtől eltérő kisebb betűfokozattal jelezték, így a főszövegtől az jól láthatóan elkülönül. Minthogy már az első *Kalauz*-kiadás is közölte a szillogizmusokat, ezért Pázmány a *Mahomet vallásába* is bevezette azokat, mégpedig a vallásfelekezet tíz pontba rendezett ismertetésekor, a „hamisságok” bizonyítását erősítve.²⁵⁹ Az 1605-ben megjelent szöveg még csak konkrét ítéleteket állapít meg a Koránról és a mohamedán vallásról, 1613-tól már megjelennek a szillogizmusok, melyek általános érvényűvé, „tudományossá” emelik

²⁵⁷ PÁZMÁNY 1613, 433–448; PÁZMÁNY 1623, 532–553; PÁZMÁNY 1637/2000, 528–549. Az első megjelenés kritikai kiadása: PÁZMÁNY 1605/2001; PÁZMÁNY 1605/2012. RMNy 1983, 933.

²⁵⁸ Varsányi Orsolya 2015. december 3-i konferencia-előadásában az 1605-ös és az 1637-es kiadást vetette össze, kiemelve a legfontosabb különbségeket. VARSÁNYI Orsolya, *Pázmány Péter és az iszlám* (ÚTMUTATÓ. Műhelykonferencia Pázmány Péter *Kalauz*áról. MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2015. december 3.)

²⁵⁹ PÁZMÁNY 1613, 441–448.

a konkrét állításokat. Példaként álljon itt a negyedik bizonyság szillogisztikus indítása:

PÁZMÁNY 1605/2001, 288:13–14	PÁZMÁNY 1613, 444.	PÁZMÁNY 1623, 547.	PÁZMÁNY 1637/2000, 543.
NEGIEDIK bizonyág: Mert az Alcoranba, oly csufos beszede vannac, hogy sem Aesopus, sem Markalf, szebbeket nem almodott volna	NEGYEDIK Ielenség: A' mely Tudomány sok balgatag beszédekkel, és hiuságos álmokkal meg rakodott, nem kel azt az Igazság szerető Istentül áradott tekélletes Vallásnak itilni. Az Mahomet tanítása ilyen, nagy részre. <i>Ergo</i> , &c.	NEGYEDIK Ielenség: A' mely Tudomány sok balgatag beszédekkel, és hiuságos álmokkal meg-rakodot, nem kel azt az Igazság-szerető Istentül áradot tekélletes Vallásnak itilni. A' Mahomet tanítása ilyen, nagy részre. <i>Ergo</i> , &c.	NEGYEDIK Ielenség: A' mely Tudomány sok balgatag beszédekkel, és hiuságos álmokkal meg-rakodot, nem kel azt az Igazság-szerető Istentül áradot tekélletes Vallásnak itilni. A' Mahomet tanítása ilyen, nagy részre. <i>Ergo</i> , &c.

További példa a szillogisztikus általánosításra a kilencedik bizonyásgból:

PÁZMÁNY 1605/2001, 294:15-18	PÁZMÁNY 1613, 447.	PÁZMÁNY 1623, 552.	PÁZMÁNY 1637/2000, 548.
KILENCZEDIK bizonyágh: A Maho- met tudomania nem egieb, hanem a Sidoc, es az eo eleotte karhoztatot eretnekec mosleka, melliet, hogy iob izü lenne, a kereztieni tudomannac, nemely io intesiuel, megh traggiaza. Nem igaz tudomani tehat az eo tudomania.	KILENCZEDIK Ielenség: Nem kel ab- ban az Vélekedésben igazságot keresni, mely azokat az Eretneksége- ket meg újítja, mellyeket az Apostoli csudákkal tündöklő, világ meg térítő 's Po- gányság ki gyomláló Gyöleközet ki átkozott. Illyen az Mahomet vé- lekedése. <i>Ergo</i> , &c.	KILENCZEDIK Ielenség: Nem kel ab- ban a' vélekedésben igazságot keresni, mely azokat az Eretneksége- ket meg-újítja, mellyeket az Apostoli csudákkal tündöklő, világ meg-térítő, 's Po- gányság ki-gyomláló gyöleközet ki-átkozott. Illyen a' Mahomet vé- lekedése. <i>Ergo</i> , &c.	KILENCZEDIK Ielenség: Nem kel ab- ban a' vélekedésben igazságot keresni, mely azokat az Eretneksége- ket meg-újítja, mellyeket az Apostoli Csudákkal tündöklő, Világ-térítő, és Po- gányság ki-gyomláló gyölekezet, ki-átkozott. Illyen a' Mahomet vé- lekedése. <i>Ergo</i> , &c.

Az első és a második kiadás eltéréseit illusztrálendő, példaként idézzük a szigeti Zrínyiről írottakat, „csiszoltabb”²⁶⁰ megfogalmazásban:

PÁZMÁNY 1605/2001, 282:28–32	PÁZMÁNY 1613, 441.	PÁZMÁNY 1623, 543.	PÁZMÁNY 1637/2000, 539.
Eo maga pedigh Solyman Szygetet megh szalla, de mikor a vitez Zrini Miklos ereossen Otalmazna a helt, es 25. ezer Teoreoknel teobbet veztet volna el, 4. Septemb. banattiaba megh hala Solyman. 7. Sept. megh veouec Szigetetis, mert senki megh nem segite.	ömagá Solymán, Szige- tet meg szállá, és mikor az vitéz Zrínyi Miklós, az régi igaz Hitért, és szép hazájáért emberül vitézkednék, boszszúban meg fortyana 's meg dermede Solymán, lát- ván hogy meg csökkent szerencséje: mindazál- tal, halála után har- madnappal meg vövék az erős házat az Törö- kök.	ömagá <i>Solyman</i> , <i>Szige-</i> tet meg-szállá. és mikor a' vitéz <i>Zrínyi Miklós</i> , a' régi igaz Hitért, és szép hazájáért, emberül vitézkednék, boszszúban meg- fortyana 's meg- dermede <i>Solyman</i> , lát- ván hogy meg csökkent szerencséje: mindazál- tal, halála-után harmad- nappal meg-vévék az erős házat a' Törökök.	<i>Szoliman</i> , <i>Szigetet</i> meg- szállá. És, mikor a' Vi- tész <i>Zrínyi Miklós</i> , a' régig igaz Hitért, és szép Hazájáért, emberül vi- tézkednék, boszszúban meg-fortyana, és meg- dermede <i>Szoliman</i> , lát- ván hogy meg-csökkent szerencséje: mindazál- tal, halála-után harmad- nappal, meg-vévék az erős házat a' <i>Törökök</i> .

Az idézett példából is látható, hogy a lényeges, tartalmi változtatás 1613-ban már megvolt, ezt követően csak ortográfiai módosulásokon esett át a szöveg, a későbbi helyesírás felől tekintve azt lehet mondani, modernizálódott. Mindazonáltal, ha kevés helyen is, de még módosult a szöveg a *Kalauz* 1623-as kiadásában is. Az alábbi megjegyzés hiányzik a két korábbi változatból, úgy látszik Pázmány, forrásainak felsorolásakor 1613 és 1623 között újabb szakirodalomhoz jutott, s ezt nem mulasztotta el munkájában megemlíteni listájának utolsó tételeként:²⁶¹

²⁶⁰ BITSKEY 1996b, 189.

²⁶¹ A konvertált Juan Andrés (1487–1515) spanyol művének 1595-ben kiadott a latin fordítása később több kiadásban, több nyelven is megjelent a 17. században.

https://books.google.hu/books?id=IFINAAAACAAJ&pg=PR1&hl=hu&source=gbs_selected_pages&cad=2#v=onepage&q&f=false (2015.07.14)

PÁZMÁNY 1605/2001	PÁZMÁNY 1613	PÁZMÁNY 1623, 533.	PÁZMÁNY 1637/2000, 529.
[Hiányzik.]	[Hiányzik.]	De mind ezek-közzül, alig olvastam a' <i>Mahomet</i> dolgaiba[n] túdosbat egy <i>Ioannes Andreas</i> nál, a'ki Spanyól nyelven írt illye[n] Könyvet: <i>Confusio Sectae Mahometanae</i> . Ez annak-előtte, a' <i>Maurusok</i> oknak <i>Alfacqui</i> ja, az-után Keresztyén pap vólt.	De mind ezek-közzül, alig olvastam a' Mahomet dolgaiban túdosbat egy <i>Joannes Andreas</i> -nál, a'ki Spanyol nyelven írt illyen Könyvet: <i>Confusio Sectae Mahometanae</i> . Ez annak-előtte, a' <i>Maurusok Alfacqui</i> -ja, az-után Keresztyén pap vólt.

Hogy Pázmány milyen aprólékosan nézte át szövegét újra meg újra, mutatják az apróbb változtatások is az 1613-as és az 1623-as kiadások között. Az alábbi helyen a Mohamed születése körüli mendemondákról esik szó, például arról, hogy hétfőn született, s azon a napon senki más a világon, s születése pillanatában minden királyság megdőlt. Pázmány minősíti ezeket a mesészerű híreszteléseket, de egy szót elhagy a későbbi változatból:

PÁZMÁNY 1605/2001, 282:28-32	PÁZMÁNY 1613, 434.	PÁZMÁNY 1623, 534.	PÁZMÁNY 1637/2000, 530.
[Hiányzik.]	Sok Paraszt álmokat beszélgetnek gyermekségérülis.	Sok álmokat beszélgetnek gyermekségérülis.	Sok álmokat beszélgetnek gyermekségérülis.

Ismét apró változtatás, bővítés az 1623-as kiadástól kezdve, hogy az 1492-es évről szólván Pázmány megemlíti „*Chrisophorus Columbus*”-t, aki „az Uj *Indiákat* fel-találta”.²⁶²

A *Kalauz* mindhárom változatában Pázmány gyakran hivatkozott a margókon oldalszám szerint műve egy másik lapjára, akár előre- akár hátrautalásról („vide infra”, „vide supra”) volt szó. Természetesen ezt a sok lapszámutalást is aktualizálta, talán a nyomdászok segítségével. A török terjeszkedés leírását lezáró mondat az első kiadást leszámítva mindhárom későbbiben ott van, csupán apró helyesírási eltérésekkel: „Ezekből könnyen meg érti, a’ kinek nem tök az agya, mint, és mi miatt nevedett ennyire az Török birodalom az Keresztyén Országokon.”²⁶³

A *Mahomet vallása* első editiójának kritikai kiadása, annak vonatkozó jegyzetanyaga részletesen feltárta a mű keletkezését, annak indokait és körülményeit, forrásait, viszonyát a korabeli és megelőző antiturcica-irodalomhoz.²⁶⁴ Varsányi Orsolya külön tanulmányban elemezte Pázmány hivatkozási módját e műben, kimutatva, hogy Pázmány gyakori módszere több idézet összegző annotálása, amely azonban helyenként önkényes megoldásokhoz is vezetett. A mű teljes feltárása majd a *Kalauz*-változatokhoz való szövegkritikai viszony elemzésével fejeződhet be, aminek szempontjait kívántuk megadni a fentiekben.

5.5. A *Rövid tanúság* (1606) és a *Kalauz*

Az 1606-ban megjelent *Imádságos könyv* folyamatos lapszámozású lezárásaként adta ki Pázmány *Rövid tanúság, mint ismerhessék meg az együgyűk az igaz vallást* cí-

²⁶² PÁZMÁNY 1637/2000, 532; PÁZMÁNY 1623, 536. – További eltérés pl. „A’ Török Birodalom terjedéséről” szóló fejezet előtti utolsó szakirodalmi utalás, amely szintén hiányzik az 1605-ös és az 1613-as kiadásból, de a későbbiekben megvan: PÁZMÁNY 1637/2000, 533; PÁZMÁNY 1623, 537.

²⁶³ PÁZMÁNY 1613, 441, továbbá: PÁZMÁNY 1623, 544, PÁZMÁNY 1637/2000, 540.

²⁶⁴ PÁZMÁNY 1605/2012, 364–442; VARSÁNYI 2008. – A történelmi előzményekhez: DOBROVITS–ŐZE 2001.

mű rövid iratát.²⁶⁵ A műnek sajátos és egyedi helye van a szerző életművében, ugyanis ebben nem a hitvitán, nem is a hitismertetésen, hanem a protestánsokkal való megbékélésen van a hangsúly. Pázmány ökumenizmusát emlegetni első pillanatra szokatlan és furcsának ható kifejezés a hitvitázó jezsuita-érsek működésével kapcsolatban. Természetesen nem arról van szó, hogy Pázmány a protestánsokkal valamiféle közös egyházat szeretett volna létrehozni, de felismerte, hogy protestáns többségű országban él, ahol a meggyőzést célzó hangos és elkeseredett viták állapota hosszú távon nem tartható fenn. A viták mellett és közben kereste a békülés gesztusait, sőt a megegyezés és meggyőzés teológiai alapjait is. Nem beszélhetünk tehát Pázmány másik arcáról, inkább olyan rejtőzködő arcvonásokról, melyek létre az utóbbi évek – különböző kiindulópontú – kutatásai már utaltak.²⁶⁶

Magyarországon a mohácsi vereséget követően a lakosság túlnyomó többsége protestánssá vált.²⁶⁷ Pázmány mint egyházszerző az alapítások mellett a belső bajok orvoslásával, a papság mindennapi életének szabályozásával, íróként magyar és latin nyelvű vitairatok sorával s három jelentős ájtatossági művel, imádságos könyvével, a Kempis-fordítással és prédikációival mutatja: szellemi eszközökkel igyekezett egyháza igazát bizonyítani és létét biztosítani. A *Rövid tanúság* szerzőjeként nem a harcos vitázó, hanem az ellenféllel toleráns gondolkodó, a közös álláspont keresője jelenik meg előttünk.

²⁶⁵ Kritikai kiadása: PÁZMÁNY 1606/2006, 7–57. Ez a kiadás a mű fakszimiléjét is tartalmazza.

²⁶⁶ Öry Miklós és Szabó Ferenc „ökumenikus lelkület”-ről beszél, ÖRY–SZABÓ 1983, I, 67. Péter Katalin szerint Pázmány „a protestantizmus létét tudomásul vette. Harcolt ellene, sok képviselőjével vitatkozott, de gyakorlati megsemmisítésére sem az érseki kinevezés előtt, sem az után nem tett semmit. Világosan le kellett [!] szögezni, hogy a protestantizmusban olyan valóságot látott amellyel együtt kell élnie”, PÉTER 1988a; l. még: PÉTER 1988b; PÉTER 1995. Heltai János szerint az érsekre jellemző „politikai bölcsessége és mély hazaszeretete, aki a béke és a magyarság általános érdekeit” szem előtt tartva nem erőltette Bethlen Péter áttérítését, HELTAI 1984, 422. Benda Kálmán szerint Pázmány 1608-ban „döbbsen rá, hogy a mindenkivel való szembehelyezkedés, az uralkodó és a rendek ellen egyszerre folytatott harc, a már amúgy is meggyengült katolikus egyház teljes megsemmisüléséhez vezethet”, BENDA 1979, 277 és BENDA 1978. Lásd még: NEMESKÜRTY 1987. A protestáns oldal korabeli felfogásához: BARCZA 1978.

²⁶⁷ A számszerű adatokat lásd: HARGITTAY 2009b, 161–162.

A protestánsokhoz fűződő viszonyában belátás jellemzi Pázmány gyakorlati tevékenységét is. E helyen csak néhány jellemző momentumot emelek ki. 1601-ben, amikor lengyelországi, bécsi és római tanulmányi évei után először került Magyarországra, Kassán, a Bécsből odavezényelt Ferrante Gonzaga főkapitány kíséretében és papjaként azt a feladatot kapta, hogy lelkiatyaként morális támaszt nyújtson a kassai dóm visszavételéhez a protestánsokkal szemben. Ebben a szerepben Pázmány nem érezte jól magát, s nem is értett egyet az erőszakkal, amely ágyúk felállításához vezetett a templomnál 1604-ben. Ekkor Pázmány már nem tartózkodott Kassán, kérésére Forgách érsek mellé került, majd Grazban teológiát tanított.²⁶⁸

Nem sokkal később, 1608-ban készült el egy emlékirata, melyben a protestánsok számára megadható vallásszabadság mellett érvelt. Az előzményekhez tartozik, hogy Mátyás főherceg 1608 júniusában a maga javára lemondatta bátyját, II. Rudolfot. Hogy a protestáns ellenzéket a korona elnyerése érdekében maga mellé állíthassa, hajlandónak mutatkozott engedmények tételére. A rendek részéről a legsürgetőbb a Bocskai fejedelem és a bécsi udvar között létrejött bécsi béke pontjainak, főleg a vallásszabadság kimondásának törvénybe iktatása volt. A Forgách Ferenc érsek vezetése alatt álló klérus erről hallani sem akart. Az újonnan kinevezett érsek még 1607-ben azt hangoztatta, hogy a Bocskai-féle végzéseket törvénytelen voltuknál fogva meg kell semmisíteni. Mátyás és az érsek viszonya 1608-ra teljesen megromlott.

1608 nyarán Mátyás főherceg többek között Pázmány véleményét is kikérte a vallás szabad gyakorlatának megadását illetően. Az egyértelmű nemmel válaszoló öt további megkérdezett külföldi főpap illetve teológus véleményével szemben Pázmány válaszában nagy hangsúllyal érvelt a vallásszabadság megadása mellett. Emlékiratában 32 ratióban foglalta össze, hogy mi szól a vallásszabadság megadása érdekében és mi ellene. Jellemző már az is, hogy 21 pontban érvelt mellette és csak 11-ben ellene. Minthogy teológiaiilag nehéz lett volna megindokolni a vallásszabadság megadását a protestánsok számára, Pázmány elsősorban a gyakorlatból vette érveit. Hangsúlyozta, hogy a magyarok szoros kapcsolatban állnak a törökökkel és in-

²⁶⁸ ÖRY 1976; BITSKEY 1999b; ua.: BITSKEY 2001.

kább alárendelik magukat ezeknek, minthogy lemondjanak a vallásszabadságról. Az időnyerés miatt is szükséges lenne engedményeket tenni. Nem a megengedett, hanem az elérhető dolgokra kell tekintettel lenni. A vallásszabadság megadása ellen hozott érvek sokkal inkább elméleti, teológiai jellegűek, pl. a török rabságnál rosszabb az eretnokség, mert a pokolból nincs szabadulás. Mátyás örömmel nyugtázhatta Pázmány véleményét, s 1608 őszén az országgyűlés kimondta a vallásszabadságot.²⁶⁹ (Más kérdés, hogy a gyakorlatban a kegyúri jog következtében a templomhasználat még hosszú ideig számos vitát eredményezett.) Pázmány egy másik ekkor keletkezett iratában nyíltan megfogalmazza: a vallásszabadságra azért is szükség van, mert ez mindenkinek, így a jezsuitáknak is kijár.²⁷⁰ Néhány év múlva Pázmánynak valóban hivatkoznia kellett az 1608-as törvényekre a jezsuitákat ért elmarasztaló végzések idején. A felidézett 1608. évi eset rávilágít a magyarországi katolikus restauráció két útjára: a Forgách-féle erőszakos és a Pázmány féle toleránstaktikus útra.

Mivel Pázmány 1616-tól esztergomi érsek lett, politikai szerepe jelentősen megnövekedett. Befolyását mindenekelőtt a bécsi és az erdélyi udvar közötti közvetítő szerep kiépítésére használta fel. Bethlen Gáborral a fejedelem Habsburg-ellenes fegyveres támadásainak idején is szüntelenül kereste a kapcsolatot. Ekkorra, a húszas évekre tehető véleményének kikristályosodása a (református) erdélyi fejedelemség egyensúlyi szempontból szükséges voltáról, ahogyan arról Kemény János tudósított.²⁷¹ Pázmánynak a békét megtartani igyekvő politikája a következő fejedelem, I. Rákóczi György idején teljesedhetett ki. A fejedelemmel még személyes, bensőséges viszonyt is kialakított, s 1636 végén frissen megjelent prédikációs kötetét újévi ajándékként küldte el a református Rákóczinak.²⁷²

Pázmány térítő módszereiről keveset tudunk, ami adat fennmaradt, az arra utal, hogy türelmesen, akár évek munkájával folytatta a meggyőzést. Különösen érdekes

²⁶⁹ PPÖL I, 26–29; BENDA 1979, 273–280. A további bonyodalmakról: TUSOR 2000.

²⁷⁰ PPÖL I, 22–26.

²⁷¹ HARGITTAY 2009d. – Pázmány „Az erdélyi állam politikai jelentőségét, sőt a Habsburg politikával szemben ellensúlyozó erejét világosan látta”, VÁRKONYI 1988, 90.

²⁷² PPÖL II, 743–744.

és jellemző Batthyány Ádám esete 1629-ben.²⁷³ „A fiatal Batthyány Ádám rekatolizálásában például a *Kalauz* tanulmányozásának jelentékeny szerep jutott.”²⁷⁴ Alább részletezzük, hogy a *Rövid tanúság* hogyan épült be a *Kalauz*ba. A megtért főúr édesanyja az az evangélikus Lobkovitz Poppel Éva volt, akinek hivatalos gyámként gondjaira bízta Pázmány a Zrínyi-fiúkat, nyilván fontosabbnak tartván az árvák szempontjából a családi kapcsolatot, mint a vallási különbséget. A németújvári udvar felől tekintve nem csodálkozhatunk azon, hogy a költő Zrínyi Pázmány örökségéből nem a hitvitázó magatartást vitte tovább, s eposzában egy archaikus és egységes, reformáció előtti keresztény szellemiséget jelenített meg.²⁷⁵

Pázmány további írásaiban is tetten érhető a protestánsokkal való közös pontok keresése. Fő művében, a *Kalauz*ban miután a III., IV. és V. könyvben végigvette a hitviták alapkérdéseit, a VI. könyv első részében arról kezdi fejtegetését, hogy mely alapelvekben egyeznek meg mindazok, akik keresztény nevet viselnek, mi a közös vonása a protestáns és a katolikus felfogásnak. Válaszát négy pontban foglalja össze: 1) a hit nem emberi vélekedésen, hanem az isteni kinyilatkoztatáson alapszik, 2) a Szentírás maga mindkét fél számára kiindulópontot jelent, 3) a Szentírással egyetlen dologban sem ellenkezhetsz az igaz vallás, végül 4) minthogy nem elég a Szentírás puszta idézése, szükséges annak értelmezése is.²⁷⁶ A *Kalauz* említett szövegrésze – csaknem azonos módon – megtalálható a *Rövid tanúság* című iratban.²⁷⁷ E műben és a *Kalauz*ban is folytatódik a gondolatmenet, Pázmány szinte szenvedélyesen kutatja az ellentétek okait: „Hol vagyon gyökere minden visszavonyásnak”, azaz, mi a végső oka az ellentéteknek, a vitáknak. Aki hamar a viták végére akar jutni, hasonlato-

²⁷³ G. ETÉNYI 2001, 185; KOLTAI 2002a, 26–35, 275; KOLTAI 2002b, 29–38, 284.

²⁷⁴ BITSKEY 2015, 95. A *Kalauz* 2. kiadása volt meg Batthyány könyvtárában: „A könyv 2. kiadását Batthyány Ádám 1629-ben olvasta, mivel megtérési iratában lapszám szerint is hivatkozott rá”, KOLTAI 2002a, 164. A Batthyány-könyvtárban számos Pázmány-mű megvolt: az *Imádságos könyv*, a *Setét hajnalcsillag*, a Kempis-fordítás, a *Prédikációk*, a *Bizonyos okok*, a *Falsae originis motuum Hungaricorum succinta refutatio*. Egyes művek több példányban is szerepelnek a könyvtárjegyzékben: KOLTAI 2002a, 161, 164–165, 185, 204, 206, 208, 211, 235–236, 247, 275.

²⁷⁵ BITSKEY 1999a, 194–205.

²⁷⁶ PÁZMÁNY 1637/2000, 551–552.

²⁷⁷ PÁZMÁNY 1606/2006, 16–17.

san kell cselekednie az okos favágóhoz – írja Pázmány –, aki, mikor ki akar irtani egy fát, nem az ágakon kezdi, hanem a gyökerénél, s a fát így kivágva az ágak is lehullanak a fával együtt. Megállapítja, hogy a különbségek okai: a katolikusok a Szentíráson túl a szenthagyomány követését is vallják, továbbá a Szentírás magyarázatára a folyamatosan létező apostoli anyaszentegyháznak van illetékessége.²⁷⁸ Pázmány ezért későbbi hitvitáiban már ezeknek az alapkérdéseknek a vizsgálatára, a Szentírásról és az egyházzal vallott katolikus felfogásról való meggyőzésre törekszik, s nem a korábbi, érzelmileg is elragadtatott, tematikailag szerteágazó vitákat folytatja.

A *Kalauzban ars disputandiját* is megfogalmazza: 1) a vita „keresztyényi szelídséggel”, mértékletességgel és szeretettel folyjon, szidalom és rágalmozás nélkül, 2) szertelenség és csapongás helyett minden témát alaposan végig kell vitatni, 3) a Szentírás szövegéből való összefüggéstelen idézeteknek semmi értelme nincs.²⁷⁹

Az 1620-ban megjelent *Rövid felelet két kálvinista könyvecskére* című írásában egyenesen megkérdőjelezi a hitviták értelmét, mondván, hogy ha azoknak nem lenne politikai oka, akkor nem is írna hitvitákat: „Azért csak egyéb practikákkal az calvinista predikátorok pártolkodásra és fejedelmek ellen támadásra ne izgatnák az urakat, az hit dolgairúl-való írásokkal nem gondolnánk”.²⁸⁰

Pázmány *Imádságos* könyvében (1606) négy ima szól „A tévelygések kigyomlálásáért”, itt ismét az ökumenikus gondolkodó szólal meg: „Irgalmas Isten [...] mint te egy vagy es egy a te teolled rendelt keresztsegh, vgy minniaian egy hitbe, egyenleo ertelemmel, egy sziucl, szolgálnanc neked: Kérem szent neuedet, adgy Z. lelket sziiüünkbe, hogy minniaian eggiet ercsünc, eggiet valljunc”.²⁸¹ Hozzá kell tennünk, hogy *Imádságos* könyvét Pázmány úgy állította össze, hogy az nem volt idegen a protestáns használóktól sem.²⁸² Bizonyítja ezt az a tény, hogy három évvel megjelenése után kevés változtatással kiadta az evangélikus prédikátor, Mihálykó

²⁷⁸ PÁZMÁNY 1637/2000, 552; PÁZMÁNY 1606/2006, 17.

²⁷⁹ PÁZMÁNY 1637/2000, 406–409.

²⁸⁰ PPÖM V, 273. Ugyanez a *Kalauzban*: PÁZMÁNY 1637/2000, 1059.

²⁸¹ PÁZMÁNY 1606/1993, 125r.

²⁸² BOGÁR 2006a.

János.²⁸³ Az 1606. évi kiadás végére helyezett értekezés, a *Rövid tanúság* stílusában és hangulatilag az imádságokkal egynemű: sokkal inkább a meggyőzés, a közös elvek keresése s nem a szembehelyezkedés jellemzi.²⁸⁴ Ezt tartja szem előtt az élete végén kiadott *Prédikációkban* is: „Nincs oly rossz kert, melyben valami hasznos fű nem volna, nincs oly rossz könyv, melyben semmi jó nem található.”²⁸⁵

A *Rövid tanúság* elkészítésének, legalábbis befejezésének ideje 1605 második fele (a *Tíz bizonyság* megjelenése) és 1606 áprilisa (az *Imádságos könyv* ajánlása április 25-én kelt) közötti időre tehető. Munkájában Pázmány nem hivatkozik a *Feleltre*, de annak egyes megfogalmazásaival rokonságot mutat. A *Rövid tanúság* marginálisai között a *Tíz bizonyságra* tízszer, a *Diatriba theologicára* tizenegyszer hivatkozik, ez utóbbiak egy kivételével az utolsó, tizenkilencedik caputban találhatók.²⁸⁶

A *Rövid tanúság*ot Pázmány nem illesztette hozzá *Imádságos könyve* életében megjelent további három kiadásához, s önállóan sem adta ki újra. Az első kiadás szövegét azonban a *Kalauz* több helyén is felhasználta, beillesztve annak gondolatmenetébe, elsősorban a VI., VII. és VIII. könyvben.²⁸⁷ További tematikus egyezések arra utalnak, hogy e rövid értekezés gondolatait a *Kalauz* más helyein és más műveiben is, (elsősorban *Prédikációiban*) felhasználta Pázmány.²⁸⁸

²⁸³ BAJÁKI 2001; PÁZMÁNY 1631/2001, 6.; PÁZMÁNY 1631/2013, 13.; BAJÁKI–BOGÁR 2010, 196–197.

²⁸⁴ SZABÓ A. 1994.

²⁸⁵ Az idézet Pázmánynak „A keresztyén olvasókhöz” intézett előszavából való: PÁZMÁNY 1983, II, 18.

²⁸⁶ PÁZMÁNY 1606/2006, 61–62, 109.

²⁸⁷ „A *Rövid tanúság* törzsanyaga valóban a *Kalauz* VI., VII. és VIII. könyvébe került bele: *Hatodik könyv. Tartozunk valamit hinni, es az Isteni szolgálatban Cselekedni, Istennek nyilván-valo parancsolattya-nélkül; Hetedik könyv. Honnan kel venni a’ Sz. Iras igaz értelmét; Es a vetekedések magva-szakasztását?; Nyolcadik könyv. Az Anyaszentegyházról; vö. Kalauz*¹, 449–498, 499–531, 532–585; *Kalauz*², 554–600, 601–652, 653–709; *Kalauz*³ (2000), 549–596, 596–648, 649–712.” PÁZMÁNY 1606/2006, 63.

²⁸⁸ PÁZMÁNY 1606/2006, 64–65.

Példa az újraírásra:

PÁZMÁNY 1606/2006, 17:4– 14	PÁZMÁNY 1613, 456.	PÁZMÁNY 1623, 557.	PÁZMÁNY 1637/2000, 552.
CAPVT VI. Mibe legien geokere minden viszaonásnak.	§. 2. Hol légyen gyökere minden viszsa-vonásnak.	§. 2. Hol légyen gyökere minden viszsa-vonyásnak.	§. 2. Hol vagyon Gyökere minden viszsa-vonyásnak.
<i>SZantalan dolgokba ellenkeznec, mind egi massal, s' mind mi velünc, az Vy tanitoc, mellieket fondamentomabol megh ertení, es megh rostalni, ighen nehez, seot vgian lehetetlenis az eggiügiüktül. A ki azért bizonioson, es keues munkauál megh akaria az igasságot esmerni, szüksegh, hogy azt cselekeggie, a mit a paraszt ember, mi- kor valamely fat, ki akar irtani; ki, nem kopacsol az apro agh boghakon, ha- nem, a geokerét vaghia ki, es egy munkauál az</i>	Annakokáért, a' ki az sok kerengő versengésből rövi- deden ki akar fesel- ni, és kevés mun- kával véget érni az Igazságnak esméretiben; az okos erdős embert kövesse: mely mi- kor egy álló fát ki akar irtani mezőjéből, nem kopácsol ág- bogain, hanem az gyökerét rombollya, és azon egy munkával ágaitis le döjti. Azonképpen ittis, legelsőben annak kel végére menni, hol légyen fészke 's fondamentoma az Hitbe[n] támadott	Annak-okáért, a' ki a' sok kerengő versengésből rövi- deden ki akar fesel- ni, és kevés munká- val véget érni az Igazságnak isméretiben, az okos erdős embert köves- se; ki, mikor egy álló-fát ki akar irta- ni mezejéből, nem kopácsol ág-bogain, hanem a' gyökerét rombollya, és azon egy munkával ágait- is le-döjti. Azon- képpen it, legelsőben annak kel végére menni, hol légyen fészke 's Hitben támadot ver- sengéseknek; és ot kel mind addig ko-	Annak-okáért, a' ki a' sok kerengő versengésből rövi- deden ki akar fesel- ni, és kevés munká- val véget érni az Igazság isméretiben, az okos Erdős em- bert kövesse: ki, mikor egy álló-fát ki akar irtani mezejéből, nem ko- pácsol ág-bogain, hanem a' gyökerét rombollya, és azon egy munkával ágait- is le-döjti. Azon- képpen it, elsőben annak kel végére menní, hol vagyon Fészke és fondamentoma a' Hitben támadot Versengéseknek? és ot kel mind addig

<i>aghaitis le deoyti. Igy mys a viszauonasoc geokeret tekincsuc megh, es ha ezeket valoba le deoythettiuc, egy- szer s' mind veghe leszen a vetekedésnec.</i>	versengéseknek; és ott kel mind addég kopácsolni, míg az Sz.Lélek Istennek segítsége által vé- get nem érünk az dologban.	pácsolni, míg a' Sz. Lélek Istennek segítsége által, vé- get ne[m] érünk a' dologban.	kopácsolni, míg a' Szent Lélek Isten- nek segítsége által, véget nem érünk a' dologban.
--	---	---	---

Több hasonló párhuzamos szövegből is látható, hogy már a *Kalauz* 1613-as kiadása tartalmazza a jelentősebb változtatásokat, de aprólékos nyelvi átformálás még az utolsó kiadásban is található.

5.6. A Keresztyéni felelet (1607) és a Kalauz

Pázmány grazi időszakának utolsó irodalmi munkája a *Keresztyéni felelet a megdicsőült szentek tiszteletiről, értünk való könyörgésekről és segítségül hívásokról* című vitairat, mely a korábbiakhoz hasonlóan Grazban jelent meg, 1607-ben.²⁸⁹ E vitairat válasz Gyarmathi Miklós királyhelmeci prédikátor 1598-ban megjelent művére, mely Monoszló András püspöknek a szentek tiszteletéről még 1589-ben kiadott írása ellen készült.²⁹⁰ Mivel Monoszló András 1601-ben meghalt, maga már nem

²⁸⁹ RMNy 1983, 961.

²⁹⁰ MONOSZLÓY András, *De invocatione et veneratione sanctorum. Az szenteknek hozanc valo segetsegekrül hasznos könyü*, Nagyszombat, 1589, RMNy 1983, 633.; GYARMATHI Miklós, *Keresztyeni felelet Monozloi Andras Vesperini Püspök, es Posoni Praepost könyve ellen, az mellyet irt, De Invocatione, & Veneratione Sanctorum, az az, az mint ő fordittya, Az Szentek hozzank valo segitsegekrül, valoba kedig, az mint egész irasabul megh tetzik, az Szenteknek segitsegekrül, segítségül hivasokrol, erdemes közbenjarasokrol, esedezesekrül, es szoszolasokrol, ket reszben osztattatot, es irattatot*, Debrecen, 1598, RMNy 1983, 830. Gyarmathi e könyvének Országos Szé-

válaszolhatott Gyarmathinak. Pázmány ajánlása Forgách Ferenc érsekhez és testvéréhez Forgách Zsigmondhoz szól. A megírás körülményein túl fontos adatokat tartalmaz a Forgáchokról: Forgách Zsigmondról, Losonczi Anna második férjéről, akinek a katolikus vallásra való hosszú fontolgtatás utáni áttéréséről is szól Pázmány.²⁹¹ Szól továbbá a kiváló elméjű, a *Bibliát* és a „clarissimus vir”, Justus Lipsius *Politicáját* is jól ismerő másik testvérről, Forgách Mihályról, aki ugyan Kálvin mérget magába szívta az *Institutió*n keresztül, mégis halálos ágyán az igaz vallásra tért.²⁹² Pázmány arról is beszámol ajánlásában és ezt követően az olvasóhoz intézett soraiban, hogy „a Gyarmathi írását, barátim intéséből, kezdém rostálgatni ez elmúlt napokba”,²⁹³ s más tudományos munkáit félretévén mindössze nem egész egy hét alatt elolvasta, majd azon hirtelenében meg is írta válaszát.²⁹⁴ Hozzá kell tennünk: Gyarmathi könyve negyedréte formátumban több mint 300 folio, Pázmány válasza ami egyébként kinyomtatva több mint 100 folio (= 200 oldal) terjedelmű, szintén negyedréteben.²⁹⁵ Mivel sem az ajánlás, sem az előszó nem tartalmaz dátumot, pontosan nem tudhatjuk, mikor volt az a rövid idő, amit Pázmány Gyarmathi művének elolvasására és a válasz megírására fordított. Tény az, hogy már a *Feleletben* (1603) ironikusan emlegette a szerzőt, nézeteit párhuzamba állítva Magyarai vélekedésével,²⁹⁶ az *Imádságos könyvben* (1606) pedig megjegyezte, hogy készül a Gyarmathi

chényi Könyvtár-beli példányában talált egy 17. századi időmértékes verset latin és magyar szöveggel Ajkay Alinka: AJKAY 2015b. – Monoslói és Gyarmathi vitájáról: GÁBOR 2015a. Áttekintés a három hitvitáról: TASI 2011.

²⁹¹ PPÖM II, 330.; TUSOR 2011.

²⁹² PPÖM II, 329–330. Forgách levélváltása Lipsiussal: KLANICZAY 1970.

²⁹³ PPÖM II, 338.

²⁹⁴ „s mikor baráti szivesség folytán időtöltésül fogtam e könyvet, s nem egész egy hét alatt végig olvasván”, PPÖM II, 324.

²⁹⁵ Az életműsorozatban ez a terjedelem 180 oldal. (PPÖM II, 321–501.)

²⁹⁶ „Hogi pedig te magadis, mikor az mas vilagon zembe lezez Giarmatual (ki az bodog emlekezetü, Vesprimi Püspöc, Monoslai Vram ellen, ezen kabasagokat vitata, mellieket te)”, PÁZMÁNY 1603/2000, 24:8–10. – A *Keresztyéni feleletben* viszont számos (mintegy tizenként) Magyarai/Felelet- említést találunk, pl. PÖÖM II, 350, 471.

könyve elleni válasszal,²⁹⁷ sőt az 1605-ben megjelent *Tíz bizonyságban* egy helyen oldalszám szerint hivatkozott is Gyarmathi művére.²⁹⁸ A Gyarmathival való század eleji polémia Pázmány számára bizonyára emlékezetes maradt, mivel a prédikátort további műveiben még hat alkalommal megemlíttette, mindig azokon a helyeken, amelyek a szentek tiszteletének kérdését tárgyalták. Ezek szerint Pázmány úgy gondolta, hogy a témát legkimerítőbben, legrészletesebben éppen az 1607-es vitairatában fejtette ki, ezért utalt ismételtén e művére vissza.²⁹⁹

A szentek tiszteletéről és ábrázolásáról szóló régi és nemzetközi szinten is erőteljesen zajló vita Magyarországon Monoszlóy könyvétől (1589) a *Kalauz* első kiadásáig (1613) tartott, a polémiát Pázmánynak a *Kalauz* számára elkészített összefoglalása zárta le.³⁰⁰ A *Kalauzban* önálló könyv, a XIII. foglalkozik a szentek tiszteletével. Már a fejezet elején leszögezi Pázmány, hogy a témát már bőségesen kifejtette Gyarmathi elleni könyvében, így a *Kalauz*nak ez a XIII. könyve valamennyi közül a második legrövidebb maradt. A két szöveg szerkezete is különböző: a korábbi vitairat 18 részből áll, míg a *Kalauz* XIII. könyve 6 részből, melyek közül a 2. és a 6. további alfejezeteket tartalmaz. A Gyarmathi elleni vitairat belső szerkezete sajátos logikát követ. Pázmány – a kerek szám kedvéért – száz hazugságot nevez meg Gyarmathi írásából, s ezeket a könyve margóján 1-től 100-ig meg is nevezi, s cáfolatukat megfogalmazza. Az 1. hazugság az 1. részben van, a 100. a 18. részben.

²⁹⁷ Az *Imádságos* könyv 1606-os kiadásában a X. részben, a litániákról szólva írja Pázmány: „*Magha eleitül foghua, szokot dologh volt a hiuec keozt, hogy az Istennec megh dücseoült szentit, segitsegül hinac, es ennec, az Irasbais deréc fundamentoma vagion mint a Giarmathi Miklos ellen irt keoniube beosegesen megh mutatom reouid üdeon, Isten segitséghe velem léuen.*”, Pázmány 1606/1993, 188r. Az idézett megjegyzés csak az *Imádságos* könyv első kiadásában (1606) szerepel, hiszen egy évvel később csakugyan megjelent Pázmány vitairata. Az *Imádságos* könyv szövegváltozatainak eltérései e helyen: PÁZMÁNY 1631/2013, 231-232.

²⁹⁸ PÁZMÁNY 1605/2001, 110, 554. jegyzet.

²⁹⁹ Az *Öt szép levélben*: PPÖM II, 530, Az *Alvinczi megrostálásában*: PPÖM II, 656, 657, 689, a *Kalauzban*: PPÖM III, 356 és PPÖM IV, 559. Az *Igazságnak győzedelmében* (1614) is megemlíttetik Gyarmathi, de nem Pázmány, hanem Balásfi Tamás által, akinek Alvinczi Péterhez írott levelét közli az 1614-es kiadvány: PPÖM V, 106.

³⁰⁰ BITSKEY 2015b, 26.

Ezt az eljárását már műve elején, „*E KEONIVNEK SOMMAIA*” részben előre jelzi: „Miuelhogi pedigh szantalan hazugsagokat karomlasokat, es kabasagokat eytet Gyarmathi az eo keoniuébe, en restellem azokat mind sham szerént fel iegiezni: Mind az altal, reouideden, az eo irasanac eggic reszebeol, melybe a mi ellenünc valo bizonisagit eleo hozza, kerec sham szerént, csak SZAAZ HAZVGHSAGIT, czifrackal a keoniu kareiára fel iegiezem, noha Tyz annitis iegiezhettem volna, ha szandekom leot volna az eo hazugsaginac száma vetesere.”³⁰¹ Ez a „somma” természetesen elmarad a megváltoztatott szerkezetű *Kalauz*ból, ilyen módon hiányzik a „száz hazugság”-struktúra is belőle.

A *Kalauz* XIII. könyvében Pázmány nem egyszerűen átalakította a Gyarmathi Miklós elleni vitairatát, hanem teljesen új gondolatmenetet és kidolgozást adott a témának. Míg korábbi vitairatában pontról-pontra, érvről-érvre haladt végig Gyarmathi szövegén, mindenhol, folioszám/lapszám szerint jelezve a rá való hivatkozásokat és a tőle való idézeteket, nem mulasztva el a személyeskedő megjegyzéseket sem, a *Kalauz*ban Gyarmathi személye és műve már nem lényeges.³⁰² Némileg hasonló ez az eljárás az Alvinczi elleni *Öt szép levél* harmadik szövegváltozata esetében, más műfajt tekintve pedig a *Posonban lött prédikáció* és negyedszázaddal későbbi átdolgozása esetében a prédikációs kötetben. Nemcsak a gondolatmenete újult meg már a *Kalauz* első kiadásában, de fogalmazásmódja is higgadtabb, tárgyilagosabb. Itt már nem vitairatot, hanem értekezést ír, nagyobb szövegrészeket nem emel át későbbi írásába. Itt már nem emlegeti Dávid Ferencet és Blandratát sem, sokkal inkább Kálvin és Luther nézeteit vitatja.³⁰³ Béza véleménye is előkerül, de van rá eset, hogy ugyanazt a hivatkozást más kontextusban használja fel, s a Bézától vett latin citátum sem teljesen azonos a két helyen.³⁰⁴ Origenest a *Kalauz* XIII. könyvé-

³⁰¹ PÁZMÁNY 1607, C2v.

³⁰² Az 1607-es mű készülő kritikai kiadásában Ajkay Alinka megállapította, melyek azok a helyek, ahol Pázmány Gyarmathit pontosan idézi, hol vonja össze több, különböző helyről vett állítását, s hol fordul elő pontatlan idézet, hivatkozás. Az 1607-es kiadásban Gyarmathit név szerint számtalanszor említi, a *Kalauz* XIII. könyvében csupán egyszer, a bevezetőben.

³⁰³ Dávid Ferenc és Blandrata említése a *Keresztyéni feleletben*: PPÖM II, 411, 460, 483.

³⁰⁴ PPOO II, 433; POO IV, 559.

ben már meg sem említi, bár a Gyarmathi elleni vitáiratban gyakran volt hivatkozási alap.³⁰⁵ A bibliai hivatkozások jelentős része természetesen megmarad, de más kontextusba illeszkedik.

A *Kalauz*nak ez a megváltoztatott koncepciója és feldolgozásmódja már az 1613. évi kiadástól kezdve érvényesült, azonban ezt a változatot is lényegesen átalakította és mintegy 25 %-kal bővítette a második kiadásban. A harmadik kiadás csak kisebb változtatásokat tartalmaz.³⁰⁶

A célja szerint nyilvánvalóan hatásvadász vitáirat (1607) és a szakszerűségre törekvő értekezés (*Kalauz*-kiadások) közötti különbséget jól illusztrálja az a disputa, melynek tárgya, hogy a szenteknek vajon hosszú fülük van-e, hogy meg tudják hallani a földön zajló dolgokat? Ezt Pázmány alaposan tárgyalja a Gyarmathival való vitában, de a *Kalauz* XIII. részében röviden elintézve a kérdést, egy helyen utal csak rá, latinul is idézve Kálvin *Institutió*jának szöveghelyét:

PÁZMÁNY 1607, 9r, 9v. (<i>Keresztyéni felelet</i>)	PÁZMÁNY 1637/2000, 955. (<i>Kalauz</i> , XIII. könyv)
Ebbeol nyluan megh teczic, hogy csak tudatlansagbul szarmazic, a mit sokan az Vy Atiafiac keozzul turkálnac: <i>Hogy tudhattyac a lelkec a my gondolatinkat, es keoneorghesinket, ha ily meszsze vadnac teollünc? Valion s olynagy füleoc vagione</i> , (vgymond Caluinus ³⁰⁷) <i>hogy a</i>	Azt írja Calvinus; hogy földig érő fülöknek kell lenni a' Szenteknek, ha hallják a' mi szavainkat: <i>Quis eousque longas illi esse aures revelavit, quae ad voces nostras porrigantur?</i> ³⁰⁸ Másutt ezt meg-fejti, azt írván; hogy a' Sz. István szemeknek, oly erőt adott Isten, mely az Egeket által-

³⁰⁵ PPÖM II, 431, 442, 443, 454, 462, 465-467, 469, 471, 485, 486.

³⁰⁶ Pl. a II. rész 3. fejezetének végén, lásd: PÁZMÁNY 1623, 955. és PÁZMÁNY 1637, 964.

³⁰⁷ *Calu: li: 3. 20. num: 24.* Az *Institutio* szöveghelye Szenci Molnár Albert fordításában: „De kiczoda adta azt nékünc tudtunkra, hogy nékiec olly hoszszu füleic legyenec, az mellyec az mi imádságinkra elérjenec, avagy hogy olly éles szemek is legyenec, az mellyec által [l]ássák az mi szükségünket?”, KÁLVIN 1624/2009, 919. Pázmány eljárása itt meglehetősen szofisztikus: a Kálvin által kétségsbevonat állítást „De kiczoda adta azt nékünc tudtunkra...” úgy taglalja, mintha az Kálvin állítása lenne. A „hosszú fülű szentek” kérdése később Az *igazságnak győzedelmében* is előkerül, ott Balásfi Tamás részéről: PPÖM V, 97.

³⁰⁸ Calv. L. 3. c. 20. nu. 24.

<i>feoldet be foghassac velle?</i> Es bizoniara nem latom mint vitathattia ily ighen Caluinus, hogy a megh dűcseoüült zentec nem halhattiac a mi keoneorgesinket, Mert, legh Eleoszeor, tagadhatatlan dologh, hogy az Angialioc halliac a mi imadsaghinkat, es annac okaért a zent Irasba, sok peldanc vagion az Angialoknac valo keoneorgesbe, mint e keoniunec XIII reszebe megh mondom. Ha azert az Angalioc ily hoszu fűl nekűl halhattiac a mi keresinket, mint nem halhatnac a megh dűcseoüült lelkekis? (9r)	hatná: <i>Servi sui oculis perspicacia dare potuit, quae caelos penetraret.</i>³⁰⁹ Ha a halandó ember szeme, az egeken által-látott: vallyon miért nem érhet a' dicsőült Lelkek értelme e' földre?
Ha azert a szentec dűcsösseghenec nincz bizonyos helie, nem ertem miért akaria Caluinus, hogy illien hoszu fűleoc legien a szenteknec, hogy a mi imadsaghinkat megh halhassac. Gyarmathi azért, iol veoue eszébe, hogy ighen keoniű megh erteni mikeppen tudhassac hoszszu fűlnekűlis a my kiuansaghinkat a szentec, es annac okáért, ezt a tetouazast eo eleo sem hoza, hanem a szamar fűlű ostoba emberekre bizá, kiknec hogy im hoszszu fűleoc vagion, azt alittiac, hogy a szentekis hozzaioc hasonloc: Vallion egy Pogani nem szinte igy okoskodhatneieke a Z. irasbol elő hozot peldac ellenis? Vallion nem mondhatnae, mint lehetet Elisiaeusnac oly hoszű fűle, hogy a Syriaba mondot szokot megh hallana? Z Istuannac mint volt oly hoszu szeme, hogy Christust az Eghbe megh lathatna? (9v)	

A *Kalauz* 1623. és 1637. évi kiadásában a XIII. könyv bevezetőjében Pázmány megemlíti, hogy „A' Magyar-országban lévő Tanítók, a' Kalauzt feleletre elosztották; és a' Szentek segítségérűl-való feleletet Ungvár-megyére rendelték. Ebben az Írásban, paraszt szitkoknál, hiuságos nyelveskedéseknél, tudatlan habozások-

³⁰⁹ Lib. 4. ca. 17. nu. 26.

nál egyéb semmi nincsen: úgy, hogy olvasást sem érdemel, nem hogy feleletet.”³¹⁰ Ez az említett „ungvári” vitairat fenn is maradt,³¹¹ Pázmány – állításait vitatva – hivatkozott is rá a *Kalauz* XIII. könyvében, bár, ahogy írta nem minden esetben.³¹²

5.7. A Nagy Calvinus (1609) és a *Kalauz*

A 1609-ben megjelent mű³¹³ a *Kalauz* V. könyvébe került át. A legfeltűnőbb strukturális változtatás az, hogy az 1609-es kiadás „ágazat”-onként van felosztva. A tizenkét „ágazatot” követi öt, címmel ellátott fejezet, amelyek így nem szerepelnek a *Kalauz*-kiadásokban (lásd alább). A *Kalauz* első kiadásában az V. könyv tíz részből áll, ide van besorolva a 12 „ágazat”. A *Kalauz* második és harmadik kiadásában már tizenegy részből áll az V. könyv, mivel a megnövelt bevezető rész e két kiadásban az új első fejezet lett. Az ágazatok tárgyalása után következő befejező részek (az első kiadásban a IX–X. rész, a további kiadásokban a X–XI. rész) mindhárom kiadásban jelentős tartalmi változtatást jelent az első kiadáshoz képest.

Az újraírás a *Kalauz* utolsó kiadásában ismét a hangnem és tartalom megváltoztatását okozta, bár nem a Kálvin-cáfolat tartalmi, teológiai részét, hanem a prezentáció módját illetően. A korábbi mű törzsrésze a *Hiszekegy* szövegének tizenkét részre, „ágazat”-ra való osztásával megmaradt, bár ezeken a szövegrészekben belül is jelentős újraírást végzett el Pázmány.³¹⁴ A szövegek újraírása az erőteljes szarkazmustól

³¹⁰ PÁZMÁNY 1613, 954.

³¹¹ KECSKEMÉTI C. János, *Pazmany Peter Kalavzzanak tizen harmadik könyvére való felelet*, Bártfa, 1622. Az RMNy szerint a feladatok szétoztása után csak ez az egy rövidebb vitairat jelent meg, kilenc évvel a *Kalauz* első kiadása után, RMNy 1983, 1257.

³¹² A *Kalauz* harmadik kiadásában a hivatkozott helyek: PPOO IV, 560, 561, 574, 576, 582, 587.

³¹³ Teljes címe: *Az nagi Calvinvs Janosnac hiszec egy Istene, Az az: az Calvinvs ertelme szerent valo igaz magyarazattia az Credonac: Mely, az Caluinus tulaidon könyueiből, hyuen, es igazán egybe szedetttetet, az Caluinista Atiafiaknac lelki eppületekre, es vigasztalasokra. S. T. D. P. P.*, Nagyszombat, 1609. RMNy 1983, 984.

³¹⁴ E helyen kell megemlíteni, hogy az életműsorozat nem tartalmazza a teljes szöveget, ugyanis a PPÖM sajtó alá rendezője még csak egy hiányos példányát ismerte az 1609-ben megjelent műnek

és iróniától ismét a tudományos értekezés kidolgozásának irányába mutat. Pázmány fontosnak tartotta, hogy ez a legerőteljesebb, leginkább támadó hitvitázó műve belekerüljön nagy apologetikus szintézisébe, azonban annak hangnemén változtatnia kellett. A korábbi változatban az „ágazatok” mindig a *Hiszekegy* Kálvin bírált és interpretált tanainak diametrikusan megfogalmazott átformált megszövegezésével végződnek. Például a tizenkét „ágazat” közül az első befejezése – azaz, hogy a fejezetben elmondottak alapján a predestináció értelmében isteni szándék a bűn is – ilyen végkövetkeztetés Pázmány szerint: „Hogy ha azért az Calvinus magyarázattya-szerént ezt az első ágazatot *paraprastiche* nyilvánb értelemnek-okáért ki akarnók mondanai, így kellene ezt fordítani: HISZEK AZ POKOLBÉLI ÖRDÖGBEN, MINDEN OCSMÁNY VÉTKEKNEK ALKOTÓJÁBAN, KEGYETLEN MOSTOHA ATYÁBAN, ERŐTLEN NEM ISTENBEN.”³¹⁵ Ezek az „ágazat”-lezárások, Pázmány-féle konklúziók már nem szerepelnek a *Kalauz* egyik kiadásában sem, viszont megjelennek az eltérő, kisebb betűfokozattal kiemelt szillogizmusok, melyek még nem szerepelnek az 1609-es kiadásban, így a tudományosság és a szakszerűség benyomását kelthetik fel az olvasóban. Ugyancsak az I. „ágazat”-ban például:

„Valaki azt taníttya, hogy Isten Akarattyából, parancsolattyából, izgatásából, társításából léznek a’ Bűnök: hogy Isten cselekeszi a’ Bűnt, mint ennek Autora, oka, alkotója: nem az igaz Istent, hanem a’ Pokol-béli ördögöt tartya Istenének.

De Calvinus azt taníttya, hogy Isten Akarattyából, parancsolattyából, &c. léznek a’ Bűnök.

Tehát Calvinus, nem igaz Istent, hanem Pokol-béli ördögöt tart Istenének.”³¹⁶

Pázmány az 1609-es kiadásból nagyobb szövegegységeket illesztett át a *Kalauz*ba, ám ezeket az áthelyezett szövegtömböket sem változtatlanul vitte át, hanem

(PPÖM II, 697), így az életműkiadásból hiányzik a X. ágazat végétől a XII. ágazat elejéig tartó rész (PPÖM II, 759). Az azóta előkerült, ma ismert példányokról lásd RMNy 1983, 984. – Az Országos Széchényi Könyvtár egyik példányába van bejegyezve a *Carmina V De Caluino* című Kálvin-ellenes 17. századi pasquillus, ennek kiadása: TAKÁCS, 2006.

³¹⁵ PPÖM II, 717.

³¹⁶ PÁZMÁNY 1637/2000, 463. A *Kalauz* V. könyvében még az alábbi helyeken találhatók szillogizmusok: 452, 523.

számos helyen módosította, átfogalmazta.³¹⁷ Mindkét változatban így indul a VI. „ágazat”, Krisztus mennybemeneteléről szólván:

PPÖM II, 747.	PÁZMÁNY 1637/2000, 500.
„Először, hogy az mi Christusunk nem mástúl viteték, hanem maga hatalmával és isteni erejével méne mennyégben, és az mint szent Pál mongya, az egek fölibe méne, fellyebb magasztaltaték az egeknél-is. Felmenetelinek módgyárúl szólván szent Pál, azt mondgya, hogy <i>penetravit</i> , ³¹⁸ nem szaggatta-meg az egeket, hanem szakadás-nélkül által-hatotta.”	„Először; Hogy, nem más erejével vitetet, hanem maga ment CHRISTUS Meny-országba: és, a’ mint Sz. Pál írja, ³¹⁹ Fellyeb magasztaltatott az Egeknél; mert az Egeket mind el-haladta. Mikor a’ Fel-menés módgyát magyarázza Szent Pál, azt írja; ³²⁰ hogy <i>Penetravit caelos</i> , szakadás-nélkül által-hatotta az Egeket.”

Látható, hogy eredeti szövegén Pázmány filológiai jellegű pontosítást hajtott végre az általa megjelölt azonos bibliai citátumok használatában is.³²¹ Az ezt követő fejtegetés végén az 1609-es kiadásban így összegez Pázmány: „Itt-is nem jó nyomon sétál Calvinus bátyánk”,³²² ami a *Kalauz*-kiadásokban nem szerepel.

A tizenkét „ágazat” végigtárgyalása után figyelhetők meg a jelentősebb változtatások, amelyek ugyanazt a célt szolgálják, mint a szövegbeli módosítások. A *Hiszkegy* „ágazatait” tárgyaló fejezetek lezárásaiban már sehol nem szerepel az imádság eltorzított szövege. De hasonló módon jelentősebb újírása a műnek a tizenkét „ágazat” után következő szövegblokkok teljes megváltoztatása. Az 1609-es kiadás-

³¹⁷ Pl. PPÖM II, 747.

³¹⁸ Ephes. 4. 10., Hebr. 7, 26., Hebr. 4, 14.

³¹⁹ Ephes. 4. v. 10., Hebr. 7 v. 26.

³²⁰ Hebr. 4. v. 14.

³²¹ Az 1613-as és az 1623-as szövegváltozatban egy szóval („pedig”) van több a szövegben, az 1637-es textushoz képest: „Mikor pedig az Fel-menésnek módgyát...”, PÁZMÁNY 1613, 409.; Pázmány 1623, 507. Megfigyelhető e néhány szóban még az 1637-es változat két tendencia-szerű változtatása is: az „az” határozott névelő aposztrófós jelölése: a’, továbbá a birtokos személyrag nélküli alak használata. Mindkét jelenség a nyelvhasználat modernizálását mutatja.

³²² PPÖM II, 747.

ban a következő rövidebb fejezetek találhatóak, melyek a *Kalauz*-kiadásokban már nem szerepelnek:

– *A Római Ecclesia semmi részébe fel nem bontja az Credót.* (PPÖM II, 765–768.)

– *Ez írásnak béfejezése, melyben megbizonyítatik, hogy Calvinus nem vangelicus, hanem nyilván-való eretnek volt.* (PPÖM II, 768–774.)

– *Az Calvinus magyarázattya-szerént mint kellyen mondani az Credót.* (PPÖM II, 774.)

– *Az Nagy Calvinus követő tanítóknak igaz definitiója és tulajdon festékkal való kijegyzése.* (PPÖM II, 775.)

– *Az Calvinus tulajdon írásból szórul szóra vött bizonyága ennek az definitiónak.* (PPÖM II, 775–776.)

E záró fejezetekben összegződik az a hangnem, amit a mű korábbi részeiben megtapasztaltunk. Különösen didaktikus és erőteljes az, hogy a záró fejezetek közül a másodikban (*Az Calvinus magyarázattya-szerént mint kellyen mondani az Credót*) Pázmány csaknem szó szerinti pontossággal megismétli a tizenkét „ágazat” lezárásaként már közölt, „fordított” *Hiszekegy*-részeket, immár teljes egészében, összefüggő szöveggént.

Ezek helyett a felsorolt záró részek helyett a *Kalauz*ban (1637) az alábbi fejezetek következnek az „ágazatok” után:

– X. része. Minemű ítéletet tesznek a tudós emberek a calvinista vallásról.³²³

1. A lutheristák ítéleti.³²⁴

2. A katolikusok ítéleti.³²⁵

– XI. része. A Helvéciai Confessióról.³²⁶

1. A Tigurina Confessióról.³²⁷

³²³ PÁZMÁNY 1637/2000, 513.

³²⁴ PÁZMÁNY 1637/2000, 514.

³²⁵ PÁZMÁNY 1637/2000, 515.

³²⁶ PÁZMÁNY 1637/2000, 519.

³²⁷ PÁZMÁNY 1637/2000, 520. A „Tigurina Confessióról” szóló rész jelentős bővítés nemcsak az 1623-as, de az 1613-as kiadáshoz képest is, ugyanis csak az utolsó kiadásban kapott önálló fejezetet.

2. A Helvetica Confessióról.³²⁸

A *Kalauz* V. könyvének ebben az összesen 15 oldalas befejezésében (ami tehát az V. könyv X. és XI. része) Pázmány lezárja az egész V. könyvet, korábban kifejtett bíráló és elmarasztaló gondolatait átvíve és általánosítva a protestantizmus legfőbb irányzataira. A X. könyvben a lutheránus és katolikus szerzőket bekezdésként rendezi és név szerint elemzi: ki, hogyan áll szemben a szakramentárius nézetekkel.³²⁹

A *Kalauz* szerkezetében ez után következik az első *Appendix, A Mahomet vallásáról*, ami korábbi, 1605-ös művének újraírása, s így a szerkezetben kifejezésre juttatja azt a korábban bemutatott álláspontját, mely szerint a protestáns felekezetek legfőbb veszélye az iszlámhoz való csatlakozás lehetősége. Az V. könyv végén meg is találjuk a szerkezet kidolgozásának elvi indoklását, amely az 1609-es változatból még hiányzott, a mindhárom *Kalauz*-változatban már ott van: „Mivel ők, az Ördögöt tartják Isteneknek: szivökben a’ Sz. Háromság tagado Eretnekséget, sőt a’ Török pogányságot rejtegetik, mellyet üdövel, hadd érjenek-meg csak, ki-is költnek.”³³⁰

Az 1609-ben megjelent művet a szakirodalom egybehangzóan Pázmány legerőteljesebb, legnagyobb visszatetszést keltő vitairatának tartja. Az év végi országgyűlés előtt adhatták ki, mert bár a szerző neve a címlapon csak rövidítve olvasható, hamar nyilvánvalóvá vált kiléte, s Pázmányt a protestánsok az országgyűlés elé akarták citálni.³³¹ A rövidített szerzői név és feloldása: S. T. D. P. P.: „Sacrae Theologiae Doctor Petrus Pázmány”. Ugyanezzel a jelöléssel jelent meg a szintén 1609-ben kinyomtatott *Öt szép levél*.

³²⁸ PÁZMÁNY 1637/2000, 523.

³²⁹ PÁZMÁNY 1637/2000, 514–519.

³³⁰ PÁZMÁNY 1637/2000, 514. Ugyanez a korábbi kiadásokban: PÁZMÁNY 1613, 421.; PÁZMÁNY 1623, 520.

³³¹ FRAKNÓI 1886, 50–55. – „Az nagy Calvinus János Hiszekegyistene” című munkája miatt a kálvinista nemesség vérmes felháborodására nemcsak Thurzó nádor fontolgatott eljárást ellene 1609-ben, hanem *Peniculus Papporum* és *Logi Alogi* röpiratai miatt jezsuita előjárói is megintették.” TUSOR 2016, 279–280.

5.8. Az *Öt szép levél* (1609), az *Öt levél* (1613) és a *Kalauz*

Mint irodalmi igényű munkáról, Pázmánynak e művéről írtak eddig a legtöbbet, bár a legutóbbi időig, Bitskey István, Lipa Tímea és Balázs Mihály tanulmányaig³³² az elemzésekben nem tudatosult eléggé az, hogy két, jelentős eltéréseket tartalmazó szövegváltozatról van szó, s érdemes kettéválasztani a mű első két kiadását, hogy az újraírás elemeit és tendenciáját tüzetesen szemügyre vehessük.³³³ Balázs Mihály szerint „A kiadások közötti különbségek vizsgálati tárgyá válásával tehát új helyzet teremődött”,³³⁴ s ezt az új helyzetet, mint kutatási témát aknázza ki tanulmányában, igen sok tanulsággal. Jelen értekezésünk szempontjából is kiemelkedően fontos az *Öt szép levél* és az *Öt levél* elkülönített, de egymásra reflektált elemzése. Az egész Pázmány-szakirodalomban ugyanis ez az egyetlen eset, hogy két szövegváltozatot egy részletes elemzésben a változtatások szintjén sikerült megragadni, s ezt a megközelítésmódot most Pázmány összes vitairatára vonatkozóan tematizáljuk jelen értekezésben. Az *Öt szép levél* és az *Öt levél* újraírásával kapcsolatban figyelembe kell

³³² RMNy 1983, 1059; BITSKEY 1613/1984, 166–169; LIPA 2002; BALÁZS M. 2006. – Az *Öt szép levél* nyelvi-retorikai elemzése: BITSKEY 1999d. A művek teljes címe: *Egy kereztien predikatorvtl S. T. D. P. P. az cassai nevezetes tanitohoz Alvinczi Peter Vramhoz iratott eot szep level*. Nyomtatott G. S. P. G. V. T. A. [Graz], 1609. RMNy 1983, 980, mely szerint a rövidített nyomdahely feloldása a grazi nyomdát jelenti: Graecii Styriae Per Georgium Widmanstadium Typographorum Anno. Az „S. T. D. P. P.” rövidítéssel jelent meg a Nagy Calvinus is 1609-ben. Pázmány a *Kalauz* 1613-as kiadásában kiadott szövegváltozatok szerint már nyíltan vállalta e művek szerzőségét. Az 1613-as kiadásban így módosult a cím: *Egy tvdakoza praedikator nevevel iratott eot level*. RMNy 1983, 1059.

³³³ Már Fraknói Vilmos felfigyelt a két kiadás között meglévő különbségre, s miután párhuzamos szövegekölésben idézte az átalakított öt-öt levélcímzést és egy szövegrészt, megállapította, hogy „Az egész munkában alig van egy pont, mely változatlanul ment volna át a második kiadásba. És az átdolgozás nem szorítkozik ily irányi változtatásokra. Az anyag elrendezése, az érvek és idézetek tekintetében is sokféle, gyakran lényeges különbség van a két kiadás között.” Meglátásait Fraknói így összefoglalja: „Ezen címek összehasonlításából is láthatni, hogy az 1613-ik évi kiadásban Pázmány, a magasztaló és hódolatteljes kifejezések még túlzottabb alkalmazása által, a gúny fegyverét élesebben használja.” FRAKNÓI 1876, 272–274.

³³⁴ BALÁZS M. 2006, 194.

vennünk a mű harmadik és negyedik szövegváltozatát is, melyekkel Balázs Mihály tanulmánya szándékosan nem foglalkozik.³³⁵

Az *Öt szép levél* először 1609-ben Grazban jelent meg, 1609. szeptember 30-án már Alvinczi kezében volt.³³⁶ Második, átdolgozott kiadása a *Kalauz* 1613. évi kiadásának függelékeként látott napvilágot.³³⁷ Harmadik kiadására a *Kalauz* 1623. évi kiadásában került sor, a negyedik editióra pedig a *Kalauz* 1637. évi kiadásában.³³⁸ Az *Öt szép levél* az 1623. évi kiadásban tehát már nem függelékként szerepel, ahogy a szakirodalomban egy helyen olvasható.³³⁹ Az életműsorozatban az *Öt szép levél* első kiadását a második kötetben, az *Öt levélét* pedig a negyedik kötetben találjuk.³⁴⁰

Balázs Mihály tanulmányának párhuzamos szövegösszevetések alapján megfogalmazott eredményeit – az első két kiadásról – az alábbiakban foglaljuk össze. A levélforma, ennek következtében a mű fikcionalitása és így „A történet folyamatos-sága [...] erőteljesebben érvényesül az első kiadásban”,³⁴¹ a másodikban erőteljesebb „polemikus kirohanások” vannak. A második kiadásba már odakerülnek a margóra a *Kalauz*ra való lapszám szerinti utalások, s az így kétszólamúvá vált szövegben a teológiaiilag jobban kifejtett kérdéseknek utána lehet nézni.³⁴² Az első kiadás szövegére a finom irónia jellemző, a későbbi szöveg ironikusból szarkasztikussá válik a gyakran előforduló túlzások miatt.³⁴³ A második kiadásba a művét és Al-

³³⁵ BALÁZS M. 2006, 195.

³³⁶ Alvinczi Mágóchy Ferencnek szeptember utolsó napján írt levelében adott hírt a könyvről: FRANKL 1868, 92.

³³⁷ A mű a *Kalauz* XIV. könyve utáni első appendix, lapszámozása a *Kalauz* után újra indul.

³³⁸ A mű jelentősen átdolgozva szerepel a *Kalauz* XV. könyveként. RMNy 1983, 1293; RMNy 2000, 1697.

³³⁹ RMNy 1983, 980.

³⁴⁰ PPÖM II, 503–620.; PPÖM IV, 701–799.

³⁴¹ BALÁZS M. 2006, 199.

³⁴² BALÁZS M. 2006, 205–206.

³⁴³ BALÁZS M. 2006, 208.; „Pázmány írásművészetének egészen magas színvonaláról tanúskodik, hogy míg az 1613-as kiadás esetében a rendkívül szellemesen, s kivételes nyelvi erővel működtetett, de kíméletlenül elmarasztaló szatirikus beszédmod a meghatározó, az 1609-esben még egyáltalán

vinczi még 1609-ben megjelent válaszát értelmező paratextusokat illesztett a szerző. Mindez azt eredményezi, hogy a szövegazonosságok ellenére is az *Öt szép levél* önálló műnek tekintendő. Az *Öt szép levél* és az *Öt levél* esete jól példázza azt, hogy egy átgondolt szövegkiadást meg kell, hogy előzzenek olyan textológiai és értelmező tanulmányok, melyek a szövegkiadó számára iránymutatásul szolgálnak.³⁴⁴

Pázmány eljárása a fikcionált mű kialakításában ritkának minősíthető a hazai hitvitázó irodalomban, melyet Alvinczi sem vesz át (elveszett) válaszában. Hogy Alvinczi nem törekedett a fikcionálásban Pázmány nyomán haladni, erre lehet következtetni Pázmány viszontválaszából, a szintén 1609-ben megjelent *Alvinczi megrostálása* alapján.³⁴⁵ A humort és a nevetségességet magában viselő művet Pázmány életművében is egyedinek kell tartanunk.³⁴⁶ A tanulmány utal azokra a lehetséges forrásokra is, melyek mintául szolgálhattak számára. Ezek között figyelemre méltó Gulielmus Reginaldus *Calvino-Turcismus* című párbeszédekből álló műve, amely a *Nagy Calvinus Jánosnak hiszek egy istene* forrásának, mintájának is tekinthető.³⁴⁷ Öry Miklós pedig épp az *Öt szép levél* lehetséges műfaji előzményeként említette meg a művet.³⁴⁸

Ha a mű harmadik kiadását vesszük szemügyre az újraírás szempontjából, a korábbiaknál jóval erőteljesebb szövegváltoztatásokat figyelhetünk meg, amelynek lényege, hogy a fikcióra építő és ironikus, később szarkasztikus szemléletet mutató műből tudományos értekezés lesz. Pázmány ugyanis az első kiadásban XIV könyvből álló *Kalauzt* a második kiadástól kezdve XV könyvből állóvá bővítette oly mó-

nem hagyja idáig elmenni a dolgokat, hanem szinte megingás nélkül lépked a kifinomult irónia nagyon keskeny ösvényén.” BALÁZS M. 2006, 206.

³⁴⁴ Ezt elfogadva és megerősítve a kritikai kiadásban egy kötetben fog megjelenni a két mű, mindkettő külön főszöveggént.

³⁴⁵ Bár Heltai János egy megjegyzéséből arra lehet következtetni, hogy Alvinczi válaszában megtartotta a levélformát: „Az Öt szép levéllel és Alvinczinek erre adott válaszával pedig új, a korban divatos műfaj honosodott meg irodalmunkban: a fiktív levél.” HELTAI 1989, 240.

³⁴⁶ BALÁZS M. 2006, 213. Hasonló módszert Pázmány még a *Bizonyos okok* megírásakor alkalmazott. Lásd a *A Bizonyos okok* (1631) és a *Kalauz* című későbbi fejezetünkben.

³⁴⁷ BALÁZS M. 2006, 214. Reginaldus használatáról: BÁTHORY 2006.

³⁴⁸ PÁZMÁNY 1605/1975, 27.

don, hogy az *Öt szép levél* és az *Öt levél* teológiaiilag lényeges mondanivalóját őrizte meg ebben az egész *Kalauz* lezáró egységben, az 1623-as kiadásban. A levélformát és a fiktív elemeket kiiktatta a szövegből, s mindez természetesen azzal járt, hogy az első *Kalauz*-kiadásban még appendixben szereplő mű a második *Kalauz*-kiadásban már nem szerepelt az appendixek között. Lipa Tímea összefoglalását alapul véve az alábbi strukturális szövegváltoztatások jöttek létre az 1623-as *Kalauz*-kiadásban:³⁴⁹

Öt szép levél (1609) – Öt levél (1613)	Kalauz (1623)	
1. levél	I. része	bálványozás
2. levél	II. része	hittel kötött fogadások felbontása
3. levél	III. része	a házasság tiltása
4. levél		„egynéhány méltó kérdezkedésekről”
5. levél	I. része	az újítók bálványozók

A *Kalauz* utolsó kiadásának XV. könyve változtatás nélkül követi az 1623-as kiadás fejezet- és alfejezet-beosztását.

A Pázmány és az 1606 eleje óta kassai főprédikátor Alvinczi között 1609-ben meginduló vitasorozat háttérében Heltai János a Kassáról kiszorult katolikusok helyzetét látja.³⁵⁰ Pázmány már évekkel korábban részese volt a kassai misszónak,³⁵¹ jól ismerhette a feszült helyzet okait és körülményeit. Pázmány az 1613-as országgyűlésen szorgalmazta a katolikusok kassai térnyerését.³⁵² Irodalmi szinten ezt erősíthette az 1613-as *Öt levél* Alvinczi-ellenes durvább változata.

³⁴⁹ LIPA 2002, 25.

³⁵⁰ HELTAI 1989, 240.

³⁵¹ ÖRY 1976.

³⁵² HELTAI 1989, 240.

5.9. Alvinczi megrostálása (1609) és a Kalauz

Az *Alvinci feleletének megrostálása*³⁵³ igen rövid idő alatt készült el. Pázmány *Öt szép levelére* Alvinczi Péter még ugyanabban az évben, 1609-ben megírta válaszát, és Pázmány viszontválasza is még ugyanebben az évben megjelent. Szintén 1609-ben még a *Nagy Calvinus Jánosnak hiszek egy Istene* is napvilágot látott.

Alvinczinek az *Öt szép levélre* adott válaszából sajnos nem áll rendelkezésünkre példány.³⁵⁴ Ha tartalmazott ez dedikációt, az valószínűleg Mágóchy Ferenchez szólt, ugyanis Alvinczi 1609. szeptember 30-án hozzá írott levelében azt kérte, hogy neki dedikálhassa válaszát.³⁵⁵ Pázmány erre írt, tizenöt részre osztott felelete azonban olyan részletességű, hogy ennek alapján nagyjából rekonstruálni lehet azt, hogy mi is állt Alvinczi feleletében. Alvinczi csak az első két levélre írt választ, bár kilátásba helyezte a folytatást is,³⁵⁶ aminek a megjelenéséről nincsen adatunk. Nem valószínű, hogy ő is alkalmazta a levélformát, ugyanis Pázmány nem tér ki erre és nem emlege-

³⁵³ Teljes címe: *Alvinci Peternek sok tetovaazo kerenghesekkel, es czeghéres gyalazatokkal felhalmozot feleletinek, röuijd és keresztyeni szelidségghel való megh rostalása, Irattatott Pazmany Petrtvvl az iesvitak rendin való legh kisebb Tanítótúl.* [Pozsony], 1609. RMNy 1983, 986. A Pázmány-összkiadásban: PPÖM II, 621–691.

³⁵⁴ *Egy tetetes, neve vesztett pápista embertől S. T. D. P. P.től küldetett színes öt levelekre rend szerint való felelet Alvinczi Pétertől a kassai m. ekklesia lelki pásztorától.* [Debrecen, 1609, Rheda Pál.] Bod Péter „Bethlen Kata könyvtárában még látta a könyvet”, RMNy 1983, 977.

³⁵⁵ FRANKL 1868, 92.

³⁵⁶ A *Megrostálás*ban többször is említi Pázmány, hogy Alvinczi csupán két levélre válaszolt: PPÖM II, 631, 690. Pázmány később kihasználta ezt a tényt, s hosszan élcelődött rajta: „mosdatlan kézzel és körmös ujjal kapá hozzám; cifra fortélyokkal és hajadon pór szitkokkal támada ellenem. Azért, az első két Levélre íra valamit: az többinek megrázogatására, jövendőre köté magát. [...] És noha elsőben mohón nyúla dolgához, azt alítván, hogy lágy körtvélyben harap: de foga törésével érezvén, hogy baraszk-magra talált, békét hagyta az több leveleknek; az az megesmérteté, hogy rossz pora vólt, és nem mindjárt buggyan mihent párállik az Praedikator Uraimék pattantyúja.”, írta Pázmány az 1613-as *Öt levél* kiadásában *Az Alvinci Péter feleletiről rövid intés* című postliminariában: PPÖM III, 798. Minthogy tehát csak az első két levélre írt feleletet Alvinczi, a példányt még ismerő Bod Péter állítása túlzásnak minősíthető, hogy Alvinczi „Ebben feldarabolja és apróra aprítja a Pázmán Péter reformátusokat csúfoló és mérgeesen hahotáló s mocskoló leveleit.” RMNy 1983, 977.

ti a levélformát Alvinczi részéről, pedig ebben az esetben bizonyára kitért volna arra, hogyan szólítja meg őt a kassai prédikátor. Maga Pázmány fontos fikciós elemnek tartotta a megszólítást, ugyanis ezen is változtatott műve első és második kiadásában.³⁵⁷ Azokon a helyeken, ahol Pázmány „levélre” hivatkozik, inkább saját levele értendő, mint valamely Alvinczi által írt levél.³⁵⁸ Mondanivalóját Alvinczi megszámozott „patvar”-okra osztotta, ezekre Pázmány hivatkozik, s valószínű, hogy Alvinczinél a vitatott kérdések ilyen csoportosítása az egész művet strukturáló elem volt a két megválaszolt levél vonatkozásában. Pázmány 1-től 10-ig emlegeti a „patvar”-okat.³⁵⁹ Mindazonáltal az sem zárható ki, hogy olyan alárendelt szerkezeti megoldás volt, melyet Pázmány alkalmazott Gyarmathi Miklós ellen írt művében, azaz tizen-nyolc részre osztott könyve szövegében Gyarmathinak pontosan „száz hazugság”-át sorolta elő, s azokra válaszolt. Pázmány sűrűn idézi Alvinczit: vitairatában legalább negyven alkalommal szó szerinti idézetek szerepelnek. Ha az utalásokat is hozzá-számoljuk, akkor jóval nagyobb ez a szám, ami mutatja, hogy Pázmány „komolyan vette” vitapartnere írását, s igyekezett annak minden felvetésére válaszolni. E műve kapcsán is bebizonyosodik, hogy Pázmány milyen nagy mértékben filológus: az Alvinczitől vett idézeteket könyvében mindenhol kurzív betűkkel szedték, s ezt a módszert követi a Pázmány-összkiadás is.³⁶⁰

Tartalmilag az *Öt szép levél* első két levele a bálványimádás és a hittelt kötött fogadások kérdését tárgyalja, azokat a kérdéseket, melyekkel már a *Feleletben* és a *Tíz bizonyságban* is foglalkozott. Most viszontválaszában már aligha talál új érvet vagy ellenérvet, mégis igen részletesen tér ki Alvinczi fölvetéseire, akár a szentek és képek tiszteletéről, akár Jan Hus vagy a várnai csata történetéről van szó. Megfigyelhető azonban, hogy a bibliai locusokra, az egyházatyákra, kortárs szerzőkre való hivatkozásokon túl (Bellarminót és a trentói végzéseket igen sokszor citálja) nagy figyelmet fordít a meggyőzésre. Műveiben szokatlan, hogy oldalakon keresztül

³⁵⁷ BALÁZS M. 2006, 206–208.

³⁵⁸ PPÖM II, 631, 657.

³⁵⁹ A „patvar”-ok említése: PPÖM II, 632, 633, 634, 635, 638, 645, 647, 648, 665, 684.

³⁶⁰ Az Alvinczi feleletének megrostálásából két teljes példány maradt fenn (Debrecenben és Prágában), ezek másolatait használtam.

egyetlen hivatkozást sem ír a margóra, itt ez gyakran megtörténik, és logikailag – talán érzelmileg is – próbálja meggyőzni Alvinczit. Egyébként is jellemző Pázmány szövegalakítására, hogy nagy indulattal olvasta Alvinczi írását, sokszor türelmetlen vele szemben, nem érti, hogy a már általa tisztázott vitakérdéseken miért akad fenn. Gyakran indulatos: „csak egy szóval azt mond-meg: az hit dólgaiba különböztök-é tőlünk, vagy nem? Ha különböztök, nem igaz az Confessio szava; ha nem különböztök, hamissan mondasz te minket bálványozóknak. Érted-é? Ha érted, fogd-bé az szádat és kiálcs nagyot.”³⁶¹ Sokszor nyakatekert, apró fejtegetésekbe bocsátkozik egyes kifejezések értelmezésén (pl. miért a név nélkül írás, mit jelent a „patvar” és a „calumnia”, felekezeti-függő-e a „pédikátor” és a „pap” szó használata, a *Confessio Tigurina* különböző kiadásainak vélhető különbségei). Hiányosnak tartja ellenfele műveltségét, többször felrója neki, hogy nem nézte meg szavak jelentését a Calepinusban. Főleg műve elején nagyobb terjedelmet szán Alvinczi durvaságainak visszautasítására. Azt is fölemlíti, hogy Alvinczi „tök-agyúnak nevezte”, sőt „élete vesztésével”³⁶² fenyegette meg, amin nem csodálkozhatunk, ismerve Alvinczi véleményét Pázmány művéről: felháborodásában minél szélesebb körben terjeszteni akarta az írást: „bizony vármegyénként kellene elhordozni” és ítéletet mondani föltötte. Az volt a véleménye, „Ha valaha kívánatos az Isten tisztessége mellett fölkelni és az ő dicsőségét oltalmazni, mostan egyszer egész országgal méltó volna megindulni, ez Isten ellen keresztény vallásunkat káromló gonosz ember ellen”.³⁶³ Pázmány nem marad adósa Alvinczinak: Kálvin írásait „szemétre-való rút poshatt moslélk”-nak nevezi, s Alvinczi „anyácá”-ját emlegeti.³⁶⁴ Pázmány többször is jelzi, hogy e téren ő csak visszaküldi, amit rá szórtak (okádtak). Megfigyelhető ebben a vonatkozásban, hogy szövege előrehaladtával mégiscsak nyugodtabbá, kiegyensúlyozottabbá válik a stílusa, Alvinczit „jó Péter uram”-nak nevezi, s megemlíti, hogy

³⁶¹ PPÖM II, 666.

³⁶² PPÖM II, 643, 632. Maga Pázmány is használta a „tök az agya” kifejezést: PÁZMÁNY 1613, 441., PÁZMÁNY 1623, 544, PÁZMÁNY 1637/2000, 540.

³⁶³ A Mágóchy Ferenchez írt, említett levélben, idézi: FRANKL 1868, 92.

³⁶⁴ PPÖM II, 628, 634.

„írásom nem a te gyalázatra igazított.”³⁶⁵ Alvinczi gúnyverseire válaszként műve végén egy hat soros, Alvinczi nevéből anagrammát összehozó distichont is beilleszt (ALVINCI = NIÁLCIV= nyálcső),³⁶⁶ de ezért mindjárt bocsánatot is kér.

Pázmány e műve abban a vonatkozásban különleges, hogy benne a „célszemélyt” a szokásosnál is jobban a középpontban tartja, már nemcsak autoritásokkal, hanem sokkal inkább logikával, értelemre, de érzelmre hatással is megpróbálja vitapartnerét meggyőzni, jobb belátásra bírni. Ebből is, és a fő vitakérdések korábbi művekben valamint a *Kalauz*ban való részletes és visszatérő tárgyalása miatt is következik az, hogy ezt az írását szövegszerűen nem építette be nagy szintézisébe. A *Kalauz* egész stílusa, értekezés-jellege elüt az *Alvinczi feleletének megrostálása* hangnemétől, felfokozott indulatától. Ilyen módon a *Kalauz* higgadtabb gondolatmenete csak úgy tudta volna befogadni ezt a szöveget, ha valahova appendixbe került volna. Mivel válaszirat, számos ismétlést tartalmaz a korábbi művekhez képest is, ezért jobbnak látta Pázmány, hogy magát az eredeti művet, pontosabban annak átdolgozott változatát helyezze el a *Kalauz* 1613-as első kiadásában, a XIV. könyv első appendixeként. Fontos momentum, hogy az *Öt levél*, még ha appendixként is, de bekerült a *Kalauz*-kiadásba, ahol az Alvinczihoz írt kérdéseket egyébként tematizálta. 1613-ban még megőrzendőnek tartotta a szarkasztikus hangú támadást. A *Megrostálásnak* a legfőbb sajátossága, indultatos hangneme magyarázatot ad arra, miért dolgozta át az Alvinczi elleni 1609-es vitát, miért készített belőle egy durvább, szarkasztikus változatot. Az *Öt szép levél* újraírásában feltétlen szerep jutott Alvinczi 1609-es erőteljes, gúnyos és fenyegető válaszának. Fontos megemlíteni, hogy ebben az 1613-as, még erőteljesebbre hangolt második kiadásban az *Öt levél*hez írt elő- és utószóban mérlegre tette az Alvinczivel való vitát. Ebben ismételtén kinyilvánította, hogy a durvaságokat sem nélkülöző feleletet vissza kellett, hogy utasítsa: „mindazonáltal jobbnak alítám, hogy néki fájjon, hogy-sem magunkon haggyuk az ő mosdatlan nyelvével reánk okádott mocskokat. [...] Nem akarván pedig kirekeszte-

³⁶⁵ PPÖM II, 687, 689.

³⁶⁶ PPÖM II, 689. RMKT 1977, 609.

nem írásomból az ő tőle reánk kérődött büdös gyalázatoknak szapullását.”³⁶⁷ Pázmány az említett utószóban elszámolt műveivel: az *Öt szép levéllel* és a *Megrostálással*, de elhallgatta, hogy aprólékosan és jelentősen átdolgozta korábbi írását: „Ezt az ő írására-való válaszomat [tehát a *Megrostálást*], mellyet ez-előtt két esztendővel [!] kinyomtattam, azért nem akarám itt [a *Kalauz* részeként] ujonnan kibocsátani: mert a ki értelmesen olvassa ez én-tőllem íratott Leveleket, könnyen csak azokból-is megtapasztalhattya az Alvinczi fogásinak helytelenségét.”³⁶⁸ A dátumokból nyilvánvaló, hogy ezt a mondatot, melyben Alvinczi válaszára és saját viszontválaszára, 1609-es *Megrostálására* utal, Pázmány már 1611-ben leírta („ezelőtt két esztendővel kinyomtattam”), de csak a *Kalauz* függelékeként, 1613-ban jelent meg az *Öt levél*. Lehetséges, hogy az átdolgozott *Öt levél* már 1611-ben készen állt³⁶⁹ a *Kalauz* számára, mely a mű terjedelme, a nyomdai átfutás miatt érthető okokból, csak 1613-as évszámmal jelent meg. Érthető, hogy Pázmány úgy látta: szándékait jobban kifejezi az átdolgozott teljes mű, mint a válasz, ami egyébként is csak az első két levél témájával foglalkozott.

A *Kalauz*, műfajának, hangnemének, újraírási tendenciájának jól megfelelt az az eljárás, hogy az 1623-as kiadásban már nem szerepel az *Öt levél* önállóan, csak értekezéssé átformált változata a XV. könyvben, Alvinczit illető személyes elemek nélkül. Ekkor már Bethlen Gábor volt az erdélyi fejedelem, akivel a nikolsburgi békekötés után Pázmány kereste a párbeszéd lehetőségét.

„Pázmány és Alvinczi hitvitáinak gyökerét [...] a kassai vallási viszonyokban kereshetjük.” – írja Heltai János, utalva arra, hogy magyarországi pályáját Pázmány

³⁶⁷ PPÖM III, 703.

³⁶⁸ Az 1613. évi *Kalauz*-kiadás appendixében: PÁZMÁNY 1613, lvj.; PPÖM IV, 799. A kronológiai oda nem illő megjegyzéssel („ezelőtt két esztendővel kinyomtattam”) az *Öt levél*nek még az 1741-ben Kassán megjelent kiadásában is találkozunk. L. FRANKL 1868, 94. Az egykori kassai prédikátor ellen írt művet Kassán 1769-ben is kiadták, ebben is megtalálható az 1611-es időpontra vonatkozó megjegyzés: PÁZMÁNY 1769, 299. (E kiadást először a kolozsvári Akadémiai Könyvtárban láttam, a példányából hiányzó lapok pótlását V. Ecsedy Juditnak köszönöm.)

³⁶⁹ Erre a következtetésre jutott Fraknói Vilmos is, elvetvén a *Megrostálás* esetleges 1611. évi kiadását: FRANKL 1868, 94.

Kassán kezdte, s Bocskai István fejedelemsége idején a városban megerősödött a református vallás, éppen Alvinczi pedig főprédikátor lett. Lehetséges, hogy az Alvinczi elleni személyes irodalmi támadás háttérében a katolicizmus bevitelének szándéka állt. A művek igen erőteljes személyeskedő vonatkozásai, elszántságuk, a *Megrostálás* rábeszélő, ironikusan meggyőzni akaró igyekezete, sőt a későbbi *Querela Hungariae*-vita is személyes okokat is sejtet, de ezeket, Alvinczi és Pázmány korábbi személyes kapcsolatát nem tudjuk közvetlenül dokumentálni.³⁷⁰ Az *Öt levél*hez írt bevezetőben műve létrejöttének indoklásául csak néhány általánosságot említ, azt, hogy barátaitól hallotta: egyes hitbeli kérdésekben milyen ellenséges nyilatkozatokat tett Alvinczi.³⁷¹

5.10. A *Peniculus papporum* (1611), az *Anonymi sicophantae* (1611), a *Logi alogi* (1612) és a *Kalauz*

A fejezet címében megjelölt három latin nyelvű munka közös jellemzője, hogy létrejöttük mögött konkrét vallási-politikai esemény húzódott meg. Az ilyen eseményekre Pázmány gyakran reagált hitvitáiban kisebb-nagyobb részletességgel, de mégsem a konkrét történések jelentették művei többsége létrejöttének fő okát. Műfaji és teleologikus szempontból tehát akár el is határolhatnánk ezeket az elméleti hitvitáktól, különösen az *Anonymi sicophantae* esetében van ez így.³⁷² E csoportba olyan művek tartoznak még, mint a *Falsae originis motuum hungaricorum succincta refutatio*: *Az magyarországi támadásoknak hamissan költött eredetinek rövid, velős hamissítása*, a *Vindiciae ecclesiasticae* és a Velencei Köztársaság ügyében megírt

³⁷⁰ HELTAI 1989, 240. Bod Péter a *Magyar Athenas*ban a közel egykorú Pázmány és Alvinczi váradi iskolatársi kapcsolatára vezeti vissza a későbbi ellentéteket, utalva a református vallást elhagyó Pázmányra; BOD 1982, 252–253. Kettejük váradi (vagy 1609 előtti) kapcsolatáról azonban pontos adatok jelenleg nem állnak rendelkezésünkre. HELTAI 1989, 232.

³⁷¹ PPÖM IV, 703. – *Alvinczi megrostálásának* tág közelítésű esztétikai elemzését nyújtja: BAZSÁNYI 2001, 83–141.

³⁷² Heltai János alkalmi vagy alkalomhoz kötődő vitairatoknak nevezi: HELTAI 2008, 115.

De ecclesiastica libertate circa causam Veneti interdicti című értekezés. Elsősorban a kiadástörténet indokolja, hogy e helyen szót ejtsünk a fejezetcímbe megnevezett három műről. Különösen az *Anonymi sicophantae*val kapcsolatban lehetne beszélni a műfaji okok miatt való kizárásról. Mivel a *Kalauz* újraírását választottuk fő témaként, figyelembe kell vennünk ezeket a műveket is, hiszen a *Kalauz* vitázó műfaji sajátosságát támasztják alá az 1613-as kiadásban való szerepeltetésükkel. Az első kiadás függelékében kapott helyet az *Anonymi sicophantae*, mégpedig a *Logi alogi* appendixeként. Minthogy azonban korábban kétszer is a *Peniculus papporum* függeléként jelent meg (1610, 1611), ezért a *Peniculus papporum*mal is foglalkoznunk kell, amit az is indokol, hogy ugyan egy konkrét esemény, a zsolnai zsinat hatására és reakciójaként készült, mégis inkább a vitairat műfajába tartozik és olyan teológiai kérdéseket tárgyal, mint a hagyományos értelemben vett vitairatok. A hitvitabokor következő tagja volt a *Logi alogi* (1612), melyet tehát Pázmány jónak látott összekapcsolni a *Kalauz*szal 1613-ban. Ezeknek az iratoknak a megjelenési ideje 1610–1613, mely utóbbi év a *Kalauz* első kiadásának éve, s minthogy aktualitásukat veszítették, a későbbi *Kalauz*-kiadásokba már egyik sem került be, bár Pázmány később még hivatkozott rájuk.

A vallásszabadságot deklaráló 1608. évi törvények után Thurzó György 1609. évi sikertelen kezdeményezése után 1610-ben (már nádorként) Zsolnán zsinatot hívott össze a lutheránusok számára. Tíz vármegye küldötteit hívta meg, s a zsinaton három superintendenciát szerveztek, s egyéb intézkedésekkel is megerősítették egyházukat. A zsinat az evangélikus egyháztörténetben fontos szerepet kapott.³⁷³ Forgách Ferenc érsek heves tiltakozását váltotta ki mindez, nyilvánosan protestált s 1611-ben Nagyszombatban zsinatot hívott össze.³⁷⁴ Az ellentámadásban Pázmány is részt vett, aki ekkor Forgách mellett volt.³⁷⁵ Az egymással szorosan összefüggő és

³⁷³ ZSILINSZKY 1910, 24–32; ZOVÁNYI 1977, 712. Az előzményekről röviden: HELTAI 2005, 123–124; HELTAI 2008, 115–116. Heltai szerint a *Peniculus papporum* is bekerült a *Kalauz* 1613-as kiadásába, ezzel szemben csak a *Logi alogi* és az *Anonymi sicophantae* található meg ott.

³⁷⁴ ZSILINSZKY 1910, 33–39. A zsolnai zsinat határozatai: RMNy 1983, 987; Forgách érseki körlevele: RMNy 1983, 1001.

³⁷⁵ FRANKL 1868, 99.

az 1611–1613-as években megjelent latin művek közül az első a *Peniculus papporum* volt.³⁷⁶ Az egymást követően két kiadásban is megjelent vitairat az 1610-ben tartott zsolnai lutheránus zsinat határozatai ellen készült.³⁷⁷ Mindkét kiadás appendixben tartalmazza *Anonymi sicophantae* című iratot.³⁷⁸ A mindkét redakcióban Joannes Jemicus neve alatt megjelent munka szerzője kétségtelenül Pázmány volt, amire bizonyíték, hogy a *Kalauz* első kiadásában az utolsó appendixben megjelent az *Anonymi sicophantae*. A *Peniculus papporum* is egy hitvitabokorra fejlődő vita első darabja volt, ugyanis az elleniratot 1612-ben bizonyára Eliaš Láni írta meg, szintén álnéven (Petrus Petschius). Erre felelt Pázmány a *Logi alogival* szintén Joannes Jemicus néven még ugyancsak 1612-ben,³⁷⁹ amely – mint említettük – megjelent a *Kalauz* 1613-as kiadásának egyik appendixeként. Nem véletlen, hogy Pázmány álnéven jelentette meg a művet, hisz még alig csitult el a *Nagy Calvinus Jánosnak hiszekegy istene* nyomán támadt vihar, a megelőző évben, 1609-ben jelent meg az Alvinczi-ellenes *Öt szép levél*, s ugyanebben az évben *Alvinczi feleletinek a megrostálása*. E művek érvrendszere a Pázmány által más helyen is megfogalmazott katolikus álláspontot képviseli. Már Luther fellépését és szerepvállalását is a katolikus egyháztól való elszakadása miatt jogtalannak tartja. A későbbi művekben szokásos eljárás a *Logi alogi*ban is megfigyelhető, hogy sem saját művét nem nevezi néven, hanem „Malleus”-ként emlegeti, vitapartnere művét pedig „Tubalcain”-ként aposztrofálja. A szerző neve álnév, így Pázmányt „Cardinal”-ként említi. A csekély

³⁷⁶ Mindhárom mű kiadása az életműsorozatban: PPOO VI, 197–468.

³⁷⁷ Tejes címe: *Peniculus papporum apologiae solnensis conciliabuli et hyperaspistes legitimae antilogiae illustriss. Cardinalis Francisci Forgacs de Ghimes, archiepiscopi Strigoniensis etc. Ioannes Jemicus parochus Senqvicensis scribebat*, Pozsony, 1610; RMNy 1983, 1002 és 1024. A második kiadás az első újraszédésével jelent meg és egy előszóval bővült a prologiumot és hat caputot tartalmazó első kiadáshoz képest. Újabb kiadása: PPOO VI, 197–286.

³⁷⁸ Teljes címe: *Appendix, in qua anonymi Sycophantae glomeratae criminationes, infabrae commissae fabellae, in Pontificem Max. e triviis compotabilibus mutuatae, ac rhythmis Pannonicis cantitatae, iugulantur*, RMNy 1059. Újabb kiadása: POO VI, 272–286.

³⁷⁹ Teljes címe: *Logi alogi, quibus baptae calamosphactae peniculum papporum solnensis conciliabuli et hyperaspisten legitimae antilogiae vellicant; veritatis radiis adobrutum*, Pozsony, 1612, RMNy 1983, 1040. Kiadása: PPOO VI, 287–468.

szakirodalomban teljes egyértelműséggel terjedt el, hogy mind a *Peniculus papporum*ot, mind a *Logi alogit* a Joannes Jemicius álnév mögé rejtőzve Pázmány írta. A mű latinsága szélsőségesen keresett, túlretorizált, nem véletlenül jegyezte meg *Logi alogi* stílusáról Ambrosovszky Mihály 1760-ban hogy „Deák légyen ám! A’ ki ezen deák könyvét Pázmány Péternek, *Dictionarium* nélkül mindenüt meg érti.”³⁸⁰ Ennek alapján akár arra is gondolhatunk, hogy más szerző írta mindkét művet.

A *Peniculus papporum* mindkét kiadásában appendixként hozzá csatolt *Anonymi sicophantae*³⁸¹ túlmutat a hitvita műfaji keretein, elmozdulást jelent a politikai publicisztika irányába. Az *Anonymi sicophantae* központi témája egy 1610 tavaszán megjelent pápaság-ellenes versezet vádjainak visszautasítása. Pázmány száz hazugságot talált a cantilenában, azonban csak háromra írt cáfolatot.³⁸² Egészében közli Pázmány a magyar rendeknek a pápához 1596. március 12-én kelt levelét.³⁸³ A cantilenával („rhythmis Pannonicis cantitatae”³⁸⁴) kapcsolatban kitér Bocskai István kancellárjának, Káthay Mihálynak az esetére. Káthay katolikus létére Bocskai mellé állt, kancellárja lett, azonban a fejedelemmel szemben árulás gyanújába keveredvén Bocskai fogságba vetette 1606 szeptemberében. Bocskai halála (1606. december 29.) után szabadult csak, ám röviddel ezután tragikus sorsra jutott: 1607. január 12-én a meghalt fejedelem hívei Kassa piacán felkoncolták.³⁸⁵ Az *Anonymi*

³⁸⁰ AMBROSOVSZKY 1760, 719.

³⁸¹ A szöveget az életműsorozat a *Peniculus papporum* appendixeként közli: PPOO VI, 272–286. Tehát a *Kalauzban* megjelent kiadás nem „az 1613-as első és egyben utolsó kiadás”-a műnek, ÁCS 2001, 292; ÁCS 1994.

³⁸² „Azt, hogy a pápák a királyoknak koronázásuk alkalmával nyakukra szokták tenni lábaikat. Hogy a pápák az engedetlen fejedelmeket kivégezni szokták. Hogy a pápától pénzen megvásárolhatni a bűnök bocsánatát. Visszautasítja azon ráfogást, mintha az 1590-iki török háborúnak oka a pápa lett volna, ki a magyar királyt rávette, hirdessen szinleg háborút a török ellen, s azután az összegyűjtött haderőt fordítsa a protestánsok megsegítésére”, FRANKL 1868, 104. – Említettük, a *Keresztyéni felelet* (1607) is pont száz „hazugság”-ról számol be Gyarmathi Miklós művével kapcsolatban, de ott pont-ról pontra cáfolatot ír ezekről.

³⁸³ PPOO VI, 279–282.

³⁸⁴ PPOO VI, 272.

³⁸⁵ RMKT 1959, 591.

*sicophanta*ban Pázmány részletesen elemzi a történetet és a libellus famosus állításait. Nem fogadja el a mérgezés vádját, írván, hogy: „Bocskai halálának oka mindenki előtt ismert: mértéktelen bormámor, az Erdélyből hozott leány szerelme és a szabados, szétfolyó élet. Miután ezek vízkórságot eredményeztek, lassanként elsorvadt Magyarország gazdagságának eme örvénye és veszedelme”.³⁸⁶ Káthay esetében hiányolja a hivatalos jogi eljárást, amit még Bocskai sem folytatott le életében. Pázmányunk e három alkalommal is kiadott iratával,³⁸⁷ az eseménytörténet elemzésével Ács Pál foglalkozott, felvetve a még mindig nyitott kérdéseket. Hozzáteszem, hogy igen furcsa, ha Bocskait már 1606 nyarának végén megmérgezték, hogyan élhetett még fél évet ezután.³⁸⁸ Ha meg közvetlenül halála előtt „étették meg” a fejedelmet, Káthay nem tehetette, hiszen szeptember óta fogságban volt. Ha a mérgezés gyanúja nem is indokolt, nem zárható ki politikai kegyvesztettsége, ellentéte a fejedellel, ami miatt Káthay Jánossal együtt tartóztatták le.³⁸⁹

Említettük, hogy Pázmány hivatkozott a fentiekben tárgyalt művekre, annak ellenére, hogy szöveg szerint közülük csak kettő jelent meg a *Kalauz* 1613-as kiadásában. Korábbi írásait további műveiben is felhasználta.³⁹⁰

³⁸⁶ Ács 2001, 296.

³⁸⁷ Harmadik kiadása a *Kalauz* első kiadásának függelékében, a *Peniculus papporum*mal újra kezdődő lapszámozással: 118–126.

³⁸⁸ Bocskai betegségről orvosi vélemény is készült, lásd RMKT 1959, 593–594.

³⁸⁹ Ács 2001, 300.

³⁹⁰ A *Kalauz* X. könyvében („A római pápa nem antichristus”) című X. könyvében párhuzamosan utal a *Peniculus papporum*ra és a *Logi alogira* PPÖM IV, 351, 356. A *Logi alogira* külön is: PPÖM IV, 237, 248, 258, 263, 297 (IX. könyv: „Csak a romai gyölekezet az igaz Anyaszentegyház”); uo. 738 (Öt levél). – A *Rövid felelet* hivatkozásai mindkét műre: PPÖM V, 265, 266; a *Csepregi mesteriségben* és a *Csepregi szégyenvallásban* a *Logi alogira*: PPÖM V, 12, 13, 138, 146, 150, 158, 159, 162, 169, 225, 238.

5.11. *A görögök szakadásáról (1613) és a Kalauz*

E rövid, önálló irat azonos címmel és azonos elhelyezéssel, de némileg módosított szöveggel jelent meg a *Kalauz* mindhárom kiadásában a X. könyv utáni appendix-ként, közvetlenül a XI. könyv előtt.³⁹¹ Pázmány jól tudott görögül, műveiben számos helyen fölvet görög etimológiai és nyelvi értelmezési kérdéseket, következtetéseket von le „a görög bötű folyásából”, ír a görög betűk használatával, s ahogy mondja, van egy régi görög bibliája is.³⁹² Érdekli a görög történelem, a török terjeszkedés kapcsán a „flagellum Dei” szemlélet jegyében párhuzamot von Bizánc elfoglalása és a Mohács után kialakult magyarországi helyzet között. *A görögök szakadásáról* rövid bevezetésében mindjárt megfogalmazza álláspontját: „A’ Nap-keleti Ecclesia, a’ Keresztyénségnek nemes fő tagja, veszedelmes Szakadással meg-hasonlott, és a’ szép Eggyesség kötelét el-szakasztván, pártot ütött a’ *Romai Ecclesia*-ellen. mellyért, minnyájunk Lelki fájdalmával, világ-szerént-is keserves rabsággal, és Pogány nemzet súllyos igájával ostoroztatik.”³⁹³

Hasonlóan fogalmaz a *Tíz bizonyásban*: „Vallion mi vezte el Georeogh orszagot, egieb a Romai hittül valo el szakadasnal? Vallion miért adá az Vr Isten Teoreoc kezebe Custanczinapolt, szinte Pünkeosd napian, hanem a szent lélec személie ellen valo teueligesert, melliet nem hiznec az Atiatul es fiutul szarmazni? Halhacza Magyar orszagh, (es ha eszed vagion, tanuli a mas ember peldaian) [...] azont mondom enis Magyar Orszagnac, melynec a Luther hiti szerent telliesseggel el kéllet volna ekkoraig vezni, De io remenseghem vagion hogy az Vr Isten megh keoneorül Magyar Orszagon, es ha az Teoreoc otalmazo hittül megh szabadittatic, a Teoreoc torkabolis ki verekedhetic.”³⁹⁴ Alaposan foglalkozott és állást foglalt az

³⁹¹ PÁZMÁNY 1613, 676–682; PÁZMÁNY 1623, 803–811; PÁZMÁNY 1637/2000, 810–818. Szövegkiadása: PPÖM IV, 359–369.

³⁹² A Miatyánk után következő dicséretéről írja Pázmány: „ez az isteni dicsíret a Mi-Atyánk végében, nem találta a deák bibliában, sőt, régi görög bibliámis vagyon úgymond, melyben ezt nem olvasom.”, PPÖM II, 44.

³⁹³ PÁZMÁNY 1637/2000, 810.

³⁹⁴ *A Tíz bizonyásban*: Pázmány 1605/2001, 168–169.

egyházzszakadás (1054) kérdésében is. Az esemény a mögöttes teológiai és dogmatikai kérdések miatt folyamatosan érdekelte, s helyenként ide kapcsolta a 16. századi hitújítási mozgalmak problémáit is. Úgy látta, hogy a protestáns hitújítók „szövetség” keresnek az ortodox görög egyházban, de ezt nem találják meg, nem találhatják meg a teológiai véleménykülönbségek miatt.³⁹⁵ Már a *Feleletben* öt pontban röviden összefoglalta a teológiai különbségeket.³⁹⁶ Az *Imádságos könyvben* a görög rítust több helyen magyarázza és elemzi.³⁹⁷ Az *Öt szép levélben* a házasság görög

³⁹⁵ A lutheristák „örömet az Görögökhöz akariac vala kötni magokat”, írta már a *Feleletben* Pázmány: PÁZMÁNY 1603/2000, 46. Hasonlóképpen a *Kalauzban*: „amiben mí-töllünk különböznek a görögök, abban az újítótúl-is idegenek. A Lutheristáktúl és Calvinistáktúl indíttatott visszavonásoknak pedig csak nem minden cikkelyiben velünk egyet értenek. Micsoda orcza tehát, melly nem átallya a görögök paíssa-alá toszni a lutheristaságot?”, PPÖM III, 242.

³⁹⁶ „Az Görögöc mi töllünc chiac ezekben az dolgokban kölömböznec: ELÖSZÖR azt mongiac hogi az zent Lelec Isten, chiac az Atia Istentül zarmazic, nem az Fiutulis: MASZODSZOR azt itilic, hogi Christus Vruc az veg vachiorat kouaszos kenier szine alat ada, az ő Tanituaninac, es ökis vgi aggiac. HARMADSOR azt valliac, hogi az Romai Papa, feie az nap niugoton lakozo Püspököknek, mikeppen az Constantinapoli, feie az nap keleten valoknac, de az Constantinapoli Patriarchan azt mongiac, semi hatalma ninch az Romai Papanac, hanem ezzel egienlő meltosaga vagion. NEGIEDSZOR meg engedic hogi pappa lehessen az hazas Ember, de az kinec mikor pappa löt, felesége nem volt, auagi az vtan meg holt, nem engedic hogi ismet meg nőzzec. Az Püspököc penig, soha ő köztöc hazassoc nem lehetnec, sem az Baratoc: Es mind ezekben az Lutheristaktulis kölömböznec. ÖTÖDSZÖR az vr vachieriat ket szemeli alat oztogattiac, de ebben nem kölömböznec töllünc, mert nem itilic szükségesnec lenni, hogi Ember ket szemeli alat kommunikallion, es annac okaert nem chiac az nagi hetben, de az beteg Embernekis, chiac egi szemeli alat oztogattiac az vr testet, es nem karhoztatnac ebbe bennünket hogi közönseges keppen mi chiac egi szemeli alat aggiuc az vrat, noha nehult engedelemül ket szemeli alattis szolgaltat<ta>iuc. Az Purgatorium dolgaban nem kölömböznec töllünc, mert imatkoznac, es Miset mondnac ök is az Halottakert, es azt hiszic, hogi hasznal nekic, chiac azt nem akariac mondani, hogi tűz által tiztullianac az lelkec, kit mi s<z>em vittattunc felötteb, mert chiac az Isten tuggia mi modon kenzattassanac az lelkec Purgatoriumban, es pokolbais: chiac azt tuggiuc ugimond zent Agoston *quod miris sed ueris modis cruciantur*. Ezeken kiuül, nem iut essemben hogi az hit dolgaiban kölömbözzenec valamiben töllünc az Görögöc, maga en eleget beszéllettem vele, oluastamis eginhihany Patriarchanac irasit. PÁZMÁNY 1603/2000, 47.

³⁹⁷ PPÖM II, 43, 44, 52, 106, 218, 221.

egyházi felfogásáról ír.³⁹⁸ A *Kalauz*ban több helyen is röviden kitér a görög és a protestáns, illetve a római felfogás közötti eltérésekre.³⁹⁹ A *Kalauz* (1613) utáni művek közül a görög felfogás eltéréseit elsősorban a *Csepregi szégyenvallásban* (1616) említi, de mindig a *Kalauz* szövegére való pontos utalásokkal.⁴⁰⁰ Az *Szentírásról és az Anyaszentegyházról* című 1626-ban megjelent könyvében főként a bibliafordítások kapcsán mint nyelvi kérdés kerül elő a „görög bötű”.

A *Kalauz*-kiadásokban helyenként több helyen is fölvetődő problémakörrel, az egyházszakadásról tehát külön értekezést is szerkesztett, melyet a *Kalauz* kiadásában a X. könyv utáni appendixeként helyezett el mindhárom kiadásban, hasonlóképpen a *Mahomet vallásáról* készített iratához. A *Kalauz* teljes struktúráját tekintve Pázmány indokolt és jól átgondolt döntéséről tanúskodik *A görögök szakadásáról* elhelyezése a X. könyv után, egyedüli appendixként. Az ezt megelőző három rész ugyanis az Anyaszentegyházról és pápa főségéről szól: VIII. könyv: *Az anyaszentegyházról*, IX. könyv: *Csak a római gyölekezet igaz anyaszentegyház*, X. könyv: *A római pápa nem antikrisztus*. A görög teológiai és dogmatikai felfogásnak a katolikus vallástól eltérő részleteit Pázmány hibáknak és tévedéseknek tartja, de nem indulattal és elutasító szembenállással tárgyalja azokat. A legfőbb problémát a pápa főségének el nem ismerése, a külön egyház működése jelenti. Ezért a *Kalauz*-nak az egyház kialakulását és hivatását, a pápaság szerepének lényegi tulajdonságait tárgyalva a műben szerkezetileg logikusan következik az egyházszakadást felvállaló és kimondó görög egyházzal szóló traktátus, melyben a későbbi hitújításokra csak nagy ritkán utal. „Végeredményben ez a fejtegetés a görögkeleti egyház sorsát az uniós törekvések jegyében illesztette a *Kalauz* által adott összképbe, a teljesség igényével íródott egyháztörténeti narrációba.”⁴⁰¹

A görögök szakadásáról három kiadása⁴⁰² lényegében változatlan szöveggel jelent meg. Csak egészen apró módosításokat tartalmaz a második kiadás az elsőhöz

³⁹⁸ PPÖM II, 559.

³⁹⁹ PPÖM IV, 224, 252–253, 296–297, 340.

⁴⁰⁰ PPÖM V, 142, 154, 163.

⁴⁰¹ BITSKEY 2015e, 92.

⁴⁰² PÁZMÁNY 1613, 676–682, PÁZMÁNY 1623, 803–811, PÁZMÁNY 1637/2000, 810–818.

képest és a harmadik a másodikhoz képest. Hivatkozásai is szinte teljesen azonosak a különböző kiadásokban. A számos bibliai citátum és az egyházatyákra való hivatkozáson kívül újabb szerzőkre való hivatkozásokat csak a Cesare Baronio és Gabriel Vasquez és Thomas Stapleton műveire való utalások jelentenek.⁴⁰³ A margón szereplő folio szerinti belső utalásokat a *Kalauz* szövegére gondosan kicserélték a két későbbi kiadásban, nyomatékosítva ezzel is, hogy *A görögök szakadásáról* szerves része a teljes műnek még akkor is, ha csakis appendixként tagozódott az opusba. A helyenként előforduló szövegbeli locus-utalások a későbbi kiadásokban kikerültek a margóra. A későbbi kiadásokban újabb utalások csak elvétve fordulnak elő. Például a Filioque-tannál csak az 1637-es kiadásban hívja fel Pázmány az olvasó figyelmét arra, hogy ez már előkerült az „újítokkal” kapcsolatban a mű 730. lapján, mégpedig alul, a marginális szerint: „Idem Novatores, sup. fo. 730. fin.” S valóban, a *Kalauz*-nak ezen a korábbi helyén, a IX. könyv, 2. részében „Luther és Calvinus fiai”-ról van szó, arról, hogy „A’ Helvéciai Confessió-is, a’ Szent Léleknek Fiútúl-valo származását, nyilván tanította.”⁴⁰⁴ Az értekezés végén, a házasságról szólva, ismét van egy olyan marginális, aminek második fele csak a második és a harmadik kiadásban szerepel, az első kiadásból elmarad a *Peniculus papporum*-ra való utalás: „De Matrimonio, Logi alogi, ad c. 5. Penic. §. 5.”

Magában a szövegben sincsenek lényeges változtatások, csupán többnyire stílár- és helyesírási módosítások. Helyenként újabb bekezdésekre osztja Pázmány a szövegét, de a teljes szöveghierarchia megmarad. Az apró szövegmódosításokra idézünk néhány példát, előrebocsátva azt, hogy néhány tendencia a modern helyesírás felé mutató újításokat valósít meg:

⁴⁰³ PÁZMÁNY 1637/2000, 812.

⁴⁰⁴ PÁZMÁNY 1637/2000, 730. Pázmány *Imádságos könyvében*: „Hiszek az elevenítő Szent Lélek Urban; ki az Atyától, és Fiutól származik.”, PÁZMÁNY 1631/2013, 60. „Et in Spiritum Sanctum, Dominum et vivificantem qui ex Patre *Filioque* procedit, qui cum Pater et Filio simul adoratur et conglorificatur.” – „Hiszek a Szentlélekben Urunkban és éltetőnkben, aki az Atyától és a *Fiútól* származik; akit éppúgy imádunk és dicsőítünk, mint az Atyát és a Fiút.” *Magyar Katolikus Lexikon*: <http://lexikon.katolikus.hu/N/nicea-konstantin%C3%A1polyi%20hitvall%C3%A1s.html> (2016.02.12.)

	PÁZMÁNY 1613	PÁZMÁNY 1623	PÁZMÁNY 1637/2000
1.	az Eggyességet magyarázván Sz. Pál Apostol azt írja: hogy, mint az emberi testben sok tagok vannak, de eggyik az másikkal egybe kötöztetett, és nem mondgya eggyik rész az másiknak, hogy ö-néki nem szükséges: söt egymásnak segítenek 's szolgálnak: azon-képpen az Ecclesiábannis, az Eggyességnek és Szeretetnek enyve-által össze kel foglaltatni minden tagoknak, hogy eggyik ne boszszonkodgyék az másik-ellen. (803)	az Eggyességet magyarázván Sz. Pál, azt írja, hogy, mint az emberi testben sok tagok vannak, de eggyik a' másikkal egybe-kötöztetett; és ne[m] mondgya eggyik rész a' másiknak, hogy ö-néki nem szükséges; söt egy-másnak segítenek, és szolgálnak: azon-képpen az Ecclesiában, az Eggyességnek és Szeretetnek enyve-által, össze kel foglaltatni minden tagoknak, hogy eggyik ne boszszonkodgyék a' másik-ellen. (803)	az Eggyességet magyarázván Sz. Pál, azt írja; hogy mint az Emberi Testben sok tagok vannak, de eggyik másikkal egybe-kötöztetett; és nem mongya eggyik a' másiknak, hogy ö-néki nem szükséges; söt egymásnak segítenek, és szolgálnak: azon-képpen az Ecclesiában, az Eggyesség és Szeretet enyve-által, össze kell foglaltatni minden tagoknak, hogy eggyik ne boszszonkodgyék a' másik-ellen. (810)
2.	Az veszekedésnel füsti-alatt (678)	A' veszekedésnek füsti-alat (805)	A' Veszekedés füsti-alatt (812)
3.	De bizony ez igen tompa 's erőtlen fegyver (679)	De ez igen tompa 's erőtlen fegyver (806)	Ez igen tompa és erőtlen fegyver (813)
4.	[Hiányzik a 680. p.-ról.]	[Hiányzik a 807. p.-ról.]	Idem Novatores, sup. fo. 730. fin. (814)
5.	A' ki bővebben akarja az Görög-országi Sz. Atyák tanítását látni, az Florencziában lött Gyölekozetnek folyását olvassa (681)	A' ki bővebben akarja a' Görög Atyák tanítását látni, a' Florencziai Gyölekozetnek folyását olvassa (806)	A' ki bővebben akarja a' Görög Atyák tanítását látni, a' Florencziai Gyölekozetet olvasa (816)
6.	De Matrimonio, Logi alogi, fo. 111. (682)	De Matrimonio, Logi alogi, ad c. 5. Penic. §. 5. (811)	De Matrimonio, Logi alogi, ad c. 5. Penic. §. 5. (817)

A fentiekhez hozzá kell tennünk, hogy az első idézet egy igen elterjedt magyarázatot alkalmaz a társadalmi megegyezés érdekében, ebben az esetben három Szent Pál-helyre hivatkozik: „Rom 12. v. 4, 1Cor 12. v. 12–16, Eph. 4. v. 16.” Ez a toposz, a társadalomnak „politikus testként” való felfogása, ennek a párhuzamnak a részletesebb kifejtése vagy akár csak említése mind a magyar, mind az európai államelméleti irodalom egyik igen elterjedt hasonlata volt.⁴⁰⁵ Hivatkozási helyként gyakran Arisztotelész és Livius is szerepel.⁴⁰⁶ A magyarországi irodalomban megvan Andreas Pannonius *De regiis virtutibus*ában, Milotai Nyilas Istvánnak a XX. zsoltárt magyarázó írásában, Tolnai F. Istvánnál, Weber János *Janus bifrons*ában, Balásfi Tamásnál a *De fidelitate subditorum erga principes*ben,⁴⁰⁷ s Pázmánynál a *Prédikációkban* is.⁴⁰⁸

Összefoglalóan megállapítható, hogy a *Kalauzban* többször visszatérő kérdéskört foglalt össze Pázmány *A görögök szakadásáról* szóló értekezésében. Úgy látszik, fontosnak tartotta ezt, hiszen nem építette be szervesen a *Kalauz* szerkezetébe, mondanivalóját külön foglalta össze, de mindegyik kiadásban meghatározott, azonos és állandó helyet biztosított neki.

5.12. A calvinista prédikátorok tüköre (1614) és a *Kalauz*

E munka Lethenyi István neve alatt jelent meg, aki Pázmány tanítványa volt, de éppen fiatal kora figyelembe vételével kétséges az ő szerzősége, túl azokon a tartal-

⁴⁰⁵ ARCHAMBAULT 1967; FRÜHSORGE 1974. – Szent Tamás *Summájában* öt helyen fordul elő: *Summa theologica*, VI, 47. György Lajos az egyiptomi eredeztetést fogadja el, s felsorol több későbbi előfordulást: GYÖRGY 1934, 163.

⁴⁰⁶ Arisztotelésznél: *Politika*, IV. könyv, 4, 1290b., ARISZTOTELESZ 1969, 204–205.; Livius római történetében a hivatkozott hely: II. 32., BORZSÁK 1979, 20.

⁴⁰⁷ További adatok: HARGITTAY 2001a, 23–24, 87.

⁴⁰⁸ PPÖM VI, 343 (*A keresztyén urak és szolgák tisztiról*), PPÖM VII, 580 (*Mivel tartozunk fejedelmünknek*).

mi elemeken, melyek Pázmányhoz kötik az írást.⁴⁰⁹ E munka egy aláírás nélküli előszóval ellátott, német mű fordítását tartalmazó névtelenül megjelent műre való válasz. Az Alvinczi Péternek tulajdonított munka a szentek tiszteletét és segítségül hívását igyekezett cáfolni, a műből azonban nem maradt fenn példány.⁴¹⁰ Pázmány Alvinczi Péterre gyanakodott, ezért őellene fogott tollat, szerzői anonimitásba burkolózva, mondván, hogy „azt csergetik, hogy az te Humanitásod vinnyéjéből költ ez írásocska.”⁴¹¹ Előszavában megemlíti, hogy „az király-kenéshez (tudod-é?) és az fejedelmek testamentumosságához nagyobb kedved vagy, hogy-sem az hitnek igazgatásához és az bölcs írásokhoz.”⁴¹² Az Alvinczivel való kapcsolatához fontos még megemlíteni, hogy itt a köztük való „régiszerettség” is utal.⁴¹³

Maga a kérdéskör Pázmány életművében – a Magyar elleni *Felelet* és a *Tíz bizonyosság* vázlatos kifejtése után – a Gyarmathi Miklós elleni vitáiban (*Keresztényi felelet a megdicsőült szentek tiszteletiről*) és a *Kalauz* XIII. könyvében kapott helyet. A *calvinista prédikátorok tüköre* mégsem a nagyobb témakör szakmai megvitatása miatt fontos, a mű szerzője ezt nem is tűzte célul, ehelyett Alvinczi *Kalauzt* támadó előszavára reagál elsősorban. A Pázmányt egyes szám harmadik személyben említő rövid írás nem mélyül el a kérdés teológiai vonatkozásaiban, a margón szinte csak bibliai locusok és *Kalauz* fóliószámai állnak, ezen kívül Szent Ágoston és Kálvin egy helyen szerepel, továbbá utal az Alvinczi elleni *Öt levélre* is.⁴¹⁴ Alvinczi válasza nem késett sokáig,⁴¹⁵ ugyanis Pázmány – immár saját neve alatt – még szintén 1614-

⁴⁰⁹ *Az calvinista predikátorok igyenes erkeolcseu tekelletességének tevkeore, mellyet az Felfeoldeon nyomtatot Lelki orvossagnak eleol járo beszédébeol szerzet Lethenyei István.* Becsben, MDCXIV. RMNy 1983, 1060. Szövegkiadása: PPÖM V, 27–45. (A szerzőséggel kapcsolatban fölvetődő kérdésekre a következő fejezetben még visszatérünk.)

⁴¹⁰ *Lelki orvosság.* Kassa [?], 1614. RMNy, 1065.

⁴¹¹ PPÖM V, 31.

⁴¹² PPÖM V, 31. Pázmány itt Bocskaira és Homonnai Bálintra utal, amire *Az igazságnak győzedelmében* részletesebben is kitért; PPÖM V, 58–59.

⁴¹³ „Mivelhogy azért ily derék okokból kételenítettem ez írásocskának hozzád való igazítására, tudom az régi isméretségért kedvesen vészed ajándékomat. Légy egészségben.” PPÖM V, 32.

⁴¹⁴ PPÖM V, 36.

⁴¹⁵ RMNy 1064.

ben elkészítette Alvinczi példányból nem ismert művére viszontválaszát, *Az igazságnak győzedelmét*.

5.13. *Az igazságnak győzedelme (1614) és a Kalauz*

Pázmány e munkája⁴¹⁶ szoros összefüggésben áll az 1614-ben Lethenyi István neve alatt megjelent *A calvinista prédikátorokkal*. Alvinczi erre adott válaszából nem maradt fenn példány,⁴¹⁷ *Az igazságnak győzedelme* alapján némileg rekonstruálható annak „nyaláb”-okra osztott tartalma. Bizonyosan durva hangvételű lehetett Alvinczi írása, amire Pázmány egyértelműen utalt,⁴¹⁸ s nem lehet véletlen, hogy műve végén egy Alvinczit gúnyoló latin nyelvű xénia-ciklus szerepel.⁴¹⁹ A mű megírásának körülményeiről magából a szövegből tájékozódhatunk. Pázmány Rómába siet, ezért műve nyomdába adását és végső átnézését Balásfi Tamásra bízta.⁴²⁰ Ebből az életrajzi körülményből érthető meg a mű szerkezete:

- 1) Balásfi latin nyelvű ajánlása Forgách Ferenc érseknek

⁴¹⁶ Teljes címe: PÁZMÁNY Péter, *Az igazságnak győzedelme, melyet az Alvinci Peter Tevkeoreben meg mutatot Pazmany Peter*. Posomban MDCXIV. RMNy 1078. Kiadása: PPÖM V, 47–114.

⁴¹⁷ RMNy 1064.

⁴¹⁸ „Vallyon Alvinczi, neveztelek-é én valaha tégedet disznónak ? kurvának? pelengér alá valónak? paráznának? világ latrának? verő-ártánynak? Genyetségnek? Hitetőnek? Bolondnak? Pokolból származottnak? Te pedig orczátlan nyelveskedéssel (mint ha most-is az alvinczi pajkosok-közöt vólnál) mind ezeket és töb hozzád illendő rútságokat kérödöl reám; sőt ezeket (phui büdös szájú) islógoknak nevezed. Mégis az te Tűköröd keresztyéni szelídségben zabállott áll-orczában öltöztet tégedet.” PPÖM V, 55.

⁴¹⁹ PPÖM V, 112–113.

⁴²⁰ Pázmány 1614. december 15-én érkezett Rómába, ahol 1615. január 24-ig tartózkodott. Január 5-én V. Pál audiencián fogadta, akivel egyebek között „Forgách bíboros megbízásából a nagyszombati jezsuita kollégium alapításáról tárgyal, emellett szóba hozza a pápa előtt II. Mátyás utódlásának megoldatlanságát”. TUSOR 2016, 392. *Az igazságnak győzedelme* Forgáchnak szóló ajánlólevele 1614 novemberében kelt. PPÖM V, 52.

- 2) Pázmány levele Balásfihoz a kinyomtatásról⁴²¹
- 3) Pázmány Alvinczihez szóló előljáró levele
- 4) I–IV. rész
- 5) Pázmány utószava: „Barátságos intésem Alvinczihoz”
- 6) Balásfi Tamás levele Alvinczihoz
- 7) Tíz latin xénia Alvinczi ellen különböző szerzőktől

A *calvinista prédikátorok* szerzőségének kérdésére e műben is találunk reflexiókat. Pázmány itt is „lebegtet” a szerzőség problémáját.⁴²² Ugyan *Az igazságnak győzedelme* I. és II. részében teljes mértékben magára vállalja Lethenyi István szövegét, Alvinczi állításait magára veszi, a későbbiekben, a II. és IV. részben viszont már „Lethenyi uram” írásként aposztrofálja a védelmezett írást. Ez az ellentmondás fakadhat az utazás miatti sietség okozta kimunkátlanságból vagy esetleg Balásfi beavatkozásából Pázmány szövegébe, de talán inkább egy kommunikációs játékról van szó. Az eljárás hasonlatos a *Csepregi mesterség* és a *Csepregi szégyenvallás* esetében tapasztaltakhoz. Ott is álnéven (Szyl Miklós) jelenik meg az első, rövidebb irat, majd – miután erre választ adtak a protestánsok – Pázmány veszi kezébe a tollat és ad egy nagyobb terjedelmű, alaposabban kimunkált választ, lépten-nyomon tanúztatva *Kalauzát*, a még bővebb kifejtés helyét.

Az álnévhasználat kérdéséhez fontos adalék, amit Balásfi paratextusaiban írt: utalt arra, hogy többen is vannak, akik képesek vitába szállni Alvinczi és a protestánsok ellen.⁴²³ Erre a Pázmány oldalán álló csoportra utal a xénia-gyűjtemény is, ahol nyolc különböző szerzőtől szerepelnek versek.

⁴²¹ Ebben Pázmány azon sajnálkozik, hogy nem lehet jelen a munka korrektúrázásánál, s nem javíthatja művét. PPÖM V, 54.

⁴²² „Minthogy pediglen enyimmé tészed az Lethenyi Uram munkáját-is, tellyék kedved benne; úgy adok választ az én-ellenem való írásodra, mintha csak-ugyan magam írtam válna az Calvinista Tűrkört.” PPÖM V, 56.

⁴²³ „Csak azért, hogy tudja meg a rágalmazó prédikátor, hogy elment ugyan tőlünk kis időre Olaszországba ama nagy ember; de azért vannak mások is Magyarországon, kik Alvinczit oktassák, ha érteni akar; kik őt büntetlenül káromolni ne engedjék; kik őt ostromozzák, ha esztelenkedik; kik az ő gyerme-

Ebben a vitában a szentek tiszteletének és segítségül hívásának kérdése áll a középpontban. A tematikai meghatározás, a vita oka Balásfi záró levelében fogalmazódik meg a legtömörebben: „te az Istennek szent annyát és mind a több megbódogúlt szenteket-is bálványokká tészed, mikoron minket a szenteknek való tisztesség-tételért, érettünk való esedezéseket és segítségeket kívánó könyörgésünkért bálványozóknak mondasz; melly mi tiszteletünk és ajtatos könyörgésünk mint-hogy nem bálványozás, a mint szádba vagyon rágva, te a ki azt bálványozásnak mondog, te tészed a te fejedben, mint egy bálvány-formáló mihelyedben, bálványokká a szenteket.”⁴²⁴ A kérdést Pázmány már alaposan tárgyalta a Gyarmathi Miklós elleni *Keresztyéni feleletében*, erre találunk is utalást itt.⁴²⁵ Még részletesebben szólt a szentek tiszteletéről és segítségül hívásáról Pázmány a *Kalauz* XIII. könyvében, ezért itt sokszor nem találunk részletes és teológiatörténeti kifejtést, a margón viszont számos esetben ott a *Kalauz* vonatkozó helyére való utalás. A bibliai locusokra való utalások innen sem hiányozhatnak, viszont a patrisztika, a skolasztika és a későbbi kontroverz irodalomra való hivatkozások száma a megszokottnál jóval kevesebb: néhány Szent Ágostonra, Ambrusra, Tamásra, Bellarminóra, Kálvinra, Bézára és Tremelliusra való utalás található a szövegben. A szakszerű értekezés beszédmódját itt felváltja a vitapartner tájékozottságát és logikáját lenéző és lekezelő magatartás. Alvinczi szillogizmusait, miként korábban Gyarmathiét, Pázmány itt is többször helyreigazítja. Ez a beszédmód Balásfi retorikáját még fokozottabban jellemzi. A mű céljáról azt lehet mondani, hogy elsőrendűen a rábeszélő, meggyőzni akaró szándék a fontos itt. Az autoritásokra épülő szakszerű közlésmód helyett hivatkozások nélküli oldalakon keresztül próbálja Pázmány meggyőzni Alvinczit, s ezeken a szövegeken tükröződik a türelmetlenség amiatt, hogy a sokszor elmondott érvek megértése miért nem sikerül vitapartnerének.

Ilyen módon sem Pázmány, sem Balásfi szövegeiből nem hiányzik a személyeskedés. E részletek alapján úgy látszik, hogy elég sokat tudnak a kassai prédiká-

kes nyilait visszaverjék, összetörjék, szétmorzsolják.” PPÖM V, 53, Rapaics Rajmond fordítása. Lásd még: PPÖM V, 57, továbbá: PPÖM V, 108.

⁴²⁴ PPÖM V, 95.

⁴²⁵ PPÖM V, 90.

tor szerepéről és múltjáról. Pázmány utal Alvinczi (hiányos) ifjúkori tanulmányaira,⁴²⁶ ezen kívül Balásfi a németországra is,⁴²⁷ a Homonnai Bálintnak a bezárt kaszai dómban „solenni ritu” Alvinczi általi fejedelemmé tételére.⁴²⁸ Mindez megerősíti azt a korábbi vitairatokkal (*Öt szép levél, Öt levél*) kapcsolatban említett feltételezést, hogy Pázmány és Alvinczi ifjú korukban valamilyen személyes kapcsolatban is állhattak.

Mint a többi esetben, e vitában is Pázmányé volt az utolsó szó.⁴²⁹ Stratégiája teljes tudatosságot mutat, művében leszögezi, hogy vitapartnerei írásait soha nem fogja válasz nélkül hagyni.⁴³⁰ Balásfi záró levelében megerősíti ezt, mondván, hogy Pázmány eddig is „sokakat leültetett”, megemlíti Magyar, Gyarmathi és Esterházy Tamás esetét, s utal a zsolnai zsinatra.⁴³¹

⁴²⁶ Pázmány Alvinczi szillogizmusait bírálja: „Ebevér philosophussa, ki hegyesen argumentál! Nagy dolog, ha gyermek korodban Baroco, Bocardo formáját elmédben nem foglaltad vólt, oly szép argumentumokat csinálgacz.” PPÖM V, 74.

⁴²⁷ „Gondolom azt-is, hogy vagy késén kezdtl az deáksághoz, vagy sok üdöt vesztél-el az alsó iskolákban, s a mikor osztánn a felsőkre bár ugyan Német-országban mentél-is, talám akkor immár nagy Domine vóltál, s a kit a Peti meg nem tanulhatott, Péter sem tanulhatta azt meg, mikor a friss és az ifiú elme megtompúlt s megostobásodott.” PPÖM V, 106. Alvinczi az 1600 körüli években tanult Wittenbergben majd Heidelbergben, HELTAI 1989, 23–235.

⁴²⁸ PPÖM V, 58–59. Hogy Alvinczi Bocskai testamentumosa volt, arról *A calvinista prédikátorok tükrében* tett említést Pázmány. Ugyanitt Alvinczival való „régí ismeretségét” is megemlíti, ami vonatkozhat az *Öt szép levél* óta meglevő irodalmi kapcsolatra is, de akkár korábbi életrajzi kapcsolatra is utalhat; PPÖM V, 32.

⁴²⁹ HELTAI 2008, 114.

⁴³⁰ PPÖM V, 56.

⁴³¹ „Nem kártya az szent írás, nem, jácczó-társaid a szentek, a lelki dolgok között ne makktrónfoskoggyál; sött jobb tenéked, jobb Alvinczi, magadban bétérted, rövid lepled küvüll lábod nem nyújtánod, kutarczot mondanod vagy hogy falt vakarnod, hogy-sem újjot vonnod, avvagy Pázmány ellen fejedet falban verned. Tudod, hogy ez immár sokakat leültetett: mert nem fővenyen, sem nem jégen tanulta az építést mint te, hanem az szent írásnak helyéből kimozdíthatatlan kőszikláján. [...] Gyarmati Miklós mellett senki pennát nem foga, Magyar István mingyárt halgata, Eszterhas Tamás meg sem mére mocczanni ellene, az solnai gyülekezet nem hánkódék többet írásával Forghács Ferencz esztergomi érsek és cardinal ellen.” PPÖM V, 106.

5.14. A Csepregi mesterség (1614) és a Kalauz

Bár a *Kalauz* egyik kiadására sem érkezett a hazai protestánsoktól a műhöz hasonló terjedelmű, mindenre kiterjedő, átfogó válasz, „összességében felépítettek a protestánsok [!] egy olyan kommunikációs teret, egy olyan nyilvánosságot, amely megfelelően kiegyensúlyozta a *Kalauz* hatását.”⁴³² A *Csepregi mesterség*⁴³³ előzményéül szolgált, hogy Zvonarics Imrének, Nádasdy Pál csepregi lelkipásztorának fordításában 1614-ben megjelent Matthias Hafenreffer tübingai professzor 1601-ben Jénában első kiadásban publikált teológiai műve.⁴³⁴ Ehhez Nagy Benedek kőszegi iskolamester írt *Praefatiót*, melyben az akkor frissen megjelent *Kalauzt* támadta.⁴³⁵ Nem véletlen, hogy a lutheránus szerzők támadták a *Kalauzt*, hiszen abban Pázmány többször is elmarasztalólag hivatkozott Hafenreffer művére. Például a III. könyv XI. részében: „Egy Matthias Hafenreffer tübingai doctor 1603. esztendőben nagy rosz otromba könyvet írta *De Locis Theologicis*. És jóllehet azt tanította egy-felől, hogy az ember lelke halhatatlan; de más-felől néki kerül és azt vitéztette, hogy az ember lelke férfit magból és anyától nemzetik”.⁴³⁶ Innen már csak egy lépésre van a Luther örögi származásáról szóló gondolatmenet, amiről alább szó lesz.

⁴³² HELTAI 2008, 116.

⁴³³ *Csepregi mesterség, az az Haffenreffernek magyarrá fordított könyve eleiben függesztet leueleknek czegéres cigányági és orcaszégyenyítő hazugsági, melyet az igazságnak otalmára írt Szyl Miklos.* Becsben 1614. RMNy 1983, 1061. Kiadása: PPÖM V, 5–24.

⁴³⁴ *Loci theologici, certo methodo ac ratione in tres libros tributi.*

⁴³⁵ ZVONARICS Imre, *Az szent irasbeli hitvnek againak bizonyos moddal es rendel három könyvekre való osztása, mellyek az szent irasbeli dolgoknak summaiat [...] rövideden be foglallyak [...] es az mi időnkbeli kiual keppen való ellenkező tudományokat is hyüsegessen magyarazzak. Irattattak es magyar nyelvre fordettattak Zvonarits Imre chepregi fő fő templomi praedicator által az tubingai Haffenreffer Matheas irasabol.* Kersztrvrat MDCXIV. RMNy 1983, 1072. A mű három része: *Az Is-tenről*, *Az angyalokról* és az igen terjedelmes *Az emberről* szóló rész.

⁴³⁶ PPÖM III, 427. Ez a mondat a *Kalauz* mindhárom kiadásában megvan: PÁZMÁNY 1613, 274, PÁZMÁNY 1623, 311. PÁZMÁNY 1637/2000, 306. (Nyelvtörténeti adalék: az első két kiadásban „anyától nemzetetik”, a harmadik kiadásban: „anyától nemzetik.”)

Az evangélikus irat ajánlását maga Zvonarics írta Nádasdyhoz, ami Pázmány figyelmét különösen fölkelte. A *Csepregi mesterség*ben ugyanaz az eljárása mint az 1603. évi, Magyar Istvánhoz szóló *Felelet* esetében: Magyar is ura, Nádasdy Ferenc támogatásával adta ki művét, hozzá szól ajánlása is, s ugyancsak hozzá írta Pázmány a *Felelet* dedikációját, sőt még egy latin nyelvű *Peroratiót* is. A *Felelet* paratextusaiból nyilvánvaló, hogy – leegyszerűsítve a kérdést – Nádasdy Ferencet Pázmány meg akarja győzni, át akarja állítani a katolikus oldalra, miután a maga részéről bebizonyította a katolikus fél igazát. Ugyanígy jár el a „fekete bég” fiával, Nádasdy Pállal is. Pázmány talán ráérezett a család visszatérési hajlamára, ugyanis később Pál fia, Ferenc országbíró 1643-ban katolikus vallásra tért.⁴³⁷ Az, hogy Pázmány e műve Szyl Miklós álnéven jelent meg, a célzatos tendenciát nem gyengítette. Pázmány jól tudhatta, hogy hamarosan kiderül, ki áll a név mögött. Pázmány álnévhasználatának kérdése, az, hogy miért nem saját neve alatt jelentette meg egyes műveit, régóta téma a szakirodalomban, de a kérdés megválaszolása még nem tekinthető lezártnak.⁴³⁸

A *Csepregi mesterség* valójában nem kifejtett és kimunkált válasz az evangélikus műre, nem is akar az lenni, bár néhány alapkérdésre kitér Pázmány ebben a rövid terjedelmű vitairatában.⁴³⁹ Pázmány számára ez esetben sokkal fontosabb a teológiai kérdések alapos kifejtésénél, hogy a lefordított mű paratextusaiban megfogalmazott, *Kalauz* elleni támadást visszaverje. Szövegein meglátszik a retorikailag jól kimunkált ironia, sőt szarkazmus megjelenése. Ez a jelenség már az ajánlásban

⁴³⁷ A fentiek alapján tehát a Nádasdyakkal való „kapcsolatteremtés”, ahogy Heltai János írja (HELTAI 2008, 117.) még egy generációval korábbra is visszavezethető. – „A nagy horderejű döntést nyilvánosan Csepregen, az evangélikus zsinaton jelentette be Nádasdy 1643. november 25-én, akinek nem lehetett könnyű lelkészeinek, tanítóinak, familiárisainak szemébe nézve elmondani a változást.” VISKOLCZ 2013, 45. – Esterházy Miklós szerepéről Nádasdy áttérésében: BITSKEY 1996c. – Lásd még VISKOLCZ 2013, 45–46. és VISKOLCZ.

⁴³⁸ Fraknói Vilmos felvetése: „talán azt akarta elhitetni, hogy nem áll elszigetelten a harctéren, és hatalmas szövetségesek vannak oldala mellett. Vagy elüljárói vélték ily módon elháríthatni rendjükről a gyűlöletet, melyet heves támadásaival felidézett.” Idézi: PPÖM V, 4. – A kérdés sokoldalú megközelítése: THIMÁR 1999.

⁴³⁹ PPÖM V, 5–24.

feltűnik, amikor „az új predikátorok cselefindi habahurájá”-ról ír.⁴⁴⁰ Ezt követően így kezdi a *Sommát*: „E napokban egy csepregi predikátor valami csuda nevű Hat fél-réf ember írását magyarrá fordította.”⁴⁴¹ A vitatott művet „taknyos tajték”-nak nevezi, szerzőjét így aposztrofálja: „Tök az agyad”, olyanoknak tartja, akik „midőn az eggyűgyű kösség-előt kérődnék és valami torkokra jő, bátran kiböfentik”, a *Kalauz*ról pedig mint másvalaki (tehát nem Szyl Miklós) művéről beszél.⁴⁴²

Pázmány (Szyl Miklósként) tudatosan fókuszált a *Kalauzra* a Hafenreffer-fordítás helyett, meg is jegyezte műve *Sommájában*, hogy „Igyekezem pedig azon, hogy írásomat ne terjeszszem: sőt mentül rövidebben lehet, sommában foglalljam. Az kik bővebben akarnak értekezni, a Kalaúzra igazítom.”⁴⁴³ Talán itt kamatoztatja először, teljes egyértelműséggel az 1613-ban megjelent *Kalauz* hatalmas szellemi tökéjét, azt, hogy abban már minden egyes kérdést alaposan megtárgyalt, ezért csak utalnia kell az ottani bővebb kifejtésekre. A margón jelzi is az utalásokat az 1613-as kiadásra. (A Pázmány-összkiadás használatát könnyíti, hogy az új kiadásban aktualizukat vesztett, az 1613-as editióra utaló eredeti fólió-hivatkozásokat rendre átalakították a sorozat harmadik és negyedik kötetében megjelent lapszámokra.) Összességében több mint húsz margóra kiírt hivatkozása van Pázmánynak a *Csepregi mesterségben* a *Kalauzra*, a *Kalauz* egyik függelékeként megjelent *Logi alogira* pedig további három. Írását átlengi egyfajta indulat és bizonyos lenézés hitbéli ellenfeleivel szemben, amikor nagyobb terjedelmű kifejtések helyett a korábbi műhöz utalja őket. Ilyen módon nem is mély teológiai értekezés a *Csepregi mesterség*, inkább publicisztikai alkotás, ami összefüggésben van azzal, hogy válasza gyorsan követte a lutheránus könyv megjelenést.

A hivatkozások legnagyobb része tehát a *Kalauzra* vonatkozik, ezen kívül csupán néhány bibliai és az egyházatyákra való hivatkozás található a műben. Ez is a publicisztikai jellegét erősíti a *Csepregi mesterségnek*, továbbá az erőteljes szofisztika és látszólag fölösleges dolgokon való vitatkozás, méginkább zsörtölődés, pl.

⁴⁴⁰ PPÖM V, 5.

⁴⁴¹ PPÖM V, 7.

⁴⁴² PPÖM V, 7, 23, 24.

⁴⁴³ PPÖM V, 8.

hogy helyes-e a *Kalauz*nak valamely citátumjelölésében a fóliószámra való utalás. Jellemző az is, hogyan kerül elő Luther ördögtől származásának kérdése. A *Csepregi mesterség*ben ez nem autoritásokkal alaposan megtámogatott felvetés, hanem egyszerűen a szavakon lovaglás. Mintha Pázmány visszavonná a *Kalauz*ban szuggerált állítást: „De hogy ne láttassék tellyességgel csak habozni, egy helyt nevez, melyből kitetczik, hogy az hová igazít az Kalaúz, ot nem találtatik, a mit említ.⁴⁴⁴ Azt mondgya az Kalaúz, hogy ördög bagzott lidércz módgyára Luther annyával, és annak csinálmánya. Sz. Ágostonra fogja, mintha azt vallotta vólna, hogy meglehet az ördögtől az emberi természetnek alkotása, lib. 5. de Civit. Dei, cap. 23. És it erőssen pöki markát, hogy ezt Sz. Ágoston nem írja. Nyalka sóczé, látczik, hogy tenállad-is kevesen laknak az felső várban. Nem igazán fogod az Kalaúzra, hogy Luthert ördög csinálmányának mondotta vólna. Nyisd-fel szemedet s olvasd meg az Kalaúzt, és meglátod, hogy magátúl semmit errül nem mond, hanem csak azt írja, hogy ezt olvassa Luther felől: fel-is jegyzi, minémű tudós fő emberek írásában olvassa. Sokkal külömb pedig mi-nállunk, mikor valaki azt mongya, hogy ő ezt olvasta: és mikor azt maga-is valónak mondgya. Az ki eszén jár, csak anynyiban szól a dolghoz, a menyiben tudós. Azért az ki az Kalaúzt írta, bizonyos lévén, hogy sokan Luther életébennis írással hirdették, hogy ördögi munkával fajzatott Luther Márton: csak azt mondotta, hogy ő ezt olvasta. Errül való ítéletet az értelmes olvasókra hatta.”⁴⁴⁵

Már a Pázmány-korabeli hitvitákkal kapcsolatban fölmerült, hogy többnyire miért oly terjedelmesek. Új teológiai érv ugyanis már egyre kevésbé akad, ezeket sokszor fölösleges filologizálás és személyeskedés helyettesíti. Ezzel párhuzamosan a művek mérete válik jelentőssé: külső látszatra jelentős tudományos alkotások,⁴⁴⁶ s ez még inkább igaz a Pázmány utáni vitairodalomra.

A *Kalauz* első kiadásának megjelenése tehát fordulatot hozott Pázmány módszerében: már nem a *Kalauz* számára gyűjti az anyagot, már nem a nagy, átfogó írásra készül (ezt a szándékot legjobban a *Felelet* és még inkább a *Tíz bizonyág* mutat-

⁴⁴⁴ Praefatione.

⁴⁴⁵ PÖM V, 18–19.

⁴⁴⁶ THIMÁR 2013.

ták), hanem kamatoztatja nagy műve szellemi tőkéjét, még olyan áron is, hogy tudományos válasz helyett a publicisztikához közelebb álló vitairatot ad ki keze alól a Szyl Miklósként megjelenített szerző.

5.15. A *Csepregi szégyenvallás* (1616) és a *Kalauz*

Utaltunk arra, hogy Pázmány ugyan nem indulatok nélkül írta meg – Szyl Miklós álnéven – a *Csepregi mesterséget*, ám „szakmai szempontból” nem vette komolyan a lutheránus művet, s szinte csak a paratextusokra válaszolt, a bonyolultabb kérdésekben a *Kalauzra* „igazítva” az olvasót. Zvonarics Imre és Nagy Benedek azonban továbbment, egy terjedelmesebb könyvvel válaszoltak Pázmánynak,⁴⁴⁷ aki ezt már nagyobb figyelemre méltatta, maga is tollat ragadott, így született meg a *Csepregi szégyenvallás* 1616-ban,⁴⁴⁸ melynek terjedelme mintegy hatszorosa a *Csepregi mesterségnek*. Zvonaricsék külön is foglalkoztak Pázmány Nádasdy Pálhoz szóló dedikációjával, utaltak a korábbi, Magyar elleni *Feleletben* megjelent, Nádasdy Ferencnek címzett paratextusokra is. A *Feleletet* itt a „syrenes szavú de áspis mérgű” Pázmány „leg-első éretlen munkájának” nevezték, a *Csepregi mesterség* „uj Protheus tündér orczát” fölvelt szerzőjének Nádasdy Pálhoz szóló ajánlását pedig ismételt „megkísértés”-nek.⁴⁴⁹ Ha innen tekintjük, egyértelműnek látszik Pázmány térítő szándéka a Nádasdyakkal kapcsolatban. Már könyvük címéből is nyilvánvaló, hogy az 1615-ben megjelent vitairat szerzői tudták, hogy a *Csepregi mesterség* Szyl Miklósa mögött Pázmány Péter rejtőzik valódi szerzőként. Úgy látszik, a *Csepregi szégyenvallás*

⁴⁴⁷ ZVONARICS Imre, NAGY Benedek, *Pazman Peter pironasagi, az az azokra az szitkos karomlasokra es orczatlan pantolodasokra, melyeket Szyl Miklos neue alatt Hafenreffer tudos doctornak könyue eleiben függesztett leuelek ellen all-orczassan ki-bocziatott vala, derek felelet*. Kereszturat, MDCXV. RMNy1091.

⁴⁴⁸ PÁZMÁNY Péter, *Csepregi szégyenvallás, az az reovid felelet, melyben az csepregi hiusagoknak tóldalékit verőfényre hozza Pazmany Peter*. Pragaban MDCXVI. RMNy 1120. Kiadása: PPÖM V, 116–249.

⁴⁴⁹ PPÖM V, 117–118. A Pázmány-sorozat e helyén megtalálható Nagy Benedek és Zvonarics Imre dedikációjának teljes szövege.

lásban Pázmány belemegy abba a kommunikációs játékba, hogy a megvédett mű szerzője más lenne, ám a védelem felvállalása, stílusa, más műveivel azonos szöveghelyek feltűnése, a vitakérdésekkel kapcsolatos szakértelme, tényelegetesen saját szövegeinek részletekbe menő, alapos ismerete, a fikcionált másik szerző „hallgatása” egyértelművé teszi Pázmány szerzőségét.

Nagy Benedek és Zvonarics Imre művének igen terjedelmes, érdemi második részében hat fejezet szerepel, s ehhez hasonlóan Pázmány írása is hat megszámozott részből áll. Az ötödik rész kivételével a fejezetcímek összefoglalóak, ezért keveset árulnak el azok vegyes tartalmáról. Oka ennek az, hogy Pázmány az öt ért támadásokat sorra veszi, s egy-egy fejezetben részletesen válaszol rájuk, így az egyes részekben sok és sokféle kérdést tárgyal, részben tartalmi átfedésekkel. A hat rész tartalma vázlatosan így rekonstruálható:

Cím		Téma
I. rész	Az csepregi fundamentomokból igazán kifakad az luther vallásnak hamissága	– a halottakért való könyörgés – a szentek segítségül hívása – a római pápa fősége – a purgatórium – a bűnt – Luther vallásának régisége ⁴⁵⁰ – a Credo hagyománya
II. rész	Hamis vádolással nem terheltem az Lutheristákat	– fajtalanság és házasság – a török elleni hadakozás tiltása
III. rész	Az írásokat meg nem hamisította az Kalaúz	– az ördög fajzása, Luther nemzése – a hibás citátumok, hivatkozások fölötti vita – a bűnt – filológiai problémák (citátumok, pápák sorrendje stb.)
IV. rész	Veszedelemes tanítások nincsenek az Kalaúzban	– Krisztus személyéről

⁴⁵⁰ A bővebb kifejtés érdekében itt ismét a *Kalaúzhhoz* utalja az olvasót: „Nincs it helye, hogy ezeket bő beszéddel erőssíccsem, hanem a ki akarja, tanuságot vehet ezekről az Kalaútból.” PPÖM V, 150.

V. rész	Az mi lelkünknek eredetiről	– A lélek teremtéséről, mibenlétéről, halhatatlanságáról
VI. rész	Az Morgóknak hivatkozó pántológásiról	– Bornemisza Péterről, Bőjte Istvánról, Magyar Istvánról, Monoszló Andrásról, Telegdy Miklósról, további filológiai adatokról – „Igaz-é, hogy Pázmány Péter nem pápista?”

A fentiekből látható, hogy az ötödik részben csak egyetlen kérdést tárgyal Pázmány, ami a Nagy Benedek által írt második rész negyedik fejezetének felel meg. Ezzel a kiemeléssel Pázmány hangsúlyt ad a kérdésnek, ami már a Hafenreffer-fordításban is jelentős terjedelemben szerepelt.

A *Csepregi szégyenvallás* Pázmánynak azon vitairatai közé tartozik, melyekben szoros szövegvizsgálattal, kiélezett logikával pontról-pontra meg kíván felelni ellenfelei állításainak. Újabb érveket általában nem hoz, hanem igen sűrűn a *Kalauz*hoz utalja az olvasót, hiszen ott az argumentációját alátámasztó, erősítő idézetek és utalások összessége szerepelt már. (A marginálián megjelenő számos *Kalauz*-fólióra való utalást a PPÖM sajtó alá rendezője átírta az összkiadás lapszámaira a könnyebb követhetőség érdekében.) Mivel e módszerével kapcsolatban Pázmányt vád is érte, ezért megmagyarázta eljárását: „nem igazán írják a Morgók, hogy a Kalaúzra, mint egy bibliára úgy igazítom az keresztyéneket. Mert az kik az régi sz. atyáknak tulajdon szavait akarják olvasni, vagy némely bizonyságoknak mélyebb magyarázattal bőségesben kívánnák érteni, azokat a Kalaúzra igazítom, hogy az feljegyzett helyen bővebb tanúságot keressenek. Én pedig ezzel írásomat rövidítem és akárhová mit nem elegyítek.”⁴⁵¹ Ehhez képest számos kérdés megválaszolását itt is megteszi a *Kalauz* hivatkozásai alapján, de a részletesebb kifejtés általában mégis az 1613-as összefoglalásra marad. Amivel bővül itt a szöveg, az a vita, a logikai meggyőzés szándéka, továbbá egyes szöveghelyek, locusjelölések pontosítása. Ezért itt már kevesebb autoritás szerepel. Pl. az ördög fajzásának, Luther származásának kérdésében már nem idézi újra a citált szerzőket, csupán utal arra Pázmány, hogy tizenegy szerzőre, „fő tudós emberek”-re hivatkozott már a *Kalauz*ban ezzel kapcsolatban, s ő

⁴⁵¹ PPÖM V, 128.

maga az állásfoglalást az olvasóra bízta, mondván, hogy „Nem-is alítottam szükségesnek az én sententiámat ez dologban, hanem az olvasónak ítületire hattam”.⁴⁵² Hasonlóan érvel ebben a kérdésben, ahogy már a *Csepregi mesterségben* is láthattuk. Sok helyen árnyaltan fogalmaz, pl. a pápa tévedhetetlenségének kérdésében is, így próbál meggyőzőbb lenni:⁴⁵³ „Hamisság az-is, hogy az mi hitünk szerént az pápa el-tévelyedhetetlen. Mert noha az pápa egyyüt az közönséges gyölekezettel nem tévelyeghet; sőt az én ítuletem-szerént (noha egyebek külömben vélekednek)⁴⁵⁴ magán sem tévelyeghet oly módon, hogy az ő tévelygésére kötelezze az híveket: mindazonáltal a mi illeti az maga személyét, megeshetik és hitibennis eltántorodhatik.”⁴⁵⁵ A csepregiek több helyen is belekötöttek Pázmány némely hivatkozásának pontatlan voltába, s az ezek elleni védekezés, pl. más kiadás, más beosztású szöveg használata, egyszerű sajtóhiba tisztázása fontos és jellemző részei ennek a vitának.⁴⁵⁶ Pázmány a legaprólékosabb módon, igazi filológusi erények birtokában igyekszik tisztázni minden jegyzetelési tévedést, s összegzően így fogalmaz: „ily nagy igyekezettel csak egy példát sem találtok az Kalaúzbán az régiek írásainak megvesztegetésére. Hiszem Istent, hogy ez-után sem találtok. Mert jóllehet magam-is nívult vettem eszemben és fel is jegyzettem, hogy az nyomtatás közben esett változtatás a számokban, mivel-hogy semmi szorgalmatossággal ezt tellyességgel el nem távoztathattam: de valamint élek, úgy tudom, hogy az mit elő-hoztam, magam olvastam.”⁴⁵⁷ Úgy látszik, a két lutheránus szerző Pázmányt a saját, a filológiában verhetetlennek látszó területén igyekeznek sarokba szorítani, s ennek érdekében más munkáit is alaposan tanulmányozták. Pázmány egy helyen az ellen a vád ellen védekezik, hogy az *Imádságos* könyve első kiadása átdolgozásakor (Graz, 1606) a második kiadásból (Pozsony,

⁴⁵² PPÖM V, 175.

⁴⁵³ PPÖM V, 146.

⁴⁵⁴ Vide Kalaúz II. f. 136.

⁴⁵⁵ Kalaúz II. f. 335.

⁴⁵⁶ Pl. PPÖM V, 174–179.

⁴⁵⁷ PPÖM V, 179.

1610) – többek között – kihagyott három szót.⁴⁵⁸ Ugyanígy szóba hozzák ellenfelei a Magyar elleni vitairat utalásainak vélt pontatlanságait is.⁴⁵⁹ Pázmány viszont több helyen a Calepinus-szótár használatának hiányát, a latin kifejezések helytelen értelmezését veti vitapartnerei szemére.⁴⁶⁰

Pázmány hangvétele a műben komolyabb, mint a *Csepregi mesterség*ben. Az ironikus-gúnyoldódó hang inkább csak az *Elöl-járó level*ben jelenik meg.⁴⁶¹ E művében kifejezetten a *Kalauzt* védi Pázmány, legtöbb margináliája is egy „kommunikációs háromszög”-ben zajlik: saját műve, a *Kalauz* valamint a Zvonarics és Nagy Benedek által szerzett vitairat, melyet következetesen „Morgók” néven említ. Más, korábbi műveit csak korlátozottan vonja be érvelésébe, így több utalás található még a *Csepregi mesterségre* és a *Logi alogira*,⁴⁶² egy az *Öt levélre*.⁴⁶³ A Magyar elleni *Felelet* csupán a neki felrótt adatbeli tévedések miatt kerül elő a szövegben.

⁴⁵⁸ „Végezetre gyermeki balgatagság az-is, hogy én az magam írásit-is megmarczongom. Mert az imádságos könyűben, mellyet Geréczen nyomtattam, azt írom, hogy Luther és Calvinus gyűlölik az Szent Háromságnak még csak nevét-is: azon könyvet Posonban nyomtatván, csak azt írom, hogy gyűlölik az Szent Háromságnak nevét, és kihattam amaz szókat MÉG, CSAK, IS. Hiszem igyefogyott embereknek kel azoknak lenni, kik ily aprólékon akadoznak és ezt oly derék dolognak vélik, mint ha ezért az tavalyi Pázmány nem volna ez idei Pázmány.” PPÖM V, 182. Az *Imádságos könyv* kritikai kiadásának szövegkritikai jegyzeteiből látszik, hogy Zvonaricsék pontos megfigyelést tettek. Az *Imádságos könyv* későbbi kiadásai (1625, 1631) a második kiadás szövegmodosítását követték (PÁZMÁNY 1631/2013, 231). Más kérdés, hogy a három szónak az elhagyása tartalmilag valóban nem jelent eltérést, esetleg Pázmány korábbi (az 1606-os kiadásban levő) állításának élet tompítja az átdolgozott változat.

⁴⁵⁹ PPÖM V, 184.

⁴⁶⁰ PPÖM V, 137, 138, 152. Más vitairataiban is szemére vetette ellenfeleinek, hogy „új Calepinust szereznek”, de a *Kalauz*ban mindössze egyetlen ilyen méltatlankodó, helyesbítő Calepinushivatkozás van, az sem személyre szóló utalással, csak általában az „ellenkezők” említésével: PPÖM IV, 521.

⁴⁶¹ A *Csepregi székelyvallásban* ritkák az ilyen kitételek: „csak merő balgatagság, szelesség, tudatlanság, hamissan költött enyelgés, csélcsepás, trágárság, valamit az Morgók ellenem bőfögtek.” PPÖM V, 157.

⁴⁶² PPÖM V, 138, 146 (kétszer), 150, 158, 159, 162 (kétszer), 169, 170, 185 (kétszer), 225, 238 (négyyszer).

⁴⁶³ PPÖM V, 238.

Pázmány Forgách érsek halála (1615. október 16.) után 1615 december elejétől Prágában tartózkodott, s az 1616. év legnagyobb részét ott töltötte, e könyve is Prágában jelent meg. Mozgalmas időszak volt ez számára, ismertek érsekké való nevezetetésének bonyodalmai.⁴⁶⁴ E műve utolsó soraiban mégis viszontválaszra hívta fel vitapartnereit: „Akarnám-is, ha az Morgók, elhagyván morgásokat, megfelelének ez rövid írásra. Örömet látnám, mint takargathatnék ennyi sok száz gazságokat, hamisságokat.”⁴⁶⁵

Ami a *Csepregi szegyenvallásnak* a *Kalauz*-kiadásokban való utóéletét illeti, a műben röviden tárgyalt és vitatott kérdések természetesen előkerülnek a *Kalauz* több pontján, viszont magára a műre mindössze két helyen hivatkozik Pázmány, a *Csepregi mesterségre*, Zvonaricsra és Nagy Benedekre név szerint egyszer sem. A *Csepregi szegyenvallás* mindkét hivatkozása a *Credó*val kapcsolatos fejtegetésekben található. Az egyik hivatkozás csak az utolsó, 1637. évi *Kalauz*-kiadásban szerepel, egy ide újonnan betoldott fejezetben, az V. könyv 9. részének zárásaként.⁴⁶⁶ A másik hivatkozás megvan az 1623-as kiadásban is. Az itt alkalmazott „paraszt példa” viszont már a *Csepregi mesterség*ben is megvan. Mivel pedig a *Kalauz* V. könyve tartalmazza a *Nagy Calvinus Hiszekegyéről* írt 1609-es művet, azaz annak újraírását, ezért nem meglepő, hogy a példázat már itt is szerepel, annak első előfordulásaként.

A szövegalkítás szempontjából nem érdektelen ennek a többszörösen átalakított részletnek a felidézése.

<i>A Nagy Calvinus</i> (1609) PPÖM II, 728.	<i>Kalauz</i> (1613) PÁZMÁNY 1613, 396.	<i>Csepregi mes- terség</i> (1614) PPÖM V, 22.	<i>Csepregi szé- gyenvallás</i> (1616) PÖM V, 187- 188.	<i>Kalauz</i> (1623) PÁZMÁNY 1623, 492.	<i>Kalauz</i> (1637) PPÖM III, 670.
Miképpen (hogymint) parasztpéldával	ugy vagyon, hogy, sem az	mondhattuk az egy	Tehát az egy személyben	Ugy vagyon, hogy sem az Is-	Úgy vagyon, hogy sem az is-

⁴⁶⁴ TUSOR 2016, 394–399. (A kronológiai rész 1616-ról szóló lapjai.)

⁴⁶⁵ PPÖM V, 247.

⁴⁶⁶ PPÖM III, 705. („4. A romai Ecclesia semmiben a Credót nem bontogattya”, ez a rövid fejezet tehát nem szerepel az 1623-as kiadás 520. lapján a 9. rész végén.)

A Nagy Calvinus (1609) PPÖM II, 728.	Kalauz (1613) PÁZMÁNY 1613, 396.	Csepregi mes- terség (1614) PPÖM V, 22.	Csepregi szé- gyenvallás (1616) PÖM V, 187- 188.	Kalauz (1623) PÁZMÁNY 1623, 492.	Kalauz (1637) PPÖM III, 670.
éllyek) ha azon- egy ember jó szabó, jó doctor és jó énekes vólna, noha azt nem mondhat- nók, hogy az sza- bó mesterség énekeség lé- gyen, de azért azon egy személyről tulaj- don és igaz érte- lembe mondhat- nók, hogy ez az szabó jó énekes és jó doctor. Ha pedig <i>synechdoche</i> es- nék beszédünkbe, mikor azt	Isteni termé- szetnek tulaj- donsági, az Emberi termé- szetnek; sem az Emberi természeté, az Isteni termé- szetnek nem tulajdonittat- nak: De azért, azon-egy Személyről mondatnak mind a' két természetnek tulajdonsági. Miképpen (hogy paraszt példával éllyek), ha	személyről, hogy ez az em- ber Isten, az mint szoktuk mondani azon egy ernberről, a kiben sok mesterségek vannak, hogy ez az orvos jó szabó: ez az császár jó bodnár; mely tudomány nem hasonlítta Christus Urun- kat az szabók- hoz vagy bodnárokhoz, hanem csak két rondást ha-	igazán mondat- nak egymásról az két termé- szetnek tulaj- donsági. Efféle szóllásnak pe- dig valami ha- sonlatosságát akarván adni az Kalaúzbán, ⁴⁶⁸ hoztam azt elő, hogy midőn azon egy ember különböző tu- dományokkal felékesítettet, szoktuk monda- ni, hogy ez az orvos jó szabó, de nem mondhattuk,	teni természet- nek tulajdonsági az emberi termé- szetnek, sem az emberi termé- szete az Isteni természetnek nem tulajdonittatnak: de azért azon egy személyről mondatnak mind a' két természet- nek tulajdonsá- gi. ⁴⁷⁰ Miképpen (hogy paraszt példával éllyek), ha azon egy személy; jo sza- bó, jo orvos, jo énekes; noha	teni természet tulajdonsági az emberi termé- szetnek, sem az emberi termé- szete az isteni természetnek nem tulajdonít- tatnak: de azért azon-egy személyről mondatnak mind a két természet tulajdonsági. ⁴⁷¹ Miképpen (hogy paraszt példával éllyek), ha azon- egy személy jó szabó, jó orvos, jó énekes; noha nem

⁴⁶⁷ „Omnis similitudo claudicat.”

⁴⁶⁸ Itt a *Kalauz*ra hivatkozik az életműkiadás: PPÖM IV, 424, ami a *Kalauz* XI. könyvének III. része: „Miképpen azért, midőn azon emberben különböző mesterségek vannak, igazán mondhatod, hogy ez az orvos jó szabó, ez a császár jó bodnár, *etc.*; de nem mondhatod, hogy az orvosság szabó mesterség: hasonló-képpen itt sem mondhatod, hogy az istenség meghólt, az emberség öröktülfogva volt; de igazán mondhatod, hogy ez az ember igaz Isten; öröktül-fogva-való, *etc.*”

⁴⁶⁹ „D. Thom. 3. part. q. 16. art. 5. Valentia ibid.”

⁴⁷⁰ „Vide Csepregi Szégyenvallás, c. 4. § 1.”

⁴⁷¹ „Vide Csepregi Szégyenvallás, c. 4. 1.”

A Nagy Calvinus (1609) PPÖM II, 728.	Kalauz (1613) PÁZMÁNY 1613, 396.	Csepregi mes- terség (1614) PPÖM V, 22.	Csepregi szé- gyenvallás (1616) PÖM V, 187- 188.	Kalauz (1623) PÁZMÁNY 1623, 492.	Kalauz (1637) PPÖM III, 670.
mondgyuk, hogy az Istennek fia született szűz Máriától: ennek az mondásnak oly értelme volna, hogy az emberi természet születetett szűz Máriától, mely mondás jól nem eshetnék semmi formán; mert nem az emberi természet ő magán, hanem ez az ember az Christus született, a ki igaz Isten, és annakokáért szűz Mária igazán mondatik Istennek anyjának.	azon egy személy, jó szabó, jó orvos, jó énekes volna; noha azt nem mondhattuk, hogy a' szabó mesterség orvos doctorság légyen: mindazáltal igazán azt mondhattuk, hogy ez a' szabó, jó énekes, jó Doctor. és ebben az mondásban, semmi <i>Synecdoche</i> nincsen.	sonlít rész-szerént egymáshoz. Végzetre, bár ugyan hasonlított volna-is az Kalaúz Urunkat szabóhoz vagy császárhoz, bolondúl hoznád-ki abbúl, hogy Urunk meggyaláztik. ⁴⁶⁷	hogy az orvos-ság szabóság: <i>quia nomina in concreto significant id, quod habet formam per tale nomen significatum, hoc est suppositum.</i> ⁴⁶⁹	nem mondhattuk azt, hogy a' szabó mesterség orvos doctorság; mindazáltal igazán mondhattuk, hogy ez a' szabo, jo énekes, jo Doctor; és ebben a' mondásban semmi <i>Synecdoche</i> nincsen.	mondhattuk, hogy a szabó mesterség orvos doctorság: mindazáltal igazán mondhattuk, hogy ez a szabó jó énekes, jó doctor; és ebben a mondásban semmi <i>synecdoche</i> nincsen.

5.16. A Rövid felelet (1620) és a Kalauz

Az e művel⁴⁷² kapcsolatos filológiai, könyvészeti problémák fokozatosan tisztázódtak. Pázmány e szerzői név és nyomtatási hely megjelölése nélkül kiadott munkája Bécsben (és nem Pozsonyban) jelent meg,⁴⁷³ Pázmány szerzősége nyilvánvaló, elsősorban azáltal, hogy írását beillesztette a *Kalauz* 1623-as és 1637-es kiadásának függelékébe. Minthogy ezúttal két különálló vitairatra válaszolt Pázmány, válaszában is elkülönítette a két művet, indokolt, hogy ezekről külön-külön tegyünk említést.

Az első mű, amire Pázmány válaszolt, Milotai Nyilas István írása lehet, azonban ebből nem maradt fenn példány, s tartalma, szerzője is csak Pázmány válaszából ismerhető meg.⁴⁷⁴ Pázmány a margókon mindjárt műve első lapjain kétszer is megemlítette Milotai Nyilas István nevét,⁴⁷⁵ azonban a mű *Kalauz*-appendixként megjelent későbbi kiadásaiból már hiányoznak ezek az utalások.⁴⁷⁶ Az a tény, hogy Pázmány 1623-ban és 1637-ben már nem említette meg a szerző nevét, két dolgot jelenthet: vagy nem tartotta fontosnak, vagy bizonytalan volt a szerzőség kérdésében, abban, hogy a cáfolt művet Milotai írta volna. Mindenesetre van egy hagyomány (Zilahy János zsibói lelkipásztortól ered, 1672-ből), ami ennek az 1618-as műnek egy szövegrészét Alvinczi Péternek tulajdonítja: „Csak ez volt pedig Alvinczi Pétertől az motskolás, hogy kis munkácskájában mellyet Pázmány Uram ellen irt volna azt irta volt: *Soha olyan könyvet nem láttam kinek az margoján annyi sok vide infrat, vide suprat irtanak volna mint a Calauzban. Ezt így Concludalta vala Alvin-*

⁴⁷² *Reovid felelet ket calvinista keonyvecskere, mellyeknek egyke okát adgya, miért nem felelnek az calvinista praedikatorok az Kalauzra, masika Itinerarium catholicumnak nevezetik*, [Bécs], MDCXX. RMNy, 1203. Kiadása: PPÖM V, 251–302.

⁴⁷³ A betűtípusok használata alapján az RMNy nyomtatási helyként határozta meg a bécsi Gregor Gelbhaar-nyomdát (RMNy 1203). Hozzá kell tennünk, hogy Bethlen támadásai elől Pázmány 1619. szeptember 7-én Bécsbe menekült (ÖRY–SZABÓ 1983, I, 105) s még 1620-ban is csak innen keltezte leveleit (PPÖL II, 220–232).

⁴⁷⁴ RMNy 1163. Újabban Heltai János foglalkozott vele részletesen: HELTAI 1993.

⁴⁷⁵ PPÖM V, 255: „Stephanus Milotai”; PPÖM V, 259: „Milotai, szégyen ám ez az szakálnak.”

⁴⁷⁶ Ezeken a helyeken kellene szerepelniük: PÁZMÁNY 1623, 1041, 1043; PÁZMÁNY 1637/2000, 1049, 1051.

czy: De talem dicsiretet akart volt vadászni, hogy tenyészésének szőri szalat medve modra ugy megnyalogathattya. Ismét (az mi illetlenb volt) Igen meg-tanulta tapogatni mind az *Infraját* s' mind az *Supraját*".⁴⁷⁷ Nos, az eredetileg Milotainak tulajdonított mű tartalmazza a Zilahi János által felemlegetett részt, ahogyan Pázmány említi *Rövid feleletében*, mindig dőlt betűvel jelezve idézeteit az eredeti műből: „Második okát, mellyért nem méltó feleletre az Kalaúz, azt adgyák, mert *soha szem olyan könyvet semmi-féle nyelven nem látott, kinek az margóján annyi vide supra, vide infra, lásd oda fellyeb, lásd oda aláb volna, mint az Kalaúzbba. Ezer kétszáz hatvan háromszor igazít oda fellyeb s oda aláb, annyira megtanulta tapogatni az felit és az allyát, Efféle vide supra-val s vide infra-val ki veszekednék?* Kérlek, valaki vagy, ály-meg it egy kevéssé és vedd eszedbe az calvinista predikátorok tudatlan gondolatlanságát, fajtalanságát és esztelenségét. Tudatlan gondolatlanság az, hogy *soha szem nem látott oly könyvet, kinek az margóján annyiszor volna írva supra et infra, mint az Kalaúzbba*” [...] Fajtalanság az, hogy ezekből az szókból *supra*, *infra* nem tudom micsoda feli és allya tapogatasrúl gondolkodást vesznek az predikátorok. A ki miben tudós, abban gyanós; és az szűnek tellyes-voltabol szol az nyelv-is.”⁴⁷⁸ A részlet megtalálható a *Kalauz* második és harmadik kiadásában függelékként kiadott *Rövid felelet* szövegében is, azonban a protestáns vád e későbbi kiadásokban már nincs személyhez kötve.⁴⁷⁹ Figyelemre méltó, hogy Pázmány ironikusan hozzáteszi a margón: „Fejedelem prédikátorához illendő glossa!”⁴⁸⁰ amely kijelentés (hasonlóan Milotai nevéhez), elmarad az 1623-as és 37-es kiadásokból.

Ha Pázmánynak az eljárása, hogy Milotai nevét csak az első kiadásban említi, továbbá a Zilahi-féle adat nem is dönti el a szerzőség kérdését, mégis a fenti idézet igen jellemző a két műben mindvégig tapasztalható vitatkozási módszerre. A protestáns munka elsősorban *Kalauz* vitázó módszerét kifogásolta, s – ahogy Pázmány vá-

⁴⁷⁷ GÁBOR 2007, 119 (az idézet kiemelései innen származnak), ahol Gábor Csilla megjegyzi: „A szöveg sajnos nem ad további információt az Alvinczitól vett hivatkozás lelőhelyére.”

⁴⁷⁸ PPÖM V, 259–260.

⁴⁷⁹ Lásd PÁZMÁNY 1623, 1043; PÁZMÁNY 1637/2000, 1050–1051; továbbá VÁSÁRHELYI 2001, 300 és VÁSÁRHELYI 2006, 148.

⁴⁸⁰ PPÖM V, 260.

laszából látszik – apróságokon akadt fenn. A *Rövid felelet* idézett részletére úgy felel meg Pázmány, hogy Szenci Molnár oppenheimi bibliakiadásában is fölleli a *super* és *infra* konkordancia-jelzéseket, s összeszámolja, hogy „Moyses könyveinek karóján” 332 ilyen hivatkozást van.⁴⁸¹ Más alkalommal az a vita tárgya, hogy Thomas Martonus nevét Pázmány szerint helyesen „o”-val, Mortonus-nak kell írni.⁴⁸² Pázmány szerint pontatlanul idéznek a *Kalauzból*,⁴⁸³ így sok helyen egy-egy szótévesztés a vita okozója.⁴⁸⁴ Sorolhatnánk tovább a részletkérdésekbe menő vitapontokat, a Milotai elleni választételben azonban két helyen is már az Alvinczi-féle *Magyarország panaszából* ismert hangütést idéz Pázmány: „Az Jesuitákról pedig azt feszegetik, hogy azok *nem szeretik az békeséget; nem igaz haza fiai; nem böcsüllik az urakat, nem igaz atyafi szeretők, megbeszélhetetlen lelki ellenkezésben vannak az Calvinistákhoz; azoknak az föld szinerül való eltörléseknél egyéb hátra nincsen az Jesuiták értelme szerént.*”⁴⁸⁵

A *Rövid felelet* második nagyobb egységében az 1616-ban megjelent *Itinerarium catholicumra*⁴⁸⁶ válaszol Pázmány. Néhány éve tisztázta Heltai János, hogy az *Itinerarium* szerzője nem Alvinczi Péter, hanem Szegedi Dániel.⁴⁸⁷ Az írás-

⁴⁸¹ PPÖM V, 259.

⁴⁸² PPÖM V, 259.

⁴⁸³ PPÖM V, 264.

⁴⁸⁴ Pázmány vitairata Pázmányról egyes szám harmadik személyben beszél: „Nem igaz az-is, hogy egy-általlýába disznó alomba mondaná, hogy predikálnak. Hanem azt mongya, hogy *csak nem disznó alomban*. Nem az Kalaúz szavai azért azok, mellyekben ennyi változás vagyon.” PPÖM V, 268.

⁴⁸⁵ PPÖM V, 271, hasonlóan: 274.

⁴⁸⁶ RMNy 1104.

⁴⁸⁷ HELTAI 2001. Pázmány a *Rövid felelet*ben ugyan megemlíti Alvinczit, de nem úgy, mint az *Itinerarium* szerzőjét, hanem a hozzá írt levelek egykori címzettjeként. Ahogy az *Itinerarium* szerzőjéről írja Pázmány: „ugyan kitetczik hogy ő majom, ugy ez-is az Alvinczihez írt levelek formáját akarván követni, majmoskodását czégézezi.” PPÖM V, 276. A szerzőség megállapításához az vezette el Heltai Jánost, hogy a marosvásárhelyi Teleki Téka *Itinerarium*-példányában rátalált egy 17. század második feléből származó bejegyzésre, amely Szegedi Dánielt jelölte meg szerzőként (HELTAI 2001, 238). Bod Péterre hivatkozva állítja Alvinczi szerzőségét az a kéziratos bejegyzés, ami a piliscsabai kari könyvtár 1623-as *Kalauz* példányának 1052. lapján olvasható: „Author Itinerarij fuit Petrus Alvinczi teste Petro Bod.” E példány kéziratos bejegyzéseiről lásd a 4.7. fejezetet.

ban tárgyalt legfontosabb vitakérdés a protestáns vallás régiségének bizonyítása/cáfolata. Mivel ez a kérdés már a Magyar István elleni *Felelet*ben is fölmerült, úgy látszik, mintha az *Itinerarium* szerzője Magyarit venné védelmébe. Ez azonban csak ürügy a sokszor előtérbe helyezett katolikus-protestáns vitatétel megtárgyalására.⁴⁸⁸ Pázmány válasza elején hosszan értekezik arról, hogy vajon lutheránus vagy kálvinista-e az *Itinerarium* szerzője. Itt emlékeztetünk arra, hogy Szegedi Dániel Wittenbergben és Heidelbergben is folytatott tanulmányokat.⁴⁸⁹

Mint említettük, a *Rövid felelet*et Pázmány még kétszer, 1623-ban és 1637-ben is megjelentette a *Kalauz* függelékeként, s mindkét redakciónál hajtott végre változtatásokat a szövegén. Várakozással tekintettünk az életműkiadásnak arra az eljárására, mely szerint „Jelen kiadásban az eredeti és teljes 1620-diki kiadás szövegét követjük, melyhez jegyzetek alakjában hozzáadtuk a Kalaúz II. és III. kiadásának függelékéből a bővítéseket s a tartalmi vagy nyelvtörténeti szempontból figyelemre méltó eltéréseket.”⁴⁹⁰ Azt kellett azonban tapasztalnunk, hogy nem minden eltérés szerepel a lapalji jegyzetekben, így pl. Milotai Nyilas említésének elmaradását a későbbi kiadásokból sem rögzíti az életműsorozat.⁴⁹¹

Pázmány a *Rövid felelet*tel igen erőteljes és konzekvens cáfolatot hozott létre, figyelmét nem kerülték el az apróságok. A *Kalauzt*, a reá készült protestáns válaszokat és Pázmány 1620-as viszontválaszát tekintve talán e művében a legerősebb a négy írást (*Kalauz*, Milotai és Szegedi irata, valamint a *Rövid felelet*) tartalmilag összetartó és egymásra vonatkoztató kohézió. Látszik ez olyan megfogalmazásokban, melyeket a *Kalauzból* vagy máshonnan már jól ismerünk: a pók–méh hasonlat az írói alkotás milyenségéről, a „nincs oly rossz könyv, melyben valami jó nem talál-

⁴⁸⁸ HELTAI 2005, 121.

⁴⁸⁹ HELTAI 2001, 238.

⁴⁹⁰ PPÖM V, 253.

⁴⁹¹ Mindazonáltal nincs akkora különbség a *Rövid felelet* három kiadása között, hogy azokat új szövegeknek tekinthetnénk, mint az *Öt szép levél* és az *Öt levél* esetében. A kritikai kiadásban az 1637-es kiadás szövegét kell majd főszövegnek tekinteni, ehhez képest a két korábbi kiadás eltérései szövegkritikai jegyzetekben problémamentesen közölhetők lesznek.

tatnék” párhuzama,⁴⁹² stb., ezek itt ismét előkerülnek, s megint számos utalás található a *Kalauzra*. De nemcsak fő művére, hanem további Pázmány-írásokra is: a Magyar elleni *Feleletre*, a *Logi alogira*, a *Peniculus papporumra*, s egy helyen az *Öt levélre*.

5.17. Az Szentírásról és az Anyaszentegyházról (1626) és a Kalauz

1626-ban Bécsben jelent meg *Az Szentírásról és az Anyaszentegyházról két rövid könyvecskék*,⁴⁹³ és ugyanebben az évben az első teljes katolikus bibliafordítás Káldi György kiadásában. Mindjárt felmerül a kérdés, hogy a Káldi-féle bibliafordítás megjelenése szolgált-e alapvető indítékul Pázmány e vitairata elkészítéséhez? A trentói zsinat a *Biblia* kiadására vonatkozóan is hozott határozatokat. Ezekben az „ősi Vulgata kiadást” engedélyezték, hangsúlyozva, hogy csakis az Egyház tiszte megítélni a szent iratok igazi értelmét. (Ezt Pázmány is sok helyen hangsúlyozta vitairataiban.) A *Vulgata* kiadásai csakis a főpásztor jóváhagyásával jelenhettek meg. A zsinat kanonizálta a *Biblia* könyveit, felsorolva azokat, s kiközösítést helyezett kiállításba az ezt el nem fogadók számára.⁴⁹⁴ Az 1590–1592-ben Rómában megjelent *Vulgata* hosszú időre mintája lett a további *Vulgata* kiadásoknak.⁴⁹⁵ A *Biblia* nép-

⁴⁹² PPÖM V, 258.

⁴⁹³ Teljes címe: *Az Sz. Irasrvl, es az Anyaszentegyházról, két rövid könyvecskék. Mellyeket irt Pazmany Peter Esztergami Ersek*, RMNy, 1351. A mű második és egyben eddigi utolsó kiadása az életműsorozatban jelent meg: PPÖM V, 343–469. Példányból nem ismert az az 1661–1662-ben *Két szárny* címen Bécsben megjelent kiadás, amely címe szerint a mű első könyvének VII. és VIII. részét tartalmazza, RMNy 2012, 2961. Lásd még: GARADNAI 2014, 87.

⁴⁹⁴ DENZINGER – HÜNERMANN 2004, 371–374. *Decretum de editione et usu sacrorum librorum*, 225–226.

<http://books.google.hu/books?id=OS08AQAAIAAJ&printsec=frontcover&dq=Denzinger+Enchiridion&source=bl&ots=ZbamMuZlFw&sig=IqMqzHRylRIN2899x8sUDtIr558&hl=hu&sa=X&ei=0Y9gUMP2LcjetAbrv4GQCQ&ved=0CFUQuwUwBw#v=onepage&q=Denzinger%20Enchiridion&f=false> (2015.09.18)

⁴⁹⁵ TRE 1977–2004, Bd. 6, 75.

nyelvi fordításait csak igen korlátozott keretek között engedélyezte a zsinat. „Az Ószövetség könyveinek fordításait azonban csak a püspökök ítélete szerint tanult és jámbor férfiaknak lehet megengedni, de az ilyen fordításokat csak mint a *Vulgata* kiadás magyarázatait használják a Szentírás megértése végett, nem pedig mint egészséges [!] szöveget.”⁴⁹⁶ Az 1564. március 24-én kelt 3. szabály pedig az *Újszövetség* nemzeti nyelvű fordítását kifejezetten megtiltotta. Sőt, az ilyen fordítások olvasása is tilalom alá esett.⁴⁹⁷ Az elkészült népnyelvi bibliafordításokat, fordításkísérleteket erőteljes kritika alá vetették.⁴⁹⁸ Messzeható és fontos rendelkezések ezek, melyek teljes mértékben szemben álltak Luther elveivel és bibliafordító tevékenységével, sőt még az Erasmus-féle bibliakritikát is hallgatólagosan elítélik az „ősi” *Vulgata* egyedül való elfogadhatóságának kodifikálásával. Innen is érthető, milyen jelentős és hatásában nagy teljesítmény volt a református Károlyi-*Biblia* megjelenítése (1590), s milyen problematikus az idézett határozatok ellenében egyébként Pázmány által is animált és támogatott Káldi-*Biblia* kiadása 1626-ban. Káldi Györgynek Bethlen Gábor is juttatott egy összeget, ami lehetséges, hogy a kiadás elősegítésére szolgált.⁴⁹⁹

Az időbeli egybeesés (1626) ellenére sem állíthatjuk, hogy a Káldi-*Biblia* kiadása volt a legfontosabb oka *Az Szentírásról és az Anyaszentegyházról* című könyv megjelenésének. Maga Pázmány szubjektív és vallomásszerű, „Az böcsülletes Bihar vár-megyének” szóló ajánlásában szülőhelyének való hálaadással magyarázza műve kiadását.⁵⁰⁰ Úgy gondoljuk azonban, hogy a valódi ok általánosabb: az 1626-ig zajló

⁴⁹⁶ DENZINGER, HÜNERMANN, *i. m.*, 429.

⁴⁹⁷ DENZINGER, HÜNERMANN, *i. m.*, 429.

⁴⁹⁸ VENARD, 305.

⁴⁹⁹ A kérdés bonyolultságát mutatja be Molnár Antal tanulmánya, az újabb nemzetközi szakirodalom eredményeire is támaszkodva: MOLNÁR 2002; HARGITTAY 2014.

⁵⁰⁰ „Negyven egész esztendeje léssen, mikor az Ur Isten engemet honnyomból, az-az, őseimnek örökségéből, ismerőimnek társaságából, atyafiságomnak nemzetségéből kegyelmesen kiszóllíta és egyházi állapotra választta. Soha az-ólta, *Édes nevelő Hazám*, feledékenségből nem volt előttem emlékezeted, sőt kívántam és kerestem abban módot, hogy velem-való dajkálkodásodat hálá-adó szolgálattal valami részből megköszönnyem, és benned-lakozó atyámfiainak csekély értékem-szerént kedveskedgyern. De mód nem adatván élő nyelvem tanításával hozzád-való kötelességemnek terjesztésébe, hogy

hitviták elvi tapasztalatainak leszűrése, továbbá egy nem sokkal korábbi esemény, Szenci Molnár Albert *Institutio*-fordítása, mely 1624-ben jelent meg. Ezekről az okokról szólunk részletesebben az alábbiakban.

Az Szentírásról és az Anyaszentegyházról kiemelt jelentőségű Pázmány vitaírói és teológusi életművében. „A XVII. század elejére ugyanis két sarkalatos pont körül sűrűsödtek össze a katolikusok és protestánsok közötti vitás kérdések a Szentírás tekintélye és értelmezésének keretei, illetve az egyház tekintélye és a Szentírás értelmezési folyamatában elfoglalt helye.”⁵⁰¹ Pázmány három és fél évtizedes, kiterjedt vitaírói működése során a kontroverz irodalom minden kérdését érintette, sőt számos vitapontra több alkalommal is visszatért, s azokat különböző argumentációs alapról, céllal és eltérő mélységben, mindig újra fogalmazott fejezetekben tárgyalta. A funkció elsődlegessége és meghatározó volta egész írói tevékenységére rányomta bélyegét. Láttuk, számos alkalommal, számos művében írt a bálványimádásról, a régi és az új hit viszonyáról, az egyháziak életviteléről, a cölibátusról, az ország romlása és a vallási kérdés összefüggéseiről, a szentek tiszteletéről, az oltáriszentségről és egyéb teológiai részkérdésekről. Az argumentációs alap, az autoritásokra való hivatkozás mindig a funkció szerint változott és követte a műfajspecifikus sajátosságokat. Így például grazi teológiai előadásaiban a hivatkozások között a jezsuita szerzők nagyobb számban fordulnak elő, a prédikációs könyvben ugyanők csak elvétve, *Imád-ságos* könyvében Szent Ágoston szerepel a leggyakrabban az egyházatyák közül, korai vitairataiban a patrisztika jelenti a legszélesebb forrásbázist, ugyanitt gyakran tűnnek fel az ellenkező álláspontot képviselő protestáns szerzők művei, a *Biblia* pedig mint citációs és argumentatív bázis minden műfajban az első helyen áll. Az is látható, hogy Pázmánynak a Szentírásról és az Anyaszentegyházról vallott felfogása, a katolikus álláspont kifejtése a vitairatokban sokáig csupán egy a többi (vita)kérdés

tellyességgel háládatlanul meg ne hallyak; vénségemben ezzel a kis írásomnak néked ajánlásával, ha kötelességemnek eleget nem tehetek, ismértetni akarom hálá-adó igye kezésemet: és, ha tehetségem megfelel kívánságomnak, azon lések, hogy lelkednek szolgállyak és írásommal ösvényecskét irto-gassak üdvösségedre.”, PPÖM V, 349. A „vénség” emlegetéséhez: Pázmány a mű megjelentetésekor 56 esztendő volt.

⁵⁰¹ HELTAI 2001, 239–240.

kifejtése között, 1626-ig nem játszik különleges szerepet. (A Bellarminót védő disputációs füzet, a *Diatriba theologica de visibili Christi in terris Ecclesia* 1605-ből csak egyháztant adott.) A *Kalauz*ban, mint egységes teológiai rendszerben természetesen szerepelnek ezek a nagy témák is: a III. és a VII. könyvet a Szentírásról, a VIII. és IX. könyvet pedig az Anyaszentegyházról vallott katolikus felfogás kifejtésének szentelte,⁵⁰² a VI. könyv második része pedig a Szentíráson kívüli egyházi tradíciók fontosságáról és szerepéről szól.⁵⁰³ A *Kalauz* 1623-as kiadására a szükségesnek gondolt helyeken hivatkozott is 1626-os írásában: „Néhult, bővebb tanúságnak okáért, az én Kalaúznak utolsó nyomtatására igazítván a keresztyén olvasót.”⁵⁰⁴ Pázmány 1626-ban már önálló műben tárgyalja az „ikerkérdést”,⁵⁰⁵ s itt egyetértőleg idézhető az éles szemű Fraknoi véleménye, hogy a Szentírásról és az Anyaszentegyházról szóló „fejtegetések mintegy kivonatát képezték a *Kalauz* megfelelő fejezeteinek, melyeket világosság és bizonyító erő tekintetében talán fölülmulnak”.⁵⁰⁶ Figyelemreméltó ugyanakkor már a *Kalauz* első kiadásában, 1613-ban annak megfogalmazása, hogy „Az én ítéletem szerént két kérdésen fordul meg minden közbevetés, mely a keresztyénségben támadhat, melyekben, ha megegyesedhetnénk, vége lenne az egyenetlenségeknek. Első kérdés az, ha Isten csak Sz[ent]írás által jelentette-é ki a hiendő és cselekedendő dolgokat, úgy, hogy semmit egyebet nem mondott, semmit egyebet nem akart, hogy higyjünk és cselekedjünk, hanem csak amit írva adott előnkbe a Bibliában [...] Második kérdés imilyen: [...] honnan mennyünk végére, ki érti igazán a Szentírás bötűjét? Mert a keresztyénségben támadott vetekedéseknek addig végét nem érhetjük, míg bizonyos utat nem találunk a Szentírás igaz magyarázására. [...] Azért minden ellenkezésnek gyökere a

⁵⁰² PPÖM III, 443–531 és PPÖM IV, 71–308. E részletek helyének meghatározása: PPÖM V, 346., a 2. jegyzetben.

⁵⁰³ „Tartozvnk sok dolgokat hinni, es cselekedni, mellyekről magán világos tanúság nincsen a’ Sz. Írásban”: PÁZMÁNY 1623, 558–581.

⁵⁰⁴ PPÖM V, 354.

⁵⁰⁵ Ez Pázmány kifejezése, PPÖM V, 349.

⁵⁰⁶ FRANKL 1869, 418.

Sz[ent]írásnak különböző magyarázásából árad.”⁵⁰⁷ Sőt, Pázmány már pályája elején, az 1606. évi *Imádságos könyv*vel egy kötetben kiadott *Rövid tanúságban* a középpontba állította annak a kérdésnek a megválaszolását, hogy „Mibe legyen gyökere minden visszavonásnak”?⁵⁰⁸ Pázmány számára tehát kezdettől fogva nyilvánvaló volt, hogy minden egyéb kérdésről fölöslegessé válik a vita, ha a Szentírás és az Anyaszentegyház alapkérdésében egyeznek a vélemények. Mindezzel együtt is csak 1626-ban szentelt önálló művet a kérdésnek: követve az „okos erdős embert”: „ki, mikor egy álló fát ki akar irtani mezejéből, nem kopácsol ág-bogain, hanem a gyökérét rombolja és azon egy munkával ágait is ledöjti”.⁵⁰⁹ Az 1626-ban megjelent mű motivációjaként a didaktikus célzat mellett nem hanyagolható el az a tény, hogy éppen 1626-ban jelent meg a Káldi-Biblia is Pázmány erkölcsi és anyagi támogatásával, s így a Biblia szerepe, használata aktuális kérdés volt. Még fontosabbnak látszik azonban a két évvel korábban napvilágot látott Szenci-féle *Institutio*-fordítás, s erre utal is Pázmány ajánlásában: Kálvin művét „minap magyarrá-is fordították, úgy hallom”.⁵¹⁰ Úgy látszik, a Szenci-fordítás nem volt a birtokában,⁵¹¹ esetleg nem akart a magyar fordításra hivatkozni, mindenesetre az *Institutio*-hivatkozások mind latin nyelvű kiadásból valók. Okkal gondolhatunk arra, hogy a Szenci-fordítás hírére határozta el Pázmány, hogy az egyébként is fundamentális problémakört önálló műben világítsa meg, Kálvinnal szembeszállva. Innen érthető, hogy a műben legtöbbet hivatkozott szerző Kálvin, továbbá saját *Kalauza*, ahol a részleteket korábban még alaposabban kidolgozta. A Pázmány szülőhelyének „az Böcsülletes Bihar vármegyének”, „Szerelmes nevelőmnem”, „Édes nevelő Hazám”-nak szóló ajánlás

⁵⁰⁷ Ugyanez a rész megmaradt a *Kalauz* további kiadásaiban is. A fenti idézet helye: PÁZMÁNY, 1637/2000, 552. A korábbi *Kalauz*-kiadásokban az idézet helye: PÁZMÁNY 1613, 456–457; PÁZMÁNY 1623, 556–557.

⁵⁰⁸ PÁZMÁNY 1606/1993, 234.

⁵⁰⁹ *Kalauz*: PÁZMÁNY 1637/2000, 552. Ugyanez csaknem azonos szövegezéssel a *Rövid tanúságban*: PÁZMÁNY 1606/1993, 234.

⁵¹⁰ PPÖM, V, 352.

⁵¹¹ Az *Institutió*ról írja az ajánló levélben: „ezt minap magyarrá-is fordították, úgy hallom”, PPÖM V, 352.

ugyancsak megfogalmazza a már idézetteket: „minden visszavonás csak e kis könyvben foglalt iker kérdésen fordul, mint valami sarkon, és azokban megegyesödvén, a több dolgok-is eligazodnak”.⁵¹² Ezzel a művel jutott a vitairó életművének gondolati csúcsára, e művével törekedett a problémák lényegének egyetlen, önálló írásban való kifejtésére, s ezért ezt a mintegy másfélszáz lapos iratot a kontroverz irodalom szempontjából Pázmány legfontosabb művének tarthatjuk. Szokás Pázmány egyes műveit különböző szempontok szerint aposztrofálni: az elsőnek eltervezett magyar műve (a latin idézeteket is magyarul közlő vitairata) a *Tíz nyilvánvaló bizonyság*, de az első nyomtatott magyar nyelvű vitairata a *Felelet Magyar ellen*, legnagyobb hatású, mert legtöbbször megjelent műve *Imádságos könyve*, a leginkább irodalmi igényű az *Öt szép levél*, a legtámadóbb hangú *Az nagy Calvinus Jánosnak hiszek egy Istene*, a legnagyobb egységes gondolatépítmény a *Kalauz*, a *Prédikációk* jelentősége enciklopédikus voltában van, azonban teológiai és hitvédelmi szempontból *Az Szentírásról és az Anyaszentegyházról két rövid könyvecskék* a legfontosabb. Az irodalomtörténet és a Pázmány-kutatás adóssága, hogy meglehetősen elhanyagolták, Fraknói és Sík Sándor is csak néhány sorban emlékezik meg a műről, igaz Sík az „egyik legérdekesebb” Pázmány-műnek tartja.⁵¹³

A mű gondolatmenete nem tartogat meglepetést a Pázmány műveit és a katolikus felfogást ismerők számára. Az élő hagyománytól (tradíciótól), melyet az egyház képvisel, a Szentírás elszigetelt magyarázata nem lehetséges. Az isteni kinyilatkoztatás, Isten szava a Szentírásba van foglalva, melynek alapján a megszilárdult hit az Isten által az egyházra bízott hagyományt (apostoli hagyomány, kánonképződés, egyetemes zsinatok, egyházatyák tanítása, egyházi tanítóhivatal tanítása) is elfogadja. Pázmány munkájában részletesen ismerteti a „látható” egyház jeleit és attribútumait.⁵¹⁴

⁵¹² PPÖM, V, 349.

⁵¹³ FRANKL 1869, 417–418; SÍK 1939, 140. Fontos megfigyeléseket tett az argumentációra és a retorikára vonatkozóan: GYÖRI 2001.

⁵¹⁴ A Pázmány által hangoztatott elveknek és a II. vatikáni zsinat rendelkezéseinek kapcsolatáról: ŐRY–SZABÓ 1983, I, 71–72.

A mű – amellet, hogy az ikerkérdések rendszeres teológiai kifejtését adja – mindenekelőtt Kálvin tételeivel száll szembe. Már az ajánlásban leszögezi Pázmány, hogy „Sem hitelesbet, sem tudománnyal és díszes elmével bővelkedőbbet nem ismérek vezérid-közzül *Calvinus Jánosnál*”.⁵¹⁵ Ennek megfelelően a mű legtöbbet idézett szerzője – mint említettük – maga Kálvin, akinek okfejtéseit helyenként a szövegben is elismeréssel méltatja Pázmány.⁵¹⁶ Jellemző, hogy Kálvin tételeivel leggyakrabban nem más szerzők műveit, hanem bibliai idézeteket ütköztet és *Kalauz*ának második, 1623. évi kiadására hivatkozik, nemcsak az ott bővebben kifejtett két témakör oldalszámaira, hanem a mű számos egyéb részletére.

Az életműkiadásban, a Pázmány 1626-os művének második redakcióját sajtó alá rendező Demkó György gondosan átjavította ezeket a hivatkozott oldalszámokat az ugyanebben a sorozatban megjelent *Kalauz* újabb oldalszámaira, noha ez a *Kalauz* későbbi, 1637. évi kiadásának szövegét tartalmazza. Ez mutatja, hogy ezek a részek megmaradtak a *Kalauz* utolsó kiadásában is. Alighanem az lett volna a legegyszerűbb Pázmány számára, ha a *Kalauz*ban mintegy kétszeres terjedelemben kifejtett kérdéskört hosszabb részek szó szerinti átvételével kompilálja, vagy akár a már a *Diatribában* latinul megfogalmazottak fordítását adja. (Megjegyzendő, hogy a grazi *Theologia scholastica* fennmaradt szövegében nem szerepelnek a Szentírásról és az Anyaszentegyházról szóló részek.) Például az egyház négy ismervéről (una, sancta, catholica, apostolica) írottak természetesen negyedszázaddal később is érvényesek voltak. A legfontosabb hivatkozott bibliai helyek azonosak mindkét műben. A *Diatriba* Withakerus ellenében védte Bellarminót, a *Kalauz* széleskörű apologetikát nyújtott, itt pedig a rendszeres okfejtés mellett Kálvin cáfolata a fő cél, ezért Pázmány nem a könnyebb utat választja, nem vesz át hosszabb összefüggő részeket, nem kompilál, hanem ugyanazt a témát részben eltérő forrásbázis alapján *újraírja*. Pázmány a különböző hangnemek és stílusok mestere, akár egyetlen művön belül is képes a stílusváltásra, aminek oka a már említett funkcionalitás.⁵¹⁷ E mű hangneme

⁵¹⁵ PPÖM, V, 351.

⁵¹⁶ PPÖM V, 363, 382, 428, 430, 434, 439, 442, 443, 447, 456, 457, 459.

⁵¹⁷ Ennek különböző megvalósulásaira és rétegeire hozott példákat: THIMÁR 1999; THIMÁR 2001.

rendkívül egységes, alapvetően higgadt, racionális okfejtésekkel találkozunk, s csak ritkán esik szó pl. Kálvin „csavargásairól”.⁵¹⁸ A jól ismert pázmányi gúny és irónia csak ritkán mutatkozik meg, pl. amikor azt javasolja, ha az Afrikát feldúló Scipiót „Africanusnak” nevezték, méltán nevezhetik magukat a lutheránusok, kálvinisták, protestánsok, nemcsak evangélikusoknak, hanem epistolikusoknak, apocaliptikusoknak, biblikusoknak.⁵¹⁹ Egy helyen Kálvint és Bézát állítja szembe, mondván, hogy a Jézus szavainak („Könnyebb a tevének átmenni a tű fokán, mint a gazdagnak bejutni az Isten országába”, Mt 19, 24) Kálvin-féle értelmezését (a teve helyett hajókötél) Béza „porcogósan neveti és név nélkül nyakazza”. Ez a Pázmány-hely egyébként – figyelembe véve *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* javaslatait – megoldani látszik Balassi „porcogós Annóka”-jának milyenségét, szemben a korábbi értelmezésekkel. Nos, Annóka (mint Béza is) kuncog, Béza „kuncogva nevet”, Annóka pedig „kuncogós”. A szónak ezt az értelmezését erősíti meg a *Kalauz* (1637) egy helye is.⁵²⁰

⁵¹⁸ PPÖM, V, 410.

⁵¹⁹ PPÖM V, 387.

⁵²⁰ A bibliai idézet helye: GÁL–KOSZTOLÁNYI 1982, 1116. A szövegrészhez fűzött kommentár szerint „Nem valószínű Alexandriai Szent Cirill véleménye, aki a teve (kamelos) helyett kamilost (horgonykötél) olvas; valószínűtlen az a vélemény is, amely a városba vezető szűk kaput érti a tű fokán, ahol a tevét előbb le kellett málházni s csak azután mehetett be a városba, ha a nagy kaput már zárva találták.” Uo., 1135. A további hasonló locusok: Mk 10, 25; Lk 18, 25. Bár csak egyetlen hangzó cseréjéről van szó, a κάμηλος-t fogadja el a legújabb kutatás is: BALÁZS K. 1998, 319. – Béza említése Pázmánynál: PPÖM V, 388. – Szentmártoni Szabó Géza hívta fel a figyelmet arra, hogy Jókai Mór *Kárpáthy Zoltán* című regényében is problémát okoz a bibliai szöveg autentikus értelmezése, l. SZENTMÁRTONI SZABÓ 2003. Ugyanitt a szerző értelmezése szerint Balassi *Az cortigianáról, Hannuska Budowkionskáról szerzett latrikánus versében* a „porcogós Annóka” „ropogós húsú Annácskát” jelentetne. Ez az értelmezés, bár ellentmond a korábbiaknak („Porcogós – Valószínűleg nem ’kemény húsú’. A korban a szó még elsősorban hangutánzó jellegű, így talán a csörgős vagy valamilyen ütőhangszeren játszó leányzóról lehet szó.” BALASSI 1986, 302), nem oldja meg a kérdést, melyet az idézett Pázmány-hely bizonyára véglegesen megválaszol. *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* ugyanis erre az értelmezésére támaszkodhatunk Béza és Annóka esetében is: „kuncogó hangot ad”, BENKŐ 1976, 255. Lásd még: HARGITTAY 2006c. – „Porcogósan nevetik az

A különböző hangnemek kipróbálására a mű megjelenését követően alkalma nyílt Pázmánynak. A vitapartnerek mintha megsejtették volna a mű didaxisában rejlő erőt, s Pécsváradi Péter váradi református lelkész 1629-ben mintegy 900 oldalon válaszolt Pázmánynak. Ez és a Sallai István néven közölt viszontválasz már a vita elmergesedését mutatja.⁵²¹

Végül *Az Szentírásról és az Anyaszentegyházról két rövid könyvecskék* egy nevezetes példányáról kell még szót ejtenünk. Immár közismert a Pázmányszakirodalomban, hogy a *Kalauz* egy korábban elveszett példányán kívül (Szabó Károly szerint Lugossy Józsefnek megvolt a *Kalauz* 1623-as kiadása „Pázmány sajátkezű beírásával”) négy olyan Pázmány-műről van tudomásunk, melyet szerzője erőteljesen átdolgozott.⁵²² A kritikai kiadás készítői most sorra feldolgozák/feldolgozták azokat a munkapéldányokat, melyek különböző gyűjteményekben fennmaradtak: a *Feleleté* magángyűjteményben, a *Tíz bizonyóságé* az MTA könyvtárában, a Balduinusnak írt válasz (*A setet haynal-csillag-után budoso luteristak vezetője*) a budapesti Egyetemi Könyvtárban van, ahogyan erről dolgozatunk más részeiben írtunk. A negyedik ilyen, átdolgozásokat tartalmazó munkapéldány lenne *Az Szentírásról és az Anyaszentegyházról két rövid könyvecskék* Pázmány által saját kezűleg átjavított, kiegészített példánya, legalábbis a szakirodalom több helyen megfogalmazott állítása szerint. Demkó György, aki a száz évvel ezelőtti Pázmány-életműkiadás számára sajtó alá rendezte a művet, a kiadáshoz 1900-ban írt bevezetésében azt írta, hogy „A példány, melyből az átirást eszközöltem, a magyar hercegprimási könyvtár tulajdona, az 1626-ki bécsi kiadás azon egyetlen példánya,

újítók, hogy Úrunk születése-után 853. esztendő-tájban a negyedik Leo-után Jancsi aszszony vólt pápa.” PPÖM IV, 303.

⁵²¹ RMNy 1983, 1427 és 1485. Az Esztergomi Főegyházmegyei Könyvtárban őrzik Pécsváradi könyvének azt a példányát, mely tartalmazza I. Rákóczi György dedikáló sorait Bocskai István Zemplén vármegyei viceispánnak, akinek a példányt ajándékozta 1630. szeptember 7-én. (Jelzete: RMK I, 579. A könyv további kéziratos bejegyzéseket is tartalmaz, melyeket érdemes lenne alaposabban megvizsgálni.)

⁵²² RMK I, 532. E példányról nem tudjuk, hogy Pázmánynak csak possessorbejegyzését, vagy javításait is tartalmazta-e?

melyről Fraknói is emlékezik, s melyet a második kiadás céljából Pázmány – már mint kardinális – élete végső éveiben sajátkezűleg szorgalmasan átdolgozott, sűrűn javítván minden lapon a nyomtatott szövegen, itt-ott pedig teleírt papírdarabokat ostyával ragasztott a megfelelő lapokhoz. Az ostya kellemes táplálékát képezvén a molynoknak, ezek, majdnem 300 év alatt, több helyen az ostyával együtt a papírost is megrágták; de azért a kézirat egy-két hely kivételével sikerült elolvasnom.”⁵²³ Demkó nemcsak elolvasta a kiegészítéseket, hanem azokat figyelembe véve adta ki a művet az életmű-sorozatban, a „fontosabb eltérések”⁵²⁴ feltüntetésével. Sajnos a „fontosabb eltérések” fogalma filológiaiilag nem értelmezhető, a kiadó összesen kilenc alkalommal jegyzetelte meg kiadását, jelezvén az 1626. évi nyomtatványhoz képest az eltérést.⁵²⁵ Ezen kívül megemlíti Demkó, hogy a címlapon Pázmány saját neve elé a „Cardinal”-t írta, ami arra utalhat, hogy a javítások 1629 utániak, Pázmány ugyanis 1629. november 18-án lett bíboros.⁵²⁶) A mű későbbi említői közül szintén utaltak arra, hogy Esztergomban létezik *Az Szentírásról és az Anyaszentegyházról* munkapéldánya: így Clauser Mihály 1936-ban és Büky Béla 1962-ben Fraknóira hivatkozva.⁵²⁷ Utoljára 1983-ban olvasható, hogy „Az Esztergomi Főegyházmegye könyvtárában található a Szentírásról és az Anyaszentegyházról írt ikerkönyv egy javított példánya”.⁵²⁸ Az átjavított nyomtatvány után kutatva bizonyossá vált előttem, hogy a példányt a mű 1900. évi kiadója, Demkó György látta utoljára. Az RMNy készítőinek nyilvántartása egyetlen esztergomi (üres kari-kával jelzett, tehát autopsziával nem ellenőrzött) példányt említ (jelzete: II. 48.), ezért először az Esztergomi Főegyházmegyei Könyvtárban próbáltam szerencsét. Ez

⁵²³ PPÖM V, 346–347.

⁵²⁴ PPÖM V, 347.

⁵²⁵ Az eltéréseket Demkó a következő lapokon jelezte: PPÖM V, 354, 361, 363, 365, 371, 442, 447, 455, 456. A Pázmány kritikai kiadás különleges feladata lesz, hogy az immár kézbe nem vehető Pázmány-féle munkapéldány hiánya miatt a szerzői javítások hogyan rekonstruálhatók Demkó szövegkiadása alapján.

⁵²⁶ ÖRY–SZABÓ 1983, I, 106.

⁵²⁷ CLAUSER 1936, 148; BÜKY 1962, 356.

⁵²⁸ ÖRY–SZABÓ, I, 97.

a példány meg is van, van is benne néhány bejegyzés, de nem azonos a keresett munkapéldánnyal.⁵²⁹ Következő utam a Simor Könyvtárba vezetett, melynek 1887-ben megjelent nyomtatott katalógusa⁵³⁰ tartalmazza a mű egy példányának leírását, további három, helyben használható katalógusa azonban már nem. Feltűnő, hogy az a 19. századi, dobozokban őrzött cédulakatalógus, amely alapján a nyomtatott katalógus is készülhetett, pontosan ezen a helyen hiányos: sorszámozott, kiemelhető lapokon írták le Pázmány műveit, s a 308–313. lapokon szereplő cédulák közül a 309. lap hiányzik. 1887-ben még megvolt, ugyanis a nyomtatott katalógus szerint ezen a lapon volt leírva *Az Szentírásról és az Anyaszentegyházról* 1626. évi kiadása. Demkó György az egri egyházmegyéhez tartozott, hagyatéka oda kerülhetett. Az egri érseki könyvtárból annyit tudtam meg, hogy a szóban forgó kiadvány csak olim volt meg.⁵³¹ Szabó Károlynál még szerepelt 1879-ben, tehát ez a példány nem lehetett azonos az egykori Simor Könyvtár-beli bejegyzett példánnyal. Így tehát Pázmány jelenleg meglevő saját kézzel bejegyzett és meglevő, ismert munkapéldányainak számát háromra kell csökkentenünk.

5.18. A *Setét hajnalcsillag* (1627) és a *Kalauz*

Érdemes idéznünk Pázmány önreflexióját a *Setét hajnalcsillag* előszavából, amely rávilágít műve keletkezésére: „Anno 1613, nyomtatásban kibocsátottam vala egy könyvemet, *Igazságra vezérlő Kalaúz* neve alatt. Az-ólta, mind sibogtak, és örlődve kígyó-követ fújtak a’ *Luteristák*, hogy erre valamit felellyenek: de, mivel az Igazságnak hatalmas ereje zabolán hordozta őket, ez-ideig halgattak: hanem, a’ mint

⁵²⁹ Ez az RMK I, 552. sz. példány címlapján Hunyadi László possessori bejegyzését tartalmazza 1698-ból.

⁵³⁰ SIMOR 1887, 1031.

⁵³¹ Pozsgay Lászlóné szíves közlése szerint a Szabó Károly által még regisztrált példányt az állományból törölték. – Köszönöm Hegedűs Andrásnak a Simor Könyvtárban, P. Vásárhelyi Juditnak az Országos Széchényi Könyvtárban és Knapp Évának a Budapesti Egyetemi Könyvtárban nyújtott segítségét.

Balduinus írja, a' szegény Thurzó Györgyné, a' Kalaúzt, az egész Vittebergai *Academiának* küldvén nagy költséggel szorgalmaztatta, hogy valamit irjanak ellene. [...] a' *Balduinus* pennáját megélesíté a' Magyar arany, és a' *Collegium Theologicum* erszénye telvén, közönséges czimborával irának valamit a' Kalaúz-ellen [...] somma-szerént a' *Balduinus* könyve Három részre oszlott: Egyikben, Szitok; Másikban, Hazugság; Harmadikban, Tudatlan balgatagság foglaltatik. Csiríppeltek ez előtt is imez-amaz tudatlan *Sóczek* a' Kalaúz némely cikkelyin, aprólékos papirossacsákban: De most immár, a' Luter *Succeressora* avagy Hely-tartója, *Balduinus*; a' Luterista Romának, az-az, *Vittebergának* tellyes *Academiás*, az-az, minden tudós bölcseinek sokasága, nyúlt a' dologhoz, és hosszú Irással igyekezett a' Kalaúz rontására. [...] a' *Vittebergai* felelet, nem egyéb, hanem a' Kalaúzban írt Igazság vastagitása, az Uj tudományok [...] győzedelmes rontása. Azért, magamról bizonyoson írom, hogy, ha *Luterista* vólnék, megolvassván a' *Balduinus* könyvét, *Catholicussá* lennék. Annyira kitetczik a' *Balduinus* mentegetéséből a' *Luterista* hamisság.”⁵³²

Ami a dolog filológiai részét, a fenti idézet bizonyítható valóságtartalmát illeti: a *Kalauz* első kiadása tehát 1613-ban félrét formátumban mintegy ezer oldalon jelent meg. Erre a wittenbergi Fridericus Balduinus lutheránus professzor negyedréti kiadványban – a paratextusokat leszámítva – 1242 oldalas latin nyelvű választ írt, amely a *Kalauz* megjelenését követően tizenhárom évvel később, 1626-ban látott napvilágot.⁵³³ Pázmány erre szintén negyedréti könyvben 488 oldalon válaszolt magyarul, mely a wittenbergi válaszra mindjárt a következő évben, 1627-ben jelent meg Bécsben. Ez a vitairat a *Setét hajnalcsillag után bujdosó lutheristák vezetője*.⁵³⁴

⁵³² PPÖM V, 477–478.

⁵³³ BALDUINUS 1626. A könyv 1626 januárjában jelent meg. A Czobor Erzsébetnek szóló dedikáció végén dátum áll: „Dabam Wittebergae, ipsis Cal. Januarii, anni ineuntis millesimi sexcentesimali vigesima sexti” (b1v). Ezt követi a „Praefatio” melynek dátuma: „Wittebergae 28. Decembr. Anno Domini M DC XXV.” (c4r).

⁵³⁴ Teljes címe: *A setet hajnalcsillag-utan budoso luteristak vezetője. Mely utba igazította a' Vittebergai Academicának Fridericus Balduinus-által ki-bocsátott feleletit a' Kalauzra Pazmany Peter*

Pázmány válasziratának címe utal Balduinus vitairatának címére: *Phosphorus veri catholicismi* („az igaz katolikusság hajnalcsillaga”). Az oldalszámok megemléztetését azért tartottam fontosnak, mert látható már ebből is, hogy mindkét szerző „komolyan vette” a disputációt. Balduinus egy, a *Kalauz* terjedelméhez közelítő méretű választ írt latinul, s Pázmány válasza sem kicsiny: az életműsorozatban 346 oldal, ami azt jelenti, hogy a Balduinus elleni vitairat Pázmány életművének harmadik legterjedelmesebb nyomtatványa, aminek méretét csak a *Prédikációk* és maga a *Kalauz* előzi meg.

A *Setét hajnalcsillagról* – bár több szempontból is sajátos helyet foglal el Pázmány írói munkásságában – mindeddig nem született átfogó elemző tanulmány. A róla szóló adatok szétszórtnak találhatók meg a kézikönyvekben. Két írás van, ami közvetve kapcsolódik e munkához: mindkettőnek központi témája a *Kalauz* latinra való fordításának körülményeit tárgyalja.⁵³⁵

A mű pozicionálása, az életműben való, említett „sajátos helye” kapcsán három szempontot kell különösen figyelembe vennünk. Az első: a *Setét hajnalcsillaggal* Pázmány a teljes *Kalauz* „cáfolatára”⁵³⁶ kellett, hogy válaszoljon, s erre korábban vitapartnerei nem készítették. Már a mű első kiadását követően több támadás is érte hazai környezetben (Zvonarics Imre, Nagy Benedek, Milotai Nyilas István, Kecskeméti C. János, részben Szegedi Dániel⁵³⁷), Balduinus viszont az egész mű ellen írt módszeres vitairatot. Pázmány nem vitairatnak, sokkal inkább apologetikus műként írta meg a *Kalauzt*, de a támadások azt jelezték, hogy a protestánsok vitairatnak tekintik, s ebben az átminősítésben Balduinusé lett a vezérszerep.

A második szempont: a hitvitázó Pázmány interaktív szerepvállalása a nemzetközi kontroverzia küzdőterén, ahol már 1605-ban hallatta hangját: ekkor jelent meg

Esztergami Ersek írta, Bécs, 1627. (A továbbiakban: PÁZMÁNY 1627.) RMNy 1983, 1376. Kiadása: PPÖM V, 471–823.

⁵³⁵ GYURÁS 1987 és BARTA 2001. Trócsányi Zoltán a munkapéldány címlapját vizsgálta: TRÓCSÁNYI 1959.

⁵³⁶ „Ebben a vonatkozásban természetesen se pro se kontra nem lehet a cáfolat szót használni.”, írja Heltai János. Ezzel és ennek indoklásával teljes mértékben egyet lehet érteni; HELTAI 2008, 116.

⁵³⁷ Az említett viták rövid összefoglalása: HELTAI 2008, 116–119.

a *Diatriba theologica* Grazban. Pázmány ebben a 86 oldalas latin nyelvű munkájában Krisztus látható egyházáról értekezett, mégpedig Bellarmino védelmében, aki nek *Disputationese* ellen William Whitaker anglikán teológus írt vitairatot. Részben ide kapcsolódik Matthias Hafenreffer tübingeni professzor első redakcióban 1601-ben Jénában megjelent *Loci theologici* című művének Zvonarics Imrétől származó magyar fordítása, mely a csepregi iskola más lutheránus szerzői, Nagy Benedek, Klaszekovics István és további protestáns szerzők által jegyzett kísérő írásaival látott napvilágot 1614-ben,⁵³⁸ melyre Pázmány Szyl Miklós álnéven válaszolt. Fontosnak és jellemzőnek kell tartanunk, hogy a fölényes anyagismerettel s kiváló latin tudással rendelkező Pázmány szándékosan magyar nyelvi közegbe terelte ezt a korábbi vitát, de a Balduinus elleni választ is. Ez a tudatos döntés⁵³⁹ jellemző egész vitaírói működésére, sőt a legfontosabb döntés már a *Kalauz* első kiadása előtt megszületett, hogy ezt a szintetizáló, egyszerre polemizáló, apologetikus és teológiai összefoglalást magyar nyelven tette közzé. Szándékát és koncepcióját jól megvilágítja, amit a *Setét hajnalcsillag* bevezetőjében írt: „És jóllehet Deákul-is tudok, de mivel a’ *Kalaúzt* a’ Magyarokért Magyarúl írtam, annak óltalmát-is Magyarúl akarom írnyia, Nemzetemnek lelki orvosságáért. Tudom, ebben senki meg nem ütközik. Mert, ha másnak szabad a’ Magyar könyvre Deákul felelni; engem sem tilthat senki, hogy Magyarúl ne írjak a’ Deák könyvre.”⁵⁴⁰ A művet záró rövid utószóban hasonló céllal szól magyar olvasóihoz, „Édes Magyarim”-hoz.⁵⁴¹ Balduinus egyébként nem tartozott a korábban Pázmány által gyakran idézett szerzők közé. A *Feleletben* nem fordul elő a neve, a *Tíz bizonyságban* (ahol egy helyen Bolondinusnak nevezi Pázmány) többször is hivatkozik egy 1603-ban megjelent művére.⁵⁴² A *Kalauz* első ki-

⁵³⁸ RMNy 1983, 1072.

⁵³⁹ Hasonlóképpen látja HELTAI 2008, 122.

⁵⁴⁰ PPÖM V, 480.

⁵⁴¹ PPÖM V, 819.

⁵⁴² Balduinus a *Tíz bizonyságban* PÁZMÁNY 1605/2001, 46, 47, 49, 51, 52, 54, 56; PÁZMÁNY 1605/2012, 41, 45, 183, 197, 448; a *Kalauz*-kiadásokban: PÁZMÁNY 1613, 105; PPÖM III, 298. A *Tíz bizonyságban* hivatkozott Balduinus-mű: *Hyperaspistes Lutheri adversus maledicam orationem Nicolai Serarii Esauticae factionis monachi nuper editam*, Lipsiae, 1603.

adásában nem szerepel, a másodikban egyszer fordul elő a III. könyv VI. részében, ahol az új tudományok ördögi eredetéről van szó, de művet nem jelöl meg konkrétan.⁵⁴³

A harmadik szempont, ami sajátos helyet biztosít a mű számára az életműben: a *Setét hajnalcsillag után bujdosó lutheristák vezetőjének* fennmaradt munkapéldánya, Pázmány számos kéziratos kiegészítésével. A *Felelet* és a *Tíz bizonyság* mellett a *Setét hajnalcsillag* a harmadik nyomtatvány, aminek a szerző által aprólékosan és nagy terjedelemben kiegészített és átjavított – a Budapesti Egyetemi Könyvtárban őrzött – munkapéldánya rendelkezésünkre áll. Alábbi elemzésünkben erre a körülményre folyamatosan tekintettel leszünk.

Az az út, amely Pázmány válaszáig elvezetett, az alábbiakban foglalható össze röviden. Miután a *Kalauz* első kiadása 1613-ban megjelent, protestáns oldalról – mint említettük – több ellenirat is készült, de mindig csak egyes részeit bírálva. Ezekre az iratokra Pázmány azonnal válaszolt, s ha viszontválaszt kapott, azt sem hagyta szó nélkül, úgy, hogy mindig az övé lett az utolsó szó. A rövid terjedelmű és részleges támadások azonban nem jelentettek átfogó cáfolatot, a *Kalauz* teljes körű bírálata, még ha a kisebb vitairatokat összesítésben, a támadott cikkelyeket egymás mellé helyezve szemléljük is, nem állt össze egyetlen átütő cáfolattá. A protestáns oldal megérezvén a visszás helyzetet 1618-ban egyenesen arról jelentetett meg iratot, hogy miért nem felelnek a *Kalauz*ra.⁵⁴⁴ A vitázásnak e sajátos módszerével szemben volt egy másik álláspont: mégpedig annak fenntartása, hogy a nagy opusra mégiscsak átfogó választ kellene adni. Erre utal az az – egyébként eredménytelen – elgondolás, hogy a *Kalauz* könyveit osszák szét megyénként, s ilyen módon készüljenek el a válaszok részenként, az ország különböző helyeiről. A *Kalauz* 1623. és 1637. évi kiadásában a XIII. könyv bevezetőjében Pázmány megemlíti, hogy „A’ Magyar-országban lévő Tanítók, a’ Kalauzt feleletre el-osztották; és a’ Szentek

⁵⁴³ PÁZMÁNY 1623, 214. Ugyanez a részlet megvan az 1637-es *Kalauz*ban is: PPÖM III, 298.

⁵⁴⁴ Milotai Nyilas István ma már példányból nem ismert művéről: HELTAI 2008, 118; HELTAI 1993. Miskolczi Csulyak István egy 1629-ben Szepesi Laczkó Máténak írt levele szerint a prédikátorokat még mindig a *Kalauz* cáfolata, annak módszertana foglalkoztatja, talán egy átfogó magyar nyelvű változat érdekében. HARGITTAY 1981b, I, 595–596. (A latin levél Heltai János fordítása.)

segétsegérül-való feleletet Ungvár-megyére rendelték. Ebben az Írásban, parasztszittkoknál, hiuságos nyelveskedéseknél, tudatlan habozásoknál egyéb semmi nincsen: úgy, hogy olvasást sem érdemel, nem hogy feleletet.”⁵⁴⁵ Ez az említett „ungvári” vitairat fenn is maradt.⁵⁴⁶ Láthatólag nagyobb eredményt ért el a másik kezdeményezés, ami igaz, csak tizenhárom évvel később ért be, amikor megjelent Balduinus latin válasza a *Kalauzra*. A kezdeményezés Thurzó György nádor nevéhez kapcsolódik, aki a méltó válasz megírása ügyében közbenjárt a szász fejedelmi udvarnál, illetve a wittenbergi egyetem teológiai karánál.⁵⁴⁷ A külföldi válasz elkészítéséhez azonban szükség volt a *Kalauz* egészének, vagy legalább fontosabb részeinek latinra fordítására. Válaszadóként először a szintén wittenbergi Balthasar Meisner neve merült fel, aki 1616. október 17-i levelében az ellenirat elkészítéséhez feltételként fogalmazta meg, hogy „Pázmány munkája lényeges részének legalább latin fordítását neki megküldik”.⁵⁴⁸ Ezek szerint a *Kalauz* megjelenését követő harmadik évben még semmilyen rész nem készült el a *Kalauz* latin fordításából. Thurzó György néhány hónappal később meghalt,⁵⁴⁹ s kezdeményezését fia, Thurzó Imre és felesége, Czobor Erzsébet vette át.⁵⁵⁰ A fordítók személye nem ismert, csak feltételezhető, hogy a csepregi iskola prédikátorairól (Zvonarich, Nagy Benedek, Klaszekovics István, esetleg mások) lehet szó. Czobor Erzsébet 1620. február 4-én kelt levele Klaszekovics Istvánnak arról tudósít, hogy a fordításból már csak „hátramaradt rész” van, s a nádor özvegye 40 forintot küld a prédikátornak.⁵⁵¹ A fordítás támogatásának teljes összege nem ismert, de bizonyára jelentős összeget kaptak a fordítók és a válasz elkészítője is a wittenbergi egyetem közvetítésével.

⁵⁴⁵ PÁZMÁNY 1613, 954.

⁵⁴⁶ KECSKEMÉTI C. János, *Pazmany Peter Kalavzzanak tizen harmadik könyvére való felelet*, Bártfa, 1622. Az RMNy szerint a feladatok szétosztása után csak ez az egy rövidebb vitairat jelent meg, kilenc évvel a *Kalauz* első kiadása után, RMNy 1983, 1257.

⁵⁴⁷ A fordítás létrejöttének körülményeiről: GYURÁS 1987.

⁵⁴⁸ Idézi GYURÁS 1987, 391 IPOLYI 1875, 476 alapján.

⁵⁴⁹ 1616. december 24-én: *Magyarország történeti kronológiája II*, 444. Gyurás István 1617-re tette Thurzó György halálozási idejét: GYURÁS 1987, 392.

⁵⁵⁰ Thurzó Imre 1622-ben, Czobor Erzsébet 1626-ban halt meg.

⁵⁵¹ HARGITTAY 1981b, I, 525–527.

Az sem bizonyos, hogy a *Kalauz* teljes szövegét ültették át latinra, vagy csupán kivonatolták. Balduinus részletes válaszát tekintve azonban inkább az első megoldás, a teljes fordítás elkészítése feltételezhető, leszámítva az appendixek fordítását. A fordítók által elkészített kéziratra talán wittenbergi levéltári-kézirattári kutatásokkal, illetve Balduinus írói hagyatékának vizsgálatával rá lehetne bukkanni. Balduinus *Phosphorus*ának és Pázmány válaszána vizsgálatá azt mutatja tehát, hogy teljes fordítás készült a *Kalauz* 1613-as kiadásáról. Minthogy Balduinus nem tért ki a *Kalauz*ban elhelyezett appendixekre, feltételezhető, hogy ezek fordítása nem, csak a *Kalauz* tizennégy könyvének tolmácsolása készült el. Magát a fordítást Nádasdy Pál peregrinusai vitték el Wittenbergbe 1620 júniusában, amint erről Thurzó Imre levele tudósít.⁵⁵² A cáfoló irat elkészítésének ügyében a wittenbergi egyetem teológiai fakultása döntött. Miután Meisner egészségügyi okokra hivatkozva elhárította a megbízatást (1626. december 29-én halt meg), a teológiai fakultás dékánja, a kontroverz kérdésekkel foglalkozó tanszék oktatója, a nagy tekintélyű generalsuperintendens, Fridericus Balduinus vállalta magára a feladatot.⁵⁵³ Ezt bizonyítja a biccsei Thurzó-udvar lutheránus prédikátorának, Hodik Jánosnak a levele, melyet Balduinushoz, egykori wittenbergi tanárához írt 1622. szeptember 9-én.⁵⁵⁴ Ebből kiderül, hogy a wittenbergi professzor már megkezdte a Pázmány művével való foglalkozást, és szó esik benne Czobor Erzsébet anyagi támogatásáról is.⁵⁵⁵ Balduinus mintegy öt esztendeig dolgozott a *Kalauz* cáfolatán.⁵⁵⁶ Czobor Erzsébet-hez szóló epistola dedicatóriájában meg is nevezte a munkáját nehezítő körülményeket. Balduinus munkáját több körülmény is hátráltatta: a harmincéves háború miatti veszélyeztetettség, az 1625-ben kitört pestisjárvány, a wittenbergi oktatók fizetésé-

⁵⁵² GYURÁS 1987, 392–393. Gyurás Fraknoi korábbi elgondolását helyesbíti, mely szerint maga Thurzó Imre vitte volna el a fordítást még 1617-ben.

⁵⁵³ GYURÁS 1987, 394. Erre utal Balduinus ajánlásában is.

⁵⁵⁴ A levél kiadása: SZELESTEI N. 1998, értelmezése: BARTA 2001, 269–271.

⁵⁵⁵ 1621-ben jelent meg Balduinus *Brevis institutio* című műve, melynek a *Kalauz*szal való tematikai összefüggéseit valószínűsíti BARTA 2001, 271–273. Az első kiadást 1622-ben és 23-ban követte a második és harmadik kiadás. GYURÁS 1987, 396–397.

⁵⁵⁶ GYURÁS 1987, 395.

nek rendszertelen folyósítása, ami miatt 1623-ban Balduinus el is akarta hagyni Wittenberget, a tanári kar és a szász választófejedelem, I. Johann Georg közötti ellentétek. Mindeközben Balduinus igen kiterjedt tudományos életművet hagyott maga után, több mint kilencven publikációja jelent meg. (Főleg az egyetemi disputációk miatt ez a szám ennek többszörösére is fölmege.) A válaszirat készítésének éveiben a wittenbergi oktatók és hallgatók körében is szakmai téma volt a *Kalauz* cáfolatának ügye. A IV. könyv cáfolata ünnepélyes disputa tárgya volt Wittenbergben.⁵⁵⁷ A *Phosphorus* tehát 1626-ben megjelent, amire Pázmány magyar nyelvű válasza a következő évben látott napvilágot. Ezt már bizonyára nem vehette kézbe Balduinus, mivel 1627. május 1-jén meghalt.

Azt kell mondjuk, a wittenbergi professzor formailag méltó választ adott a *Kalauzra*. A kihívást komolyan véve, jól szerkesztett kiadványt készített. A Czobor Erzsébethez szóló dedikáció után további praeliminariák következnek, majd szerkezetileg teljesen a *Kalauz* tizennégy könyvének fejezeteit veszi sorra. Ezt a hivatkozott bibliai locusokról való jegyzék követi, majd – ilyen nem szerepelt a *Kalauzban* – tárgymutató és errata-jegyzék zárja a művet.⁵⁵⁸ A lutheránus professzor igyekezett részletes választ adni a *Kalauzra*, csupán annak a kálvinizmusról szóló V. könyvét hanyagolta el, melyet mindössze másfél oldalon tárgyal. Pázmánynak erről az volt a

⁵⁵⁷ GYURÁS 1987, 395–396.

⁵⁵⁸ A *Phosphorus* részletes felépítése: a címlap után Czobor Erzsébetnek szóló dedikáció (fejléc szerint „Epistola dedicatoria”). Utána: „Praefatio” (fejléc szerint), majd: „Praefatio ad lectorem”, ami „De Praefatione Pazmanni” szól, címe szerint. Ezt követi egy részletes tartalomjegyzék. A *Kalauz* tizennégy könyve szerinti lapszámok: 1. 1–4; 2. 4–62; 3. 64–492; 4. 493–585; 5. 585–586; 6. 587–669; 7. 670–736; 8. 737–812; 9. 813–897; 10. 898–971; 11. 972–1075; 12. 1076–1148; 13. 1149–1194; 14. 1195–1241. A könyv végén szentírási helyek oldalszám szerinti előfordulási mutatója található a könyvek sorrendjében. („Index primus”), majd „Index secundus verborum et rerum”, végül egy oldalas errata jegyzék a sajtóhibákról, ez a könyv utolsó lapja. A *Phosphorusnak* két példányáról tudok idehaza, mindkettő az esztergomi Simor Könyvtár tulajdona. A berlini Staatsbibliothek példánya a neten is olvasható. Bogár Juditnak köszönöm a források felkutatásban nyújtott segítségét. A *Phosphorus* digitális elérhetősége:

http://digital.staatsbibliothek-berlin.de/werkansicht/?PPN=605487839&PHYSID=PHYS_0001

A Simor Könyvtárban található példányok jelzetei: 2-10-5/2092, 2-24-2/4490.

véleménye, hogy „*Balduinus* sem menti a *Calvinistákat*”, s maga is csak mindössze fél oldalt szánt a viszontválaszra.⁵⁵⁹ (A *Kalauz* első kiadásában az V. könyv 65 oldal volt.) Feltűnő, hogy a *Phosphorus*nak több mint egyetlen könyve, a III. könyv az egész műnek több mint egyharmadát foglalja el, azonban ebben a terjedelmi bőségben a *Kalauzt* követi, amelynek leghosszabb könyve a *Tíz bizonyoságot* is magába foglaló III. könyv. Ugyancsak rövid *Balduinus*nál a teremtésről szóló első könyvre írt válasz, mindössze három oldal, mivel itt lényegében nem volt vitatni valója. A *Balduinussal* való vita tárgyyszerűbb, mint a Pázmányhoz kapcsolódó hazai vitairatok legnagyobb része. Pázmány persze nem kímélte híres vitapartnerét, de az ironikus vagy éppen gyalázkodó kijelentések jóval kisebb számban fordulnak elő a *Setét hajnalcsillagban*, mint más vitáiban. Ahogy Pázmány írja: „Istállóba való síros hazugság; hogy A’ Pápistaság eggyez a’ Pogány és Török vallással”;⁵⁶⁰ „a’ *Balduinus* feleleti hamisságból, káromkodásból, hiuságból tóldozott rongy, melyben sem okosság, sem igasság, sem szemérmesség nem található.”;⁵⁶¹ „Nem tudom, haragtúl-e, vagy sertül, de bizonyos hogy részeg vólt *Balduinus* mikor ezt írta.”⁵⁶² Mennél tovább mégyen *Balduinus* a’ feleletben, annál töb, és nagyob balgatagságokat beszél.”;⁵⁶³ „Szokott fegyverét kapja, és rút hazugságokban mocskolódik.”;⁵⁶⁴ „Káromkodik itt sokképpen *Balduinus*.”⁵⁶⁵ „kitetczik belőlök a’ *Balduinus* czigánysága”;⁵⁶⁶ „Éktelen szókkal pirongattya az én tudatlanságomat”;⁵⁶⁷ „künyü a’ farkast körmérül megismérni”,⁵⁶⁸ „Nem szükség *Balduinusnak* sok gaz beszédit rá-

⁵⁵⁹ BALDUINUS 1626, 585–586; PÁZMÁNY 1627, 213–214. Az idézet helye: PPÖM V, 628.

⁵⁶⁰ PPÖM V, 494.

⁵⁶¹ PPÖM V, 502.

⁵⁶² PPÖM V, 547.

⁵⁶³ PPÖM V, 570.

⁵⁶⁴ PPÖM V, 601.

⁵⁶⁵ PPÖM V, 637.

⁵⁶⁶ PPÖM V, 637.

⁵⁶⁷ PPÖM V, 704.

⁵⁶⁸ PPÖM V, 493.

zogatnom”;⁵⁶⁹ „megmutattya *Balduinus*, hogy Ő *Asinus ad lyram*, annyit tud a’ *Theologiához*, mint a’ számár a’ hegedűhöz.”⁵⁷⁰

Néhány helyen azonban Balduinusnál megjelennek a *Kalauz* értékelő szavak is. Az első könyvben a teremtésről és annak eredményeiről van szó Pázmánynál, amiről „Azt írja Balduinus; hogy, *Első könyve a’ Kalaúznak, igen tiszta ; és valamit tanít, abban ők semmit nem elleneznek.*”⁵⁷¹ Máshol, a fejedelmeknek való engedelmességről való rész elején megjegyzi Pázmány, hogy „Itt *Balduinus* merő Pápista módon szól”.⁵⁷² Ismét máshol, ahol a *Biblia* tekintélyéről esik szó, megjegyzi Pázmány: „Ha ezekben maradna *Balduinus*, nem kellene vetekednünk.”⁵⁷³ Ez még távol áll valamiféle ökumenizmustól, ám a magyarországi protestáns hitvitázóknál ilyen hanggal nem találkozunk.

Pázmány válaszában nem érződik a sietség, vagy valamiféle kapkodás, az, hogy írását mindössze néhány hónap alatt hozta létre. Szerkezetileg pontosan követi a *Phosphorusét*, azaz könyvenként haladva válaszol. Megmarad a tizennégy résznél, válaszában nem kap helyet a *Kalauz* időközben elkészített és annak bővített második kiadásában, 1623-ban megjelent XV. könyve. Pázmány válaszában már felhasználta saját átdolgozott változatát, sőt a harmadik, 1637-es kiadásra is utalt általánosságban. Maga Pázmány segít annak meghatározásában, hogy a *Kalauz*-kiadások eltérő szövegei milyen szerepet kaptak a vitában. „Akarnám – írja –, ha a’ *Kalaúznak* Második nyomtatását tekintette volna *Balduinus*: mert abban, nem csak sok dolgokat bővebben és világosban erősítettem; de, a’ hol eszembe vehettem, hogy a’ gonosság, vagy tudatlanság megütközhetnék igaz mondásomban, nyilvánban igyekeztem magyarázni értelmemet. Azért, ebben az Írásban-is, mikor a’ *Kalaúzra* mutatok, ezt a’ Második nyomtatást említem.”⁵⁷⁴ Pázmány munkamódszere a fentiek alapján nyilvánvaló: mivel Balduinus a *Kalauz* első kiadásra válaszolt, Pázmány cá-

⁵⁶⁹ PPÖM V, 789.

⁵⁷⁰ PPÖM V, 745.

⁵⁷¹ PPÖM V, 489.

⁵⁷² PPÖM V, 641.

⁵⁷³ PPÖM V, 657.

⁵⁷⁴ PPÖM V, 486.

folata is ennek struktúrája szerint halad, de már figyelembe veszi az 1623-as kiadásban tett bővítéseit, s locusjelöléseiben ezt a kiadást követi.⁵⁷⁵ Ugyanakkor előfordul, hogy az 1627-es nyomtatványban az 1613-as kiadásra is utal, ekkor azonban odaírja ennek tényét.⁵⁷⁶ Pázmány sajnálkozása érthető is, hogy Balduinus nem az 1623-as kiadást vette (vehette) figyelembe, hiszen a második kiadás nemcsak kiegészítéseket, hanem helyesbítéseket is tartalmaz az első kiadáshoz képest.⁵⁷⁷

A magyar nyelvűséget következetesen végigviszi: lépten nyomon idézi Balduinust, a tőle származó idézeteket szinte kivétel nélkül magyarra fordítja, kurzív betűkkel emeli ki, s előfordulásukat a *Phosphorus* oldalszámával jelzi a margón.

A hivatkozásokat tekintve a legtöbbjük Balduinus művére és a *Kalauz* 1623-as kiadására vonatkoznak. Az ókeresztény írók csak néhány helyen szerepelnek, annál inkább a 16–17. századi kontroverz művek szerzői Adam Contzen, Gregorius de Valentia, Bellarmino, de a legtöbbször Jacob Gretser.⁵⁷⁸ A trentói határozatokra való hivatkozásokat is többször megtaláljuk. Pázmány saját korábbi műveire (a *Kalauzon* kívül) a nyomtatványban nem hivatkozik, ami azt mutatja, hogy a számos vitatémára vonatkozóan a legjobban sikerült művének a *Kalauzt* tartja, pedig olyan, a *Setét hajnalcsillagban* is előforduló vitakérdéseket korábban más műveiben is kifejtett, mint az egyházant a *Diatribában* valamint *Az Szentírásról és az Anyaszentegyházról* című művében, vagy a szentek tiszteletének kérdését a *Keresztyéni feleletben*. A saját művek közül csak egyet említ meg, azt viszont háromszor, és mindig a kéziratos be-

⁵⁷⁵ Például az 1627-es kiadás 59. lapján a két szín alatti úrvacsora-vétel kérdésében a *Kalauz* 1623. évi kiadásának 865. oldalára utal, s az utalt szövegrész ott megtalálható. Hasonlóképpen a margón „Kalaúz, fo. 204” Luther ördögi fogantatásáról pontosan ezen a lapszámon megtalálható az 1623-as kiadásban.

⁵⁷⁶ Pl. „Kalaúz Edit. Prim. Fol.” PPÖM V, 486. Rögtön utána az 1623-as kiadásra való utalás: „Edit. Secunda”. PÁZMÁNY 1627, 13.

⁵⁷⁷ Például egy helyen elismeri Pázmány, hogy „a’ magam pennájának futamattyából” hibásan „*Judit*” helyébe *Susannát* nyomtattak. De a’ Más nyomtatásban ezt megjobbították, minek-előtte Balduinus erről íntett volna”, máshol pedig Józse helyett Gedeon áll az 1613-as kiadásban. PPÖM V, 487–488.

⁵⁷⁸ A Whitaker ellen írt, Bellarminót védő *Controversiarum Roberti Bellarmini [...] amplissima defensio* című, 1607–1609-ben megjelent műről van szó.

jegyzésekben, ez pedig a Sallai István néven kiadott *Jó nemes Váradnak gyenge orvoslása* című vitairat, melyet „Contra Farkas” néven emleget.⁵⁷⁹

Balduinus tehát minden bizonnyal nem érthette meg Pázmány válaszát, Pázmány viszont tovább dolgozott a *Setét hajnalcsillagon*. Ennek bizonyítéka a Budapesti Egyetemi Könyvtárban fennmaradt munkapéldány.

A *Setét hajnalcsillag* Pázmány bejegyzéseit tartalmazó munkapéldányában a címlaptól az errata-jegyzékig minden oldalon találhatók kéziratos bejegyzések, javítások, kiegészítések, számuk összességében több ezerre tehető. A *Setét hajnalcsillag* munkapéldányának címlapján levő possessorbejegyzés szerint 1709-ben a pozsonyi jezsuita kollégium tulajdona volt.⁵⁸⁰ Ugyanez a bejegyzés, azonos kézzel írva megtalálható a *Tíz bizonyság* munkapéldányának címlapján is. Még az erratát követő lapon is van bejegyzés, ami arról tudósít, hogy a munka 700 példányban jelent meg, egy árkus papír ára 5 tallér volt, és az összesen 62 árkus ára 310 tallérba került. A *Régi magyarországi nyomtatványok* nyilvántartása szerint ma 30 könyvtárban összesen 43 példány maradt fenn a műből.⁵⁸¹ A nyomtatott szövegbe tett javításokon és marginális bejegyzéseken kívül mintegy húsz helyen a könyvbe ragasztott papírlapokon találhatók bejegyzések, amelyek csaknem mindegyike Pázmány kézírását tartalmazza. A technikát illetően Pázmány e harmadik munkapéldányában tehát nem úgy járt el mint a *Feleletben* és a *Tíz bizonyságban*, hogy bekötött pótlapokra írta kiegészítéseit, hanem a megfelelő szöveghelyekhez ragasztotta. A három munkapéldány közül a legaprólékosabban a *Setét hajnalcsillag* van átjavítva. Ilyen következetes betűjavítások, melyek a munkapéldányban megfigyelhetők, nincsenek sem a *Feleletben*, sem a *Tíz bizonyságban*. Az életműsorozatban a *Setét hajnalcsillag* kiadója, Kiss János alaposan végignézte a Pázmány által javított munkapéldányt, s szövegközlésében számos helyen érvényesítette is az ultima manus elvét. Véleménye szerint Pázmány egy második kiadás számára javította át a példányt a címoldaltól kezdve a mű végé-

⁵⁷⁹ A „Contra Farkas” hivatkozások: PÖM V., 759, 793, 808. Ezek a hivatkozások mind a kézzel utólag betoldott részekben vannak, sőt van egy olyan kéziratos utalás is a Sallai neve alatt megjelent műre (PÁZMÁNY 1627, 448), amely hiányzik az életműkiadásból.

⁵⁸⁰ A címlapot lásd: 12. képmelléklet.

⁵⁸¹ RMNy 1983, 1376.

ig. Ezeket a javításokat a mű második, másfél évszázaddal később, 1774-ben Egerben megjelent második kiadása nem tartalmazza.⁵⁸² Kiss János azonban nem tért ki arra, hogy több kéz írását tartalmaznák a bejegyzések, mindent Pázmány kiegészítésének és javításának tartott. Kiadásában (ami nem kritikai kiadás) figyelembe vette a bejegyzéseket,⁵⁸³ de nem következetesen. A „jelentős változtatásokat” szögletes zárójelben közölte, lapalji jegyzetbe téve az eredetileg kinyomtatott szöveget. Van tehát sok olyan kéziratos szövegrész, amit közöl, de külön jelzés nélkül, és van olyan is, amit egyáltalán nem közöl.⁵⁸⁴ Természetesen nehéz elkülöníteni a „jelentős változtatásokat” a nem jelentősektől. Kiadása így – minden jó szándéka ellenére – textológiai szempontból erős revízióra szorul.

Büky Béla 1962-ben helyesírási szempontból vizsgálta Pázmány munkapéldányait (részletesebben a *Tíz bizonyosságét* és a *Setét hajnalcsillagét*), s arra a megállapításra jutott, hogy a *Setét hajnalcsillag* munkapéldánya két kéz javításait tartalmazza: Pázmányéit és egy későbbi kezét, amely esetenként Pázmányéit is javította.⁵⁸⁵ Páz-

⁵⁸² A mű utóéletével kapcsolatban megemlítendő, hogy 1775 után a mű szlovák fordítása is elkészült: Danczi 1941, 281. A *Kalauz* első szlovák („közslovák”) fordítására 1634-ben került sor, az ismeretlen fordító az 1623. évi második kiadást tolmácsolta. Pontosan száz esztendővel később, 1734-ben elkészült egy némileg átdolgozott változata, ez a kézirat ma a Budapesti Egyetemi Könyvtárban található. 1791–92-ben pedig Antonín Benčíč készített újabb fordítást a *Kalauz* első, 1613. évi kiadásából. Hogy a Pázmány korában készült fordítás animálásában milyen szerep jutott az érseknek, kérdéses. Käfer István úgy fogalmaz, hogy Pázmány „lefordíttatta” *Kalauz*át, bár erre csak következtetni lehet. KÄFER 1959, 179–180, KÄFER 1991, 11–20.

⁵⁸³ Ahogy írja: „a szöveget azokkal a módosításokkal és betoldásokkal, valamint kihagyásokkal közlöm, a melyeket Pázmány tett, de vonal alatt megjegyzem a jelentős változtatásokat és a csatolt toldalékokat s az első kiadás kihagyott és változtatott helyeit ugyanott közlöm”; PPÖM V, 474.

⁵⁸⁴ Például Kiss János minden külön jelzés nélkül közli a munkapéldány egy lapalji bejegyzését: „Bizonyos, hogy a’ mely Eb csonton rágódik, húst nem kaphat. Azért *Balduinus* sem kapdosna efféle aprólékon, ha nagyobb fogatkozást találna írásomban.” PPÖM V, 487; Pázmány 1627, 14. Egyáltalán nem közli például a kinyomtatott „Epilogus” megváltoztatott címét: az 1627-es és 1900. évi kiadásban: „Ez Írásocskának bé-fejezése”. Ehhez a kéziratos bejegyzés: „Es az uj tanitok Harom csalard mestersege” PÁZMÁNY 1627, 480.

⁵⁸⁵ „Ha valaki az eredeti példányt nézi meg, könnyen meg tudja különböztetni Pázmány világosbarna tintáját és markáns tollvonásait, a másik kéz sötétebb árnyalatú tintájától és vékonyabb vonalvezeté-

mány helyesírásának alakulása szempontjából arra a következtetésre jutott, hogy a *Setét hajnalcsillag* javításai „1629 utániak, viszont 1631-nél sokkal későbbiek nem-igen lehetnek”, és a műnek egy újabb kiadása érdekében készültek el.⁵⁸⁶ A javítások időpontjának meghatározásában is Pázmány kézírásos bejegyzései nyújtanak segítséget. Egyik kiegészítése szerint, amely mindjárt a mű elején a 11. oldalon található, a javítások – legalább részben – 1629 utániak: „Irtam ezt a könyvet 1627. esztendőben. Cardinállá lettem 1629-ben.”⁵⁸⁷ Mivel Pázmány kézíratos bejegyzéseiben a *Jó nemes Váradnak gyenge orvoslása* című művére való hivatkozások is megtalálhatók („Contra Farkas” említéssel), arra gondolhatunk, hogy a *Setét hajnalcsillag* nyomtatott szövegébe a kézírásos javítások, kiegészítések 1630 után és talán még 1634 után is kerültek, de lehetséges, hogy az 1634-es dátum még későbbre tehető. Pázmány egyik kézíratos bejegyzése a *Kalauz* harmadik változatára is utal: nézzék meg a *Kalauz* második kiadását, „Most a harmadikat.” – áll a margón a kinyomtatott NB. mellett a saját kezű bejegyzés, ami arra utal, hogy a *Kalauz* utolsó változatának készítése közben került a bejegyzés a munkapéldányba. A *Kalauz* harmadik kiadásán „1632–1634 között dolgozott Pázmány”, ahogy a *Régi magyarországi nyomtatványokban* olvassuk,⁵⁸⁸ hiszen az opusnak a pozsonyi nyomdában való kinyomtatásához két-három évre szükség volt, miként a hasonlóan terjedelmes prédikációs kötetet is három esztendeig nyomtatták, 1634-től 1636-ig.⁵⁸⁹ A harmadik *Kalauz*-kiadás megjelenését nem is érte meg Pázmány, s ez látszik az egyszerű kivitelezésű címlapon.⁵⁹⁰ Nem látom nyomát, hogy a munkapéldány szövegszerű módosításai bekerültek volna a *Kalauz* harmadik kiadásába.

sétől.” Szerinte a szövegkiadó Kiss János tévedett, amikor mindkét kéz javításait Pázmánynak tulajdonítva az idegen kéz javításait is felvette kiadásába. BÜKY 1962, 353. A *Setét hajnalcsillag* munkapéldányáról néhány sorban Clauser Mihály is megemlékezett: CLAUSER 1936, 148.

⁵⁸⁶ BÜKY 1962, 355–356.

⁵⁸⁷ PÁZMÁNY 1627, 11; PPÖM V, 485. Pázmány saját magát is javítja több helyen, pl. a most idézett bejegyzés a margón más formában szerepel áthúzva. Itt jól látszik, hogy a világos barna színű bejegyzés Pázmánytól való.

⁵⁸⁸ RMNy 1983, 1485. (*Jó nemes Váradnak*)

⁵⁸⁹ RMNY 2000, 1659.

⁵⁹⁰ A *Kalauz*-címlapokról: GALAVICS 1973, 114; további szakirodalommal: SZILÁGYI, 2013.

Trócsányi Zoltán 1959-ben csak a címlap kézírásos javításait vette vizsgálat alá, s azt állapította meg, hogy ezek a javítások nem Pázmánytól származnak, pl. a 'cs' betű átjavítása 'ch'-vá miatt, ami nem Pázmányra vall.⁵⁹¹ Azt sem tartotta valószínűnek, hogy 1626-27-ben igen rövid idő alatt maga Pázmány írta volna meg egyedül a választ, talán valamelyik segítője. Az igen rövid idők alatt készített Pázmány-művek nyomán arra is utal Trócsányi, hogy Pázmány korábban álneven megjelent művei valójában az álnevek viselőitől, Pázmány munkatársaitól eredhetnek.⁵⁹²

Ugyan az életműsorozatban a szöveget közlő Kiss János minden bejegyzést Pázmánynak tulajdonított, a helyesírási elemzéseket figyelembe véve igazat adhatunk Trócsányinak és Büky Bélának, hogy a kötet két kéz írását tartalmazza. Egy vékonyabb tollú fekete írás a címlap felső részét és a kötet további részét helyenként javította, Pázmány pedig – bizonyára korábban – a kötet egészét szélesebb vonalvezetésű barna tintával. Ezzel a kézírással a kötet előzéklapján fel van sorolva az alkalmazott abc. Helyenként saját magát is javította.⁵⁹³ Az nem látszik, hogy Pázmány javításain kívül a másik kéz tartalmilag belenyúlt a szövegbe, miközben az élőfej szövegeit a fekete tintájú kéz javította.

Áttekintve a munkapéldány javításait egyértelmű, hogy ezek a *Setét hajnalcsilag* egy új kiadása számára készültek. A Pázmánynak tulajdonítható első kéz javításait helyenként a másik kéz javította később. Ennek a később javító kéznek a munkája lehet a címlap tetején álló szöveg: „Secundi Tomi titulus. POLEMICA. Hit dolgairól-való Harczolások: Mellyeket a' szükség: és alkalmatosság be-hozása-szerént, írt Cardinal Pazmán Péter Esztergomi Érsek. Nyomtatták Posonban”, ami egy Páz-

⁵⁹¹ TRÓCSÁNYI 1959. Ezt megerősíti Kovács Gergely elemzése: KOVÁCS G. 2003. Jól látható, hogy a munkapéldány első néhány oldalán még találunk cs-ről ch-ra való javításokat, később már nem. (Ezeket a másik, „fekete kéz” javításainak tulajdonítom, mely hamar felhagyott ezzel a változtatással.) A *Felelet* nyomtatott részében még sok a chi = cs, de a kézzel írt betoldásokban a cs = cs.

⁵⁹² TRÓCSÁNYI 1959, 78.

⁵⁹³ Egy oldalon a kétféle írás például: PÁZMÁNY 1627, 279, 287, 315, 325, 337. A Pázmány-bejegyzések is javítva Pázmány által például: PÁZMÁNY 1627, 8, 9, 11, 62, 194, 292, 364, 399, 401.

mány kiadássorozat második kötetére vonatkozhatott, amely a polémikus írásokat tartalmazta volna.⁵⁹⁴

5.19. A *Jó nemes Váradnak* (1630) és a *Kalauz*

Az 1626-ban megjelent *Az Szentírásról és az Anyaszentegyházról* című értekezésre nem maradt el a válasz, ezt Pécsváradi Péter váradi református lelkész 1629-ben adta ki több, mint 900 oldalon.⁵⁹⁵ A viszontválasz *Jó nemes Váradnak* [...] címen Sallai István neve alatt látott napvilágot.⁵⁹⁶ A mű 17. század óta változó attribúciója Stripsky Hiador, majd az RMNy leírása szerint egyértelműen tisztázódott: a szerző Pázmány.⁵⁹⁷ Ugyanakkor pontosításra szorul az a megállapítás, hogy „Az esztergomi érsek és bíboros szívesen rejtőzött költött név mögé, ha támadóját nem látta magához méltó ellenfélnek”, hiszen Pázmány már érseksége (1616) előtt is jelentetett meg álnévvel jelzett művet, melyek „szerzői” között találunk élő személyeket.⁵⁹⁸ Ilyen lehetett Sallai István is. Fukári Valéria adatai szerint Sallai István azonos lehet a jezsuita rendből korábban elbocsátott Szalay Istvánnal, így jezsuita alapokon nyugvó műveltsége feltételezhető.⁵⁹⁹ A korábbi, Sallai pozsonypüspöki plébános szerzősége ellen szóló érvek egy része a feltételezhetően szerényebb műveltségre

⁵⁹⁴ ŐRY–SZABÓ 1983, I, 98. szerint ez egy öt kötetre tervezett sorozat második köteté lehetett. Lehetőséges, hogy közvetlen munkatársai próbálták megvalósítani az érsek szándékát, amint erre van is egy általánosságban mozgó utalás Dobronoki György naplójában, uo.

⁵⁹⁵ PÉCSVÁRADI Péter, *Pecs-varadi Peternek, varadi lelki pasztornak feleleti Pazmany Peternek, esztergami erseknek ket könyvetskeire, melyeket az Szent Irasrol es az Anyaszent-egyhazrol irt, es Bihar var-megyenek dedicalván 1619 esztendőben kibocsatott*, Debrecen, 1619. RMNy 1983, 1427.

⁵⁹⁶ Teljes címe: *Io nemes Varadnak gyenge orvoslása, mellyel Sallai Istvan pap, püspöki plebanos, gyógyitgattya farkasmarásból esett sebeit Bihar vármegyének, es óltalmazza a Szent Irásról és ecclesiáról írt könyvét az esztergomi erseknek*, Pozsony, 1630. = PÁZMÁNY 1630. RMNy 1983, 1485.

⁵⁹⁷ PÁZMÁNY 1631/1937, 13–14; RMNy 1983, 1485.

⁵⁹⁸ Pázmány álnévhasználatáról részletesen: PÁZMÁNY 1631/1937, 13–21; THIMÁR 1999.

⁵⁹⁹ FUKÁRI 2001.

alapozott.⁶⁰⁰ Ezt kiegészíthetjük azzal, hogy a *Jó nemes Váradnak* szerzője nemcsak Bellarminóra hivatkozott, hanem más, szintén nagyobb olvasottságot feltételező művekre is: igen sok bibliai citátum található a műben, Kálvinra is sokat hivatkozik, továbbá Szent Ágostonra, Costerusra, Riberára, Maldonatusra, Soariusra, Gratianusra, Contzenre, Gretserre, Valentiára és a trentói zsinat végzéseire. Mint azt alább látni fogjuk, a *Jó nemes Váradnak* szerzője igen jól ismerte Pázmány műveit, különösen a *Kalauz* 1623-as kiadását, sőt hivatkozik a *Kalauzt* védő *Setét hajnalcsil-lagra* is, „Contra Balduin” megnevezéssel.⁶⁰¹ Ilyen módon Pázmány nem egy korábban kisebb műveltségűnek gondolt plébános neve mögé rejtőzött. Éppen a szerzőség 19. század végi bizonytalan megítélése miatt Pázmánynak ez a műve nem szerepel az *Összes Művek* sorozatban. A mű tanulmányozását az Országos Széchényi Könyvtárban található két példány tette lehetővé számomra.⁶⁰²

A mű három praeliminarikus szövege közül az első meglehetősen durva hangon szól a „Farkas”-nak nevezett Pécsvárad Páterhez. Pázmány kissé gúnyosan állapítja meg: „a’ Kösség ne gondollya, hogy mind eszes a’ ki könyvet írogat”.⁶⁰³ Pázmány szerzőségét támasztja alá az az utalás, mely szerint Váradot három dolog miatt szereti: „Mert szólatlan kisdedségének tejét, ő-benne szopta: fel-serdült gyermekségét kebelében töltötte: és sok vér-szerént-való Atyafiságfának zálaga most-is benne van.”, amivel egyértelműen utal a *Az Szentírásról és az Anyaszentegyházról* ajánlására és saját életrajzára.⁶⁰⁴

A Szentírásról és az Anyaszentegyházról szóló tematikát Pázmány önálló szövegegységként, koherens módon a *Kalauzban*, *Az Szentírásról és az Anyaszentegyházról* írt 1626-os művében és a *Jó nemes Váradnak* című művében fejtette ki. A szövegek újraírását tekintve sajátos, de jellemző eredményre jutunk.

⁶⁰⁰ RMNy 1983, 1485.

⁶⁰¹ Az alábbi lapokon: PÁZMÁNY 1630, 30, 86, 96, 196, 199, 281.

⁶⁰² Jelzet: RMK I. 595/1. és RMK I. 595/3. (A kapott tájékoztatás szerint a mű 3. példánya már nem található meg a könyvtárban, mivel cserepéldányként értékesítették.) Az RMNy említi a Pázmáneum 1681-es katalógusát, mely szerint ott három példány lehet(ett); RMNy 1983, 1485.

⁶⁰³ *Uo.*, A2r–v.

⁶⁰⁴ *Uo.*, 3.

A *Jó nemes Váradnak* című műve (amelyben a *Kalauz*sal ellentétben a mű elején álló *Rövid intést* leszámítva alig van latin citátum) a védelmezett 1626-os írásnak a tartalomjegyzékét és beosztását híven követi. Mindkét műben ugyanannyi fejezetben szól a két alapkérdésről: a Szentírásról nyolc-nyolc fejezetben, az Anyaszentegyházról pedig hat-hat fejezetben. Eltérés alig van a két mű beosztása között, mint pl. az egyházzal szóló V. rész utolsó fejezete („Esztelenül bizonyította a’ Farkas, hogy nem igaz a’ Római Gyölekezet”), ami nem szerepel, nem is szerepelhet a korábbi műben. A *Kalauz*ban, annak is második kiadásában (1623) az ikerkérdést a III., VI. és a VII., illetve a VIII. és IX. könyvben tárgyalja,⁶⁰⁵ mégpedig a későbbiekben némileg részletesebben és jobban tagolt elrendezésben. A *Kalauz* utáni művekben viszont még koncentráltabban jelenik meg a két alapkérdés tárgyalása. Ugyanakkor a *Kalauz* részletesebb, a latin nyelvű citátumok pontos közlése az oka annak, hogy a *Jó nemes Váradnak* lapszéli hivatkozásai elsősorban nem a megvédett 1626-os vitairat, hanem a *Kalauz* 1623-as kiadásának lapszámait tüntetik föl. A *Jó nemes Váradnak* abszolút értelemben legtöbb hivatkozása a *Kalauz* 1623-as kiadását jelöli meg olyan szöveghelyként, ahol az olvasó további részletekről tájékozódhat.⁶⁰⁶ Helyenként előfordul, hogy a *Kalauz*nak olyan részletére hivatkozik, amely kívül esik az ikerkérdést tematikusan tárgyaló III., VI., VII., VIII. és IX. könyvén, fő művét tehát sokoldalúan kiaknázza akkor, amikor későbbi vitairatában érveit ismételten kifejti.⁶⁰⁷ Ehhez képest elenyésző számú a megvédett, *Az Szentírásról és az Anyaszentegyházról* szóló

⁶⁰⁵ III. könyv, XII. rész (*Tizenegyedik bizonyága az új tudományok hamisságának: Mert a Szent Írást rútul megmarcongják*); VI. könyv, II. rész (*Tartozvnk sok dolgokat hinni, es cselekedni, mellyekről magán világos tanúság nincsen a’ Sz. Írásban*); VII. könyv teljes egésze (*Honnan kell venni a Sz. Írásnak igaz értelmét és a vetekedéseknek magva szakasztását?*); VIII. (*Az anyaszentegyházról*) és IX. könyv (*Csak a római gyölekezet igaz Anyaszentegyház*) teljes egésze.

⁶⁰⁶ A *Jó nemes Váradnak* a következő lapszámain található a *Kalauz* 1623-as kiadására való hivatkozások: 12, 16, 26, 32, 48, 51, 60, 67, 73, 74, 79, 80, 81, 82, 83, 89, 91, 107, 114, 123, 124, 135, 136, 137, 149, 151, 161, 174, 178, 186, 194, 195, 197, 198, 201, 204, 209, 213, 214, 218, 219, 220, 221, 222, 225, 230, 255, 262, 263, 265, 268, 270, 274, 277, 279, 287, 289, 292, 296, 302, 308, 309.

⁶⁰⁷ Például a a purgatóriumról írván a további tájékozódást elősegítendő a *Jó nemes Váradnak* 79. lapján a *Kalauz* 1623-as kiadásának 983. lapjára hivatkozik, ami a XIV. könyvre való utalást jelenti.

műre való hivatkozás,⁶⁰⁸ ugyanis a szélesebb forrásbázist megjelölte és az argumentációt alaposabban kifejtette a korábban megjelent *Kalauz*-ban. A cáfolt műre, mint említettük, „Farkas” megjelöléssel hivatkozik, szintén sokszor, saját magát pedig egyes szám harmadik személyben említi „Érsek”-nek titulálva a szerzőt (önmagát).

Az alábbi táblázat szemlélteti a három mű terjedelmi különbségeit, pontosabban a *Kalauz* nagyobb terjedelmű okfejtését, s mindez azt mutatja, hogy főleg a *Kalauz* III., erőteljesen vitázó könyve tartalmaz jelentősebb bővítéseket. (A lapszám szerinti terjedelmi jelölések hozzávetőlegesek.)

	<i>Kalauz</i> (1623)	<i>Az Szentírásról és az Anyaszentegyházról</i> (1626), a PPÖM-kiadásban	<i>Jó nemes Váradnak</i> (1630)
A Szentírásról	115 lap (III. könyv XII. rész és VII. könyv)	40 lap	107 lap
Az Anyaszentegyházról	140 lap (VI. könyv, II. rész, VIII. és IX. könyv)	100 lap	204 lap

5.20. A *Dissertatio* (1631) és a *Kalauz*

E negyven lapnyi latin nyelvű munka dedikációja a lutheránus Illésházy Gáspárnak szól, keltezése szerint 1630. december 27-én, amiből arra lehet következtetni, hogy a *Dissertatio* 1631 elején jelent meg, de mindenképpen még augusztus előtt. Még 1631-ben írt rá választ Ján Hodik (Hadik) evangélikus lelkész. Válaszának dedikáci-

⁶⁰⁸ A *Jó nemes Váradnak* a következő lapszámain található *Az Szentírásról és az Anyaszentegyházról*-ra való hivatkozások, általában „Bihar vármeg” megjelöléssel, tehát a mű ajánlásával utalva a műre: 58, 62, 166, 173, 182, 271, 276.

ója 1631. augusztus 31-én kelt.⁶⁰⁹ A címlapon Pázmány neve ugyan nem szerepel, de az Illésháznak szóló dedikáció alapján a szakirodalom nem vonja kétségbe szerzőségét.⁶¹⁰ Fraknói és az RMNy után Heltai János foglalta össze a viták során kialakult hitvitabokor filológiai adatait: „A *Dissertatio* nem előzmények nélkül hagyta el a nyomdát. Valójában egy már régebb óta tartó, feltehetően kézírásos formában folytatott hitvita része volt, amelyet Ján Hodik 1631-ben írt válasza, a *Statera dissertationis* (Bártfa, 1632) alapján a következőképpen lehet rekonstruálni. A katolikusok 1630. január 23-án provokatív szándékkal átküldtek Trencsénbe egy latin nyelvű vitairatot, amely szerint Luther tanítása a Szentírásból nem igazolható. Erre Hodik gyors választ adott, és gyors névtelen feleletet kapott, amelynek már valószínűleg maga Pázmány volt a szerzője, Hodik újabb viszontválaszára felelt az érseknek már nyomtatásból is ismert *Dissertatiója*.”⁶¹¹

Figyelemre méltó, hogy az ajánlás címzettje protestáns főúr, akihez Pázmány nem ellenfélként, hanem „lehetséges szövetségesként” beszél, hasonlóképpen Nádasdy Ferenchez, Nádasdy Pálhoz és Batthyány Ferencné Poppel Évához. A dialógus végül is eredményhez vezetett Batthyány Ádám, és Pázmány halála után Nádasdy Pál valamint Illésházy Gáspár gyermekei esetében.⁶¹² Illésházyval kapcsolatban utal harminc éves ismeretségükre, iránta való szeretetére: „Triginta prope anni

⁶⁰⁹ *Dissertatio, an vnvm aliquid ex omnibus Lvtheranis dogmatibus, Romanae Ecclesiae adversantibus, Scriptvra Sacra contineat*, Pozsony, 1631. RMNy 1512. – Kiadása: PPOO VI, 673–697.

⁶¹⁰ Ez következik Hodik 1632-ben megjelent viszontválaszából is: Jan HODÍK, *Statera dissertationis civvsdam papisticae, quam [...] Petrvs [...] Pazmanny etc. invulgari curavit; exhibens ocvlutam demonstrationem aeqvocationum et sophismatum in dicta dissertatione adhibitarum et oppositarum [...]*, Bártfa, 1632., RMNy 1520.

⁶¹¹ HELTAI 2008, 123. A kéziratosa vita előzményeiről: FRANKL 1872, 374–377; HELTAI 2005, 130–131 és SZELESTEI N. 1998, 152–165.

⁶¹² HELTAI 2008, 173; HELTAI 2005, 130. Ezt az egyértelműen térítő szándékot mutatja a *Feleletben*, hogy az ajánláson kívül egy, a művet záró *Peroratiót* is szerkesztett Pázmány Nádasdy Ferenchez: PÁZMÁNY 1603/2000, 17–20, 249–256.

sunt, Vir Nobilissime, ex quo ego te, et amavi semper et colui: nec ullam de te bene merendi occasionem intermittere, constitutum habui.”⁶¹³

A *Dissertatio* négy fejezetében három vitatott kérdést tárgyal, melyek Pázmány szerint nem találhatók meg a *Biblia* szövegében: 1) egyedül a hit üdvözít, 2) minden hívő biztos lehet örök üdvössége felől, 3) a pápa nem feje az egyháznak. Pázmány igaza tudatában, magabiztosan fogalmazta meg írását, fejezte ki véleményét, mivel azt látta, hogy vitapartnere nem tudott közvetlenül megfogalmazott bibliai locusokra hivatkozni, csak utólagos következtetésekre.⁶¹⁴

Pázmány érvelésében elsősorban bibliai locusokra hivatkozik, de utal Bellarminóra és a trentói zsinatra is.⁶¹⁵ Feltűnő, bár aktualitásánál fogva érthető, hogy utal Balduinusra és ellene írott válaszára, amely nem sokkal korábban, 1627-ben jelent meg.⁶¹⁶ A *Kalauz* mindössze egy helyen szerepel a margón „Hodegus fol. 919” utalással, a „sola fide” vitatásával kapcsolatos részben. A lapszámatalálásról megállapítható, hogy a *Kalauz* 1623-as kiadásáról van szó e helyen.⁶¹⁷ A *Dissertatio*ban tárgyalt három teológiai kérdés a *Kalauz* XII. könyvében („sola fide”, megigazulás) és a X. könyvben („A római pápa nem antikrisztus”, a pápa mint az egyház feje) található részletebben kifejtve.

⁶¹³ PPOO VI, 677.

⁶¹⁴ Ezért „Pázmánynak könnyű volt tagadó feleletét bebizonyítani.”, FRANKL 1869, 422.

⁶¹⁵ PÁZMÁNY 1631, 11–12, 24. Itt jegyzem meg, hogy az OSzK-ban meglevő, két teljes, újrakötött példány egyikében sincsenek kéziratos bejegyzések, csak a „2. példány” 20. oldalán két félsoros alá-húzás.

⁶¹⁶ PÁZMÁNY 1631, 7, 26.

⁶¹⁷ PÁZMÁNY 1623, 919, az itt található alfejezet címe: „§. 6. Csak magán a' Hit, nem elégséges az Igazuláshoz” (915–920), ez pedig a *Kalauz* XII. könyve első részében van. A XII. könyv (címe: „Az ember igazvlasarvl”) egésze taglalja részletesen a megigazulás kérdéseit, együtt a hit, a jó cselekedetek érdemszerző erejével, valamint az újítók felfogásának cáfolatával.

5.21. A *Bizonyos okok* (1631) és a *Kalauz*

A *Bizonyos okok* címlapján nem szerepel a szerző neve,⁶¹⁸ a szakirodalom azonban egyértelműen Pázmány nevéhez köti részben a Pázmány által aláírt dedikáció, részben ismert életrajzi események következtében.⁶¹⁹ Az ajánlás Batthyány Ferencné Lobkovitz Poppel Évához szól. Ebben Pázmány a lutheránus nemesasszonyt nem tekinti hitbéli ellenfélnek, sőt nyíltan és szelíden a vallásváltoztatásra bízta: „Elhiszem, ha figyelmetessen olvassa, nem csudálkozik ez-után, ha az értelmes emberek ki-mosdanak a’ *Luther* és *Calvinus* mótelyéből. Kire, hogy a’ Szent’ Lélek Kegyelmedet segítse, alázatosan kérem Istenemet.”⁶²⁰ Az ajánlólevél 1631. február 2-án kelt, nem sokkal Poppel Éva fiának, Batthyány Ádámnak a katolizálását (1629. szeptember 15.⁶²¹) követően. A kis könyv egészében Pázmány alkotása, azzal együtt, hogy szerzője – az *Öt szép levélre* emlékeztetően – egy áttért „fő ember” válaszirátát közli egyes szám első személyben előadva egy, a vallásváltoztatásán csodálkozó ismerősétől kapott levélre. Az ajánlásban azt írja Pázmány, hogy a címzettől kapott levélre, annak nevében, őt magát mintegy „tehermentesítve” írta meg válaszat, amibe „a’ sok ezer közzül, csak Nyolcz Okot foglalék Írásocskában”.⁶²² Az ajánlás pedig Poppel Éva esetleges vallásváltoztatását célozza meg, legalábbis a nemesasszony türelmére számít áttért fia ügyében. Fikció és valóság keveredik itt: mi-

⁶¹⁸ Teljes címe: *Bizonyos okok, mellyek erejetül viseltetven egy fő ember az új vallások töreiből kiféslet, es az romai ecclesianak kebelebe szállot*, Pozsony, 1631. RMNy, 1511. Kiadása: PPÖM V, 303–342.

⁶¹⁹ FRANKL 1869, 423–425; FRAKNÓI 1876, 275–276.

⁶²⁰ PPÖM V, 307.

⁶²¹ G. ETÉNYI 2001, 185. Batthyány Ádám katolizálását néhány hónapig igyekezett titokban tartani még édesanyja előtt is, ugyanis ez a frissen kialakult vallási különbségek miatt megnehezítette tervezett házasságát Illésházy Katával. Poppel Éva mindvégig neheztelt rá, s végül a házassági terv is megghiúsult. E bonyodalmak teszik érthetővé, hogy Pázmány Poppel Évának ajánlva írta meg a *Bizonyos okokat*. KOLTAI 2002a, 26–35, 275; KOLTAI 2002b, 29–38, 284. – Pázmánnyal való kapcsolatáról lásd még a *A Rövid tanúság* (1606) és a *Kalauz* című korábbi fejezetben írottakat. A legfontosabb adatok összefoglalása: KOLTAI 2008, 11–27.

⁶²² PPÖM V, 307.

vel az ajánlás Poppel Évához szól, akár annak frissen áttért fia, Batthyány Ádám is írhatta volna ezt a könyvet, de név szerint sehol nincs megemlítve. Ez a kommunikációs játék egyáltalán nem idegen Pázmánytól, ezért és stiláris-retorikai sajátosságai, valamint az eseménytörténet folytán is teljes egyértelműséggel Pázmányt jelöli meg szerzőként a szakirodalom. Batthyány Ádámmal való levelezéséből jól ismert kapcsolata a főúrral, akinek első gyóntatója volt, s áttérése után is figyelemmel kísérte életútját. A lelkiatya szerepét jól megvilágítja az az 1629. október 15-én kelt⁶²³ levél, amelyben – egy hónappal az áttérés után – igyekszik lebeszélni a részegeskedésről a fiatal főurat. Ez a prédikációs hang jelenik meg a *Bizonyos okok* végén, a mű lezárását jelentő „Epilógus”-ban is.

Az egész írásművet jellemzi az értelemre hatni szándékozó logika, de itt a mű végén (melyet „Amen”-nel zár le Pázmány) felerősödik az érzelmi hatáskeltés. Az „Epilógus” két oldalnyi szövege leginkább imához vagy prédikációhoz hasonló: „Azért tévelyedtünk el az igazság útáról és az igazság világossága nem fénlet nekünk és az értelem Napja fel nem támadott nekünk. Isten a’ ki bir az emberek szívével, világositcsa elméd sötétségét, lágyítcsa keménységét, hogy a’hoz a’ Valláshoz ragaszkodgyál éltedben, a’ melyet halálod óraján akarnád, hogy tartottad volna, és a’ melynek igaz okát adhatod, mikor a’ Christus Itélő széki előtt fogsz állani. Amen.”⁶²⁴

Az alábbiakban érdemes idéznünk a fentiekben említett, Batthyány Ádámhoz szóló levelet, amely jól megvilágítja a főpapnak a főúrral való bensőséges kapcsolatát. A kis levél retorikai remeklés: benne megtalálhatók a szónoki beszéd fő részei. Pázmány térítéseiről, a „lelkiatya”-szerepről nem áll rendelkezésre kellő számú rendszerezett adat, ez megnöveli az ilyen megnyilatkozások értékét. Ez a levél ennek a gondoskodásnak a bizonyítéka: Pázmány egy rövid kis *prédikáció* keretében próbálja a helyes úton tartani az ifjút. A levél ennek megfelelően közvetlen és bizalmas hangú, teljesen magyar nyelvű: a *salutatio* és a *conclusio* egyaránt az. Pázmány a gazdagon alkalmazott biblikus terminológia és utalások segítségével szól Batthyá-

⁶²³ PPÖL II, 71–72.

⁶²⁴ PPÖM V, 342.

nyhoz. A levéltől természetesen nem várható el, hogy valóságos prédikáció módjára egy, a szöveg elején álló bibliai textus kifejtése legyen, viszont saját mondandójához alaposan felhasználja a bibliai utalásokat. A *captatio benevolentiae* itt annak közlése, hogy a levél írója imáiba foglalja a címzettet: „az Úr Istent kérem, hogy kegyelmedet szent lelkével vastagítsa és vezérelje”. A *narratio*s részben válik konkrétabbá az előző bekezdésben megalapozott mondanivaló: Pázmány rátér Batthyány személyére, itt van szó a „kegyelmednek [...] ostromi”-ról. A *propositio*ban Pázmány még közvetlenebbül fogalmaz, itt már a „bűnben merülés” veszélyeiről van szó. Ebből következnek a kérések (*petitio* 1–2), a mindennapi imádságra való kérés (buzdítás) és a válasz kérése. Külön összefoglalásra itt már nincs szükség, a levél *conclusio*jában a prédikációs búcsúzó formát, az áldáskérést fogalmazza meg Pázmány.

[SALUTATIO] Szolgállok kegyelmednek, mint szerelmes fiam uramnak, és az Istentől szüőből kívánok kegyelmednek minden mennyei és földi áldomásokat.

[CAPTATIO BENEVOLENTIAE] Távolý létemben egyébbel nem szolgálhatván kegyelmednek, az Úr Istent kérem, hogy kegyelmedet szent lelkével vastagítsa és vezérelje, hogy ez világi sok veszedelmek között úgy menjen által, hogy az örök boldogságra jusson. Mert ugyanis minden világi állapot csakugyan egy kis árnyék és egy semmi, mely hamar elmúlik.⁶²⁵ Előttünk sok nagy urak és fejedelmek éltek, kiknek csak emlékezetek fennmaradt, hanem a mint éltek, a szerént jutalmaztatnak, mind örökké!⁶²⁶ Azért bizony igen méltó, hogy ez világi jókat csak úgy nézzük, mint álmunkat, és azon igyekezzünk, hogy az örök jókat elnyerjük. Mivel pedig az igaz Hit fundamentoma az örök életnek, azt mindennél inkább őrizzük.⁶²⁷

⁶²⁵ „Napjaink elfogynak a földön, mint az árnyék...” (1Krán 29,15)

⁶²⁶ Pl. Péld 12, 14; Zsolt 28, 4; 2Tim 4, 14.

⁶²⁷ Pl. Róm 3, 21–31; Gal 3, 8.

[NARRATIO] *Nem kétlem édes fiam uram, hogy kegyelmednek elég sok ostromi vannak, de az igaz Hitért embernek nem csak szót kell szenvedni, hanem Martyromságot is,*⁶²⁸ *minthogy számtalan sok szentek azt is szenvedtek.*

[PROPOSITIO] *De édes fiam azt jól eszedben tartsad, hogy Isteni félelemmel és tekéletes étellel kell az igaz Hitnek kertét béárkolni, mert a szent Irás szava az, hogy a mely ember elveszti a jó lelkiismeretet, és bűnben merül, az hitből is könnyen kiesik.*⁶²⁹

[PETITIO 1] *Azért kegyelmedet, mint szerelmes fiam uramat, kérem, hogy mindennapi ájtatos imádságokkal és tekéletes jó erkölcsökkel gyökereztesse magában az Istennek igaz ismeretét. És mihent valami terhét érzi lelkének, a szent gyónás által attúl menekdjék meg.*

[PETITIO 2] *Kérem kegyelmedet, irjon nekem állapotjáról, mert tagadhatatlan, hogy szorgalmatos vagyok az kegyelmed jó állapotjának értésében.*

[CONCLUSIO] *Áldja és tartsa meg Isten kegyelmedet minden jókkal.*

[DATUM] *Sellyén, 15. Octobr[is] 1629.*

Kegyelmednek szeretettel szolgál

[SUBSCRIPTIO] *Esztergami Érsek m[anu] p[ropria]*

[INTITULATIO] *Sp[ectabi]li ac Mag[nifi]co d[omi]no Adamo de Battyán etc. Domino ut filio chariss[i]mo.*⁶³⁰

E levélszöveg méltán tekinthető a *genus deliberativum* (morális argumentáció) megvalósulásának.

Pázmány a *Bizonyos okokban* felhasznált hivatkozások, locusok vonatkozásában mértéktartó volt, erőteljes tudományossággal nem akarta megakasztani a logiká-

⁶²⁸ Pl. ApCsel 7, 54–60.

⁶²⁹ A locust nem sikerült azonosítani.

⁶³⁰ „Tekintetes és nagyságos Batthyány Ádám úrnak stb. Uramnak miként legkedvesebb fiamnak.” További példa a misszilisre mint *genus deliberativum*ra: HARGITTAY 2000, 29–31.

val, érzelmi ráhatással és szintetizáló képességgel összeállított könyvet. A bibliai hivatkozásokon túli utalások: az *Augustai Confessio Apologiája*, Balduinus *Phosphorusa*, a *Confessio Helvetica*, Szent Ágoston, Szent Ambrus, Chrysostomus és Cyprianus egy-két műve, két helyen a trentói zsinat végzése és a mű végén, az „Epilogus” előtti sorokban a *Kalauz*. E helyen az úrvacsora kétszín alatti vételéről ír, s a marginális hivatkozás – „fol. 875” – az 1623. évi kiadás lapszámára utal.⁶³¹

A műnek a *Kalauz*hoz való viszonya szempontjából láttuk, hogy ugyan csupán egyetlen locusjelölés található benne a nagy műre, nyilvánvaló az azzal való tematikus összefüggés, különösen ha a *Bizonyos okok*ban felvetett fő kérdések *Kalauz*-beli részletes tárgyalásának helyét tekintjük. Az alapkérdés természetesen ismét csak az, hogy Pázmány álláspontja szerint a *Szentírásból* nem bizonyíthatók az új vallások, amit ugyanekkor, az 1631-ben megjelent *Dissertatiójában* már kifejtett. A *Kalauz* szövege mint szintézis felől tekintve a vitakérdéseket, ezek természetesen számos korábbi művében megtalálhatók, leginkább a III. könyvben újraírt *Tíz bizonyásban*.

<i>Bizonyos okok</i>	<i>Kalauz</i> (1637) ⁶³²
Első ok: Mert a' Lutherista és Calvinista Vallások között semmi sincs a' Szent Írásban.	III. könyv, II. rész, 4. A római eklézsia tudományától különböző vallások semmit Sz. Írásból mi ellenünk nem bizonyíthatnak. (95)
Második ok: Mert bátorságos, hogy a' Pápista Hitben üdvözülhetünk.	III. könyv, I–II. rész. Közöséges jelenségek, melyekből kitetszik, hogy a római hittől szakadott vallások igazak nem lehetnek. (79, 89)
Harmadik ok: Mert a' Hit dolgairól bizonyost nem tudhatni a' Luther és Calvinus táborában.	III. könyv, II. rész, 3. Az újítók fundamentomából a Sz. Írás könyveinek méltósága felbontatik: melylyel az egész keresztyén hit bizonytalanná tétetik. (93)

⁶³¹ PPÖM V, 340; PÁZMÁNY 1623, 875: „§. 9. Egy-nehány Kérdéssel, meg-óztatik a' Két-szineseknek Pohár szomjuhozása.”

⁶³² Pázmány nyilván a *Kalauz* 1623. évi kiadását tartotta szem előtt műve összeállításakor, mivel azonban ez strukturálisan megegyezik az 1637. évi kiadással, a második oszlopban a *Kalauz* harmadik kiadásának oldalszámaira utalunk, mégpedig az egyes szövegrészek kezdő lapszámára (PÁZMÁNY 1637/2000).

Negyedik ok: Mert a' Luther és Calvinista gyölekezet nem igaz Ecclesia.	IX. könyv: Csak a római gyölekezet igaz anyaszentegyház. (712) I. rész. Huszonhét bizonyossággal megmutatom, hogy az új szakadások nem igaz ecclesiák. (712) 1. Az anyaszentegyház első jeléből három bizonyossággal rontatnak az ellenkező gyölekezetek. (712) 2. Az anyaszentegyház második jeléből tizenöt bizonyossággal mutattatik meg az elszakadott gyölekezetek hamissága. (714)
Ötödik ok: Mert a' Római Ecclesiának igazsága tagadhatatlan.	IX. könyv: II. rész, Tizennyolc bizonyossággal megmutatom, hogy egyedül a római ecclesia Krisztus jegyese és igaz anyaszentegyháza. (428)
Hatodik ok: Mert a' Lutherista és Calvinista Hitnek hamissága nyilván való.	III. könyv, IV. rész: Harmadik bizonyosága az új tudományok hamisságának: Mert újak és mostaniak. (150)
Hetedik ok: Mert a' Luther és Calvinus követői hamis költésekkel gyűlöltetik a' Római Ecclesiát.	XV. könyv: Az újítóknak három gyalázatos szidalmazási megrontatnak. (999)
Nyolcadik ok: Az Ur-vacsorának Két szín-alatt vételét ok nélkül állattyák a' Szakadozok.	XI. könyv: Az oltári szentségrül. (818)

Feltűnő, hogy a *Bizonyos okok*nak 1631 után még számos kiadása jelent meg. Többnyire *Nyolc okok* címmel összesen tíz kiadása ismert az 1640 és 1772 közötti időszakból.⁶³³ Heltai János azt írja, hogy „a Kalauzon kívül a *Bizonyos okok* az egyetlen vitairata, amely több kiadásban is napvilágot látott”.⁶³⁴ Bár ezt az állítást árnyalni szükséges, ugyanis más vitairatai is megjelentek egynél több kiadásban, kétségtelen, hogy a kiadások tekintetében a listavezető a *Bizonyos okok*.⁶³⁵ Az sem

⁶³³ ADONYI–MACZÁK 2005, 101., 108., 122., 124–126., 129., 133., 138., 145. sz.

⁶³⁴ HELTAI 2008, 124.

⁶³⁵ *Öt szép levél, Öt levél*: 1609, 1613, 1741, 1761, 1769 (ADONYI–MACZÁK 2005, 53., 65., 130., 137., 141. sz.); *Rövid felelet*: 1620, 1674 (ADONYI–MACZÁK 2005, 77., 111. sz.); *Setét hajnalcsillag*: 1627, 1774, 1775 (ADONYI–MACZÁK 2005, 88, 146, 147. sz.). A két 18. századi kiadás feltehetőleg ugyanakkor a kiadásnak megváltoztatott címlappal való editiója (Szelestei N. László és Bitskey István

véletlen ezek után és a mű hatását bizonyítja hogy a *Bizonyos okok* körül kialakult egy hitvitabokor, amely még évtizedekkel később is mutatja a mű recepcióját.⁶³⁶

A *Bizonyos okok* hatását, az 1640. és 1671. évi pozsonyi megjelenés vallási-politikai erőterét elemezte nemrég Heltai János még meg nem jelent előadásában. Sok lényeges megfigyelést tett a mű fikciós elemeire, irodalmi jellegére vonatkozóan, pótolva azt a hiányt, hogy a *Bizonyos okokról* még nem született elemzés. Heltai szerint Pázmánynak ez az írása „mestermű”, „a Kalauz mellett a *Bizonyos Okok* Pázmány hitvitázói életművének legnagyobb hatású alkotása”.⁶³⁷

5.22. Az *Okok, nem okok* (1631) és a *Kalauz*

1631 Pázmány utolsó időszakának írói szempontból egyik legaktívabb éve volt, ekkor négy műve is megjelent: az *Okok, nem okok*on kívül a *Bizonyos okok*, a *Dissertatio* és *Imádságos könyvének* negyedik kiadása.⁶³⁸ Utolsó éveiben sem csökkent aktivitása, mutatja ezt a több hónapos távollétet igénylő követi útja VIII. Orbán pápánál 1632-ben, az egyetemalapítás 1635-ben, a prédikációs kötet megírása majd kiadása 1636-ban és a *Kalauz* harmadik kiadásának sajtó alá rendezése. Erre az időre eshet grazi egyetemi előadásainak javítgatása is. Kései időszakának levelezése azt mutatja, hogy szinte napi kapcsolatban állt I. Rákóczi Györggyel és élénken érdekelte Erdély ekkori válságos időszaka.

észrevétele). Pázmány életében többször is megjelent a *Peniculus papporum*, a *Anonymi sicophantae*, a *Logi alogi*, a *görögök szakadásáról*, a *Mahomet vallása*.

⁶³⁶ HELTAI 2008, 123–124. Mindjárt az első válasz nem sokkal a *Bizonyos okok* után jelent meg: KISMARJAI VESZELIN Pál, *Kegyess és istenes beszélgetések*, Debrecen, 1633. RMNy 1562. Úgy látszik ez az egyetlen olyan (egyébként több mint 300 lapos) vitairat, amire Pázmány nem válaszolt.

⁶³⁷ E helyen is köszönöm Heltai Jánosnak, hogy 2014 márciusában az MTA BTK Irodalomtudományi Intézetében elmondott *A Bizonyos Okok 1671. évi pozsonyi kiadása és más vitairatok 1671-ből* című előadásának kéziratát rendelkezésemre bocsátotta.

⁶³⁸ RMNy 1514, 1511, 1512, 1513.

Az *Okok, nem okok* – nem számítva most ide a Kalauz 1637. évi kiadását – Pázmány három évtizedes hitvitázó működésének feltételezhetően utolsó darabja,⁶³⁹ egyben a Pécsváradi Péterrel folytatott hitvitáknak is lezárása, melyben – mint a hasonló esetekben – itt is Pázmányé volt az utolsó szó. Az *Okok, nem okok* a mai ismert egyetlen, Pannonhalmán található példány alapján Stripsky Hiador 1937-ben publikálta hasonmás kiadásban, ezért (hasonlóan a *Jó nemes Váradnak* című műhöz) ez sem szerepel az összkiadásban.⁶⁴⁰ Közvetlen előzménye Pécsváradi Péternek az említett Pázmány-műre adott válasza, mely ma példányból nem ismert,⁶⁴¹ csupán a rövid terjedelmű, 15 számozott lapból álló *Okok, nem okok*ból következtethetünk egyes részeire, mivel Pázmány sűrűn idézi Pécsváradi írását, mégpedig kurzív szedéssel elkülönítve, sőt a szerző azonosítására (Sallai=Pázmány) is lehet következtetni belőle.⁶⁴² E munkája is Sallai István neve alatt jelent meg, hiszen a védelmezett mű (*Jó nemes Váradnak*) is Sallait vallotta szerzőjének címlapján. Az 1626-ban megjelent *Az Szentírásról és az Anyaszentegyházról* után kibontakozó vita állomása-it már röviden ismertettük.

Az *Okok, nem okok* az ajánlás után öt részben felel Pécsváradi munkájára, a kilenc okra, az alábbiak szerint:

Keresztyen olvasomnak, Isten aladasat kivanom

Num. I. Az I. II. III. Oknak rozszaságáról

Num. II. Az IV. Oknak gazsagarul

Num. III. Az V. Oknak oktalanságáról

⁶³⁹ A pontos datálás, azaz, hogy az 1631. év mely időszakában, melyik hónapjában jelent meg a nyomtatvány, nem lehetséges. A datálásra vonatkozóan: RMNy 1460, mely szerint Pécsváradi műve 1630-ban vagy 1631-ben jelent meg. Ha 1631-ben, akkor az *Okok, nem okok* Pázmány utolsó, életében kiadott vitairata.

⁶⁴⁰ PÁZMÁNY 1631/1937, teljes címén: *Pázmány Péter ismeretlen magyar könyve: Okok nem okok*, kiad. STRIPSKY Hiador, Bp., 1937. – [PÁZMÁNY Péter:] *Okok nem okok, mellyekert iria a' varadi farkas, hogy nem méltóztatik tovább az én irasom-ellen tusakodni. Irta Sallai István pap, püspöki plébános*, Pozsony 1631. – RMNy 1514. Ism. VARIAS 1938.

⁶⁴¹ A Pécsváradi mű címe *Kilencz okok* volt: RMNy 1460.

⁶⁴² PÁZMÁNY 1631/1937, 13–14. (A bevezetőben.)

Num. IV. Az VI. VII. VIII. Oknak kábaságáról

Num. V. Az IX. Oknak fergessége

Látható, hogy Pázmány formálisan végigmegy vitapartnere érvein, az ott felhozottakra pontról-pontra válaszol. Gyakran idézi is Pécsváradit, mindazonáltal nem teológiai vita ez, hanem sokkal inkább személyeskedés és szofisztika. A tematizált kérdések közül az első az álnévhasználat. Pázmány soha nem nevezi néven Pécsváradit, csak „Várad Farkas”-nak, vagy egyszerűen csak „Farkas”-nak titulálja. Az „Érsek” személye: Pázmány itt nem cáfolja, hogy ő lenne a *Jó nemes Váradnak* szerzője, amiből arra következtethetünk, hogy ő maga a szerző. A vitairat további témái: a durva hangnemről (lásd alább), a vita tárgyától (a Szentírásról és az Anya-szentegyházról) való eltérés hibája, az autoritásokra való utalások jogossága, az egyház „láthatóságáról”, további személyeskedések, Pázmány megszentenciázásának hamis híre az országgyűlésben, végül a purgatórium a *Bibliában*.

Hogy mennyire nem a klasszikus értelemben vett hitvitáról van szó, mutatja az, hogy egy kivétellel hiányoznak belőle a latinul idézett autoritások, s az idézet nélküli locus-utalások száma is csekély. A kilenc bibliai utaláson kívül Kálvin *Institutió*jára hivatkozik háromszor, csak utal Bellerminóra és Becanusra, és egy olyan műre – Zacharias Rivander lutheránus szerző *Lupus excoriatus*⁶⁴³ című kálvinisták elleni írását említi –, ami nem szerepel más vitairataiban, bizonyítva azt, ami már korábbi írásaiban is megfigyelhető volt, hogy folyamatosan tanulmányozza a megszerzett könyveket, s frissíti utalásbázisát, akár katolikus, akár protestáns szerzőkről van szó.

A mű személyeskedő jellege folytán természetesnek kell tartanunk, hogy ismét előkerül a durvaságok kérdése, noha ebben a rövid írásában Pázmány nem él úgy a durvaság eszközeivel, mint jó néhány korábbi művében, sokkal inkább az ellenfelet ostobának tekintő, lenéző státust foglalja el. Viszont a kérdésre, hogy miért a visszavisszatérő alantas stílus, itt adja meg visszamenőleg is a legteljesebb választ, aminek a lényege, hogy részéről csak a szidalmak visszadobálásáról van: „Es hogy a’ Farkas

⁶⁴³ PÁZMÁNY 1631/1937, 3. – Zacharias Rivander (Bachmann) lutheránus prédikátor (1553–1597) műve: *Lupus excoriatus oder Schaffpelz öffentlicher und heimlicher Calvinisten*, Wittenberg, 1582.

fülében titkomat meg-súgjam: mikor kemény szókat írtam feleletemben, egyebet nem miveltem hanem, haza küldöttem a' mit reánk okádot a' Farkas: az-az a' minémü kemény szidalmakat reánk szórt Irasában, egybeszedtem és haza kültem neki: a' végre, hogy meg-jajdúllyon, és maga fájdalmából ismérje, hogy nem kell ollyat reánk kérödni, a' mit maga nem örömet szenvedne.”⁶⁴⁴

Ezek után nem lehet meglepő, ha e kis írás közvetlen összefüggése a *Kalauzzal* csak kevésbé mutatható ki, inkább a Pécsváradi-művekkel való kommunikációs helyzet felől tudjuk meghatározni helyét a Pázmány-művek kapcsolati rendszerében. Új érve tán csak az említett Rivander-utalás, úgy tűnik, hogy a rövid írás csak azért készült el, hogy magáénak tudhassa a polémia utolsó hangját.

⁶⁴⁴ PÁZMÁNY 1631/1937, 5.

6. A KALAUZ ÉS A VITAIRATOK KOMPILÁCIÓS ÖSSZEFÜGGÉSEI (STRUKTURÁLIS MEGKÖZELÍTÉS)

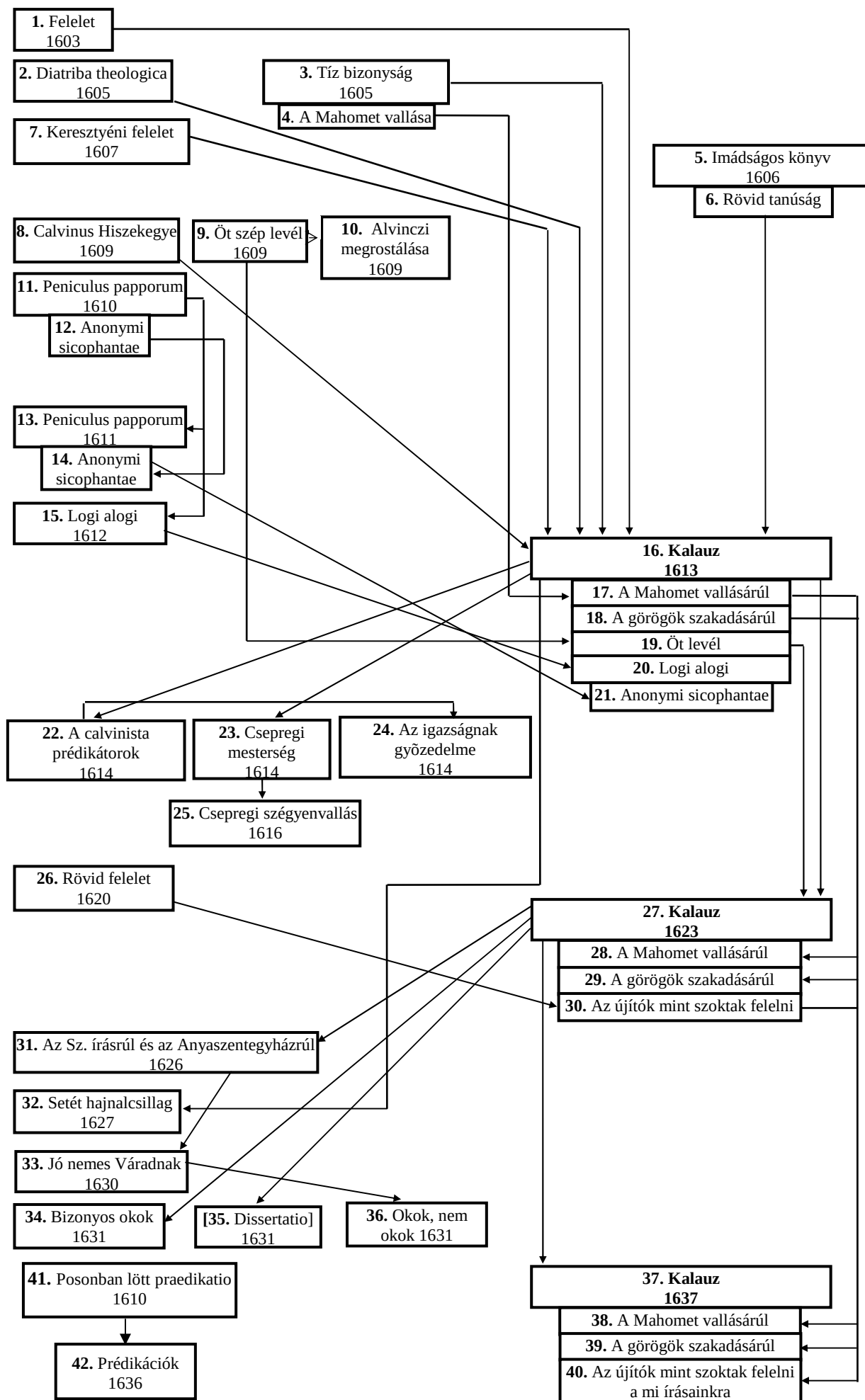
6.1. A kompilációs stemma és értelmezése

Pázmány vitairatatainak egymással és a *Kalauz*-kiadásokkal való tartalmi összefüggéseit az itt következő kompilációs stemmában mutatjuk be. Esetenként más műfajú műveket is fel kellett vennünk a stemmába, ugyanis ezek is érintkeznek a hitvitaműfajjal. Ezért került be az *Imádságos könyv* 1606-os kiadása, amely a *Rövid tanúsággal* egybekötve jelent meg úgy, hogy a *Rövid tanúságot* Pázmány később bele dolgozta a *Kalauz*ba. Mint az ismert, az *Imádságos könyv*nek az első kiadást (1606) követően még további három önálló kiadása jelent meg (1610, 1625, 1631) Pázmány életében, de ezek már nem tartalmazzák a *Rövid tanúság* szövegét. Az *Imádságos könyv* és a *Rövid tanúság* részben ökumenikus jellege indokoltta tette, hogy az 1606-os kiadásban még együtt szerepeljenek, de a későbbi *Imádságos könyv*-kiadásokban és a *Kalauz*-kiadásokban Pázmány már megtette a műfaji elkülönítést.

Megtalálható a stemmában a *Posonban lött prédikáció* (1610), amely Pázmány egyetlen (kiírt név nélkül) kiadott prédikációja a nagy, 1636-os prédikációgyűjtemény előtt. A *Posonban lött prédikációnak* erőteljes vitázó jellege van a többszörösen vallást változtató Torday János ellen, ez a személyes célzatú vitatkozó él azonban a prédikációs kötetben már megszűnik a prédikáció jelentős átdolgozásával. Pázmány korábbi szövegrészei közül azonban több is érintetlenül átkerült a későbbi változatba. Ebben az esetben is a műfajiság egyneművé tételére törekszik Pázmány, s prédikációgyűjteménye elején le is szögezi, hogy a prédikálásnak nem feladata a vitatkozás és a személyekre való közvetlen utalás.⁶⁴⁵

Az alábbi felsorolásban – a mellékelt stemma magyarázataként és kiegészítéseként – a kompiláció irányait határozzuk meg. A nyilak iránya a kompiláció irányára illetve az újabb kiadásra, továbbá a védő iratra utal. A stemma sorszámai az alábbi sorszámoknak felelnek meg.

⁶⁴⁵ „Csak arra vigyázzon a tanító, hogy emberek nevezése-nélkül dorgállya a bűnöket [...] Mikor a szabó megüti az asztalt, az olló kimutattya magát; mert noha ötlet nem illetik, de ottan megcserdül”, „A keresztyén predikátorokhoz intés”: PPÖM VI, XXXVI.

Pázmány vitairatainak compilációs stemmája (1603–1637)

1. A *Felelet Magyari István sárvári prédikátornak* (Nagyszombat, 1603, RMNy 1983, 905). Pázmány későbbi kisebb vitairataitól eltérően ebben a műben nemcsak egyes kiragadott vitakérdéseket tárgyal, hanem a hitviták szinte minden alapkérdését taglalja. Valójában a *Felelet* felől tekintve válhatott hitvitává Magyari könyve, hiszen a protestáns iratnak a hitágazati kérdéseket tárgyaló részeit Pázmány jóval nagyobb terjedelemben vitatta, mint az 1602-es mű. Ilyen módon a felvetett kérdések és témák sokaságát tekintve a *Felelet* a *Kalauz* egyik előképének tekinthető. A *Kalauz*nak nem egyetlen, vagy néhány meghatározott helyére építette be a *Feleletet*, hanem már ott felhozott érveit, citátumait és témáit a *Kalauz* egészébe, annak számos helyére beszerkesztette, főleg a III., IV., V. és a XV. könyvbe.

2. A *Diatriba theologica* (Graz, 1605, RMK III, 1018) című latin egyetemi disputációja a *Kalauz* VIII., IX., és X. könyvének anyagába került bele, s bár formailag egyetemi libellus, számos teológiai vitakérdést tartalmaz, így helye van a kompilációs stemmában.⁶⁴⁶

3–4. Az *mostan támadt új tudományok hamisságának tiz nyilvánvaló bizonyossága és rövid intés a török birodalomról és vallásról* (Graz, 1605, RMNy 1988, 933) a *Kalauz* III. könyvébe és az V. könyv utáni appendixbe került mindhárom kiadásban. A *Tíz bizonyosság* vált a *Kalauz* terjedelmileg és műfajilag legfontosabb alkotóelemévé. Az újraírás részletesebb kimutatása „A *Tíz bizonyosság* (1605) és a *Kalauz*” című fejezetben található meg.

5–6. A *Rövid tanúság, mint imerhessék meg az együgyűk az igaz vallást az Imádságos könyvhöz* folyamatos lapszámozással csatolva jelent meg (Graz, 1606, RMNy 1983, 945), majd a *Kalauz* VI., VII. és VIII. könyvébe került bele. (Az *Imádságos könyv* további három átdolgozott kiadását műfaji okok miatt itt figyelmen kívül hagytuk. Ezekben már nem található meg a *Rövid tanúság*.)

7. A *Keresztyéni felelet a megdicsőült szentek tiszteletiről* (Graz, 1607, RMNy 1983, 961) a *Kalauz* XIII. könyvébe került.

⁶⁴⁶ PÁZMÁNY 1605/1975, 15. – Összefüggés van a *Diatriba*, a *Felelet* és a *Tíz nyilvánvaló bizonyosság* között is. Részben ezek művek közvetítették a teológiai érvrendszert a *Kalauz* szövegébe. Vö. BITSKEY 1996.

8. *Az nagy Calvinus Jánosnak Hiszek egy Istene* (Nagyszombat, 1609, RMNy 1983, 984). A szerző „S. T. D. P. P.” rövidítés alatt jelentette meg művét. Átdolgozva a *Kalauz* V. könyvében szerepel.

9. *Az Öt szép levél* (Graz, 1609, RMNy 1983, 980) a *Kalauz* 1613. évi kiadásának appendixében szerepel átdolgozva *Öt levél* címen. Az újabb átdolgozás 1623-ra készült el; ebben és az 1637. évi kiadásban az Alvinczi Péternek írt művet Pázmány úgy írta újra, hogy megszüntette a levélformát és a szöveg immár teológiai traktátusként szerepel a *Kalauzban*: az I. levél a XV. könyvnek I. része, a II. levél a XV. könyv II. része, a III. levél a XV. könyv III. része, az V. levél a XV. könyvnek I. része.

10. *Az Alvinci Péternek [...] feleletinek [...] megrostálása* (Pozsony, 1609, RMNy 986) az *Öt szép levélnek* a védelme Alvinczi (elveszett) művével szemben. Így témái közvetve szintén egyeznek a *Kalauz* témáival.

11–12. *Peniculus papporum* (Pozsony, 1610, RMNy 1983, 1002). A Joannes Jemicus néven kiadott mű appendixében található az *Anonymi sycophantae glomeratae criminationes*, az 1611. évi második kiadást követően a *Kalauz* első kiadásának (1613) függelékébe, a *Logi alogi* appendixeként.

13–14. A *Peniculus papporum* és az *Anonymi sycophantae glomeratae criminationes* (Pozsony, 1611, RMNy 1983, 1024) második kiadása, ismét Joannes Jemicus néven.

15. A *Logi alogi* (Pozsony, 1612, RMNy 1983, 1040). Az első kiadás Joannes Jemicus néven jelent meg és a *Kalauz* 1613. évi kiadásának appendixében is szerepel. A *Peniculus papporum*ot ért támadás (RMNy 1983, 1035) ellen készült. A *Kalauz*-kiadásban az appendix további appendixben közli az *Anonymi sycophantae glomeratae criminationes* című írást.

16–17–18–19–20–21. *Isteni igazságra vezérlő kalauz* (Pozsony, 1613, RMNy 1983, 1059). A korábbi művek nagy részének átdolgozott változatait tartalmazza új szerkezetben, összesen öt appendix kíséretében. A *Kalauzt* védő iratok megfogalmazásakor Pázmány támaszkodott műve érvrendszerére.

22. *Az calvinista prédikátorok igyenes erkölcsü tekkettesegenek tüköre* (Bécs, 1614, RMNy 1983, 1060), Lethenyi István neve alatt jelent meg. A *Kalauzt* védő

irat tárgya a szentek segítségül hívása, amely téma a *Kalauz* XIII. könyvében jelenik meg.

23. *Csepregi mesterség* (Bécs, 1614, RMNy 1983, 1061), Szyl Miklós neve alatt jelent meg. A *Kalauz*t ért protestáns vádakra (RMNy 1983, 1072) írt válasz.

24. *Az igazságnak győzedelme* (Pozsony, 1614, RMNy 1983, 1078). A mű viszontválasz a szintén még 1614-ben megjelent *A calvinista prédikátorok* (RMNy 1983, 1060) című művét ért támadásra.

25. *Csepregi szégyenvallás* (Prága, 1616, RMNy, 1983, 1120). A mű viszontválasz az 1615-ben megjelent, a *Csepregi mesterséget* ért protestáns támadásra (RMNy 1983, 1091).

26. *A Rövid felelet két kálvinista könyvecskére* (Bécs, 1620, RMNy 1983, 1203). A vitairat két különböző protestáns iratra (RMNy 1983, 1104, 1163) válaszol, s a *Kalauz* 1623. és 1637. évi kiadásának appendixébe került, ami bizonyíték az eredetileg név nélkül megjelent mű szerzőségére.

27–28–29–30. *Igazságra vezérlő kalauz* (Pozsony, 1623, RMNy 1983, 1293). A *Kalauz*nak ezt a második kiadását Pázmány jelentősen átdolgozta, kibővítette. A terjedelem 816-ról 1066 oldalra növekedett, ugyanakkor az első kiadás öt appendixéből csak kettőt tartott meg (az V. könyv után *A Mahomet vallásáról*, a X. könyv után pedig *A görögök szakadásáról* című részeket). A *Rövid felelet* (1620) című művét itt új appendixként jelentette meg *Az újítók mint szoktak felelni a mi írásinkra* címen, az *Öt levél* pedig a levélforma megszüntetésével és a szöveg jelentős átalakításával alkotja az első kiadásban még XIV könyvből álló mű új, XV. könyvét.

31. *Az Szentírásról és az Anyaszentegyházról két rövid könyvecskék* (Bécs, 1626, RMNy 1983, 1351). A korábbi művekben és a *Kalauz*ban is (elsősorban a III., VI., VII., VIII. és IX. könyvben) alaposan tárgyalt, Pázmány által is alapkérdésnek tartott katolikus tanítások újabb összefoglalása. A Bihar vármegyének ajánlott mű heves vitát váltott ki protestáns oldalról, amelyre Pázmány válaszolt.

32. *A setét hajnalcsillag után bujdosó lutheristák vezetője* (Bécs, 1627, RMNy, 1983, 1376). A *Kalauz* első kiadásának latin fordítása alapján Fridericus Balduinus által készített műre (1626) való válasz.

33. *Jó nemes Váradnak gyenge orvoslása* (Pozsony, 1630, RMNy 1983, 1485). A Sallai István neve alatt megjelent írás *A Szentírásról és az Anyaszentegyházról írt két rövid könyvecskére* való protestáns cáfolat (Pécsváradi Péter részéről, RMNy 1983, 1427) ellen készült.

34. *Bizonyos okok, melyek erejétől viseltetvén egy fő ember az új vallások töréből kifeslett és az római ecclesiának kebelébe szállott* (Pozsony, 1631, RMNy 1983, 1511). A *Kalauz*ban már tárgyalta érvrendszer alapján nyolc okban foglalja össze Pázmány a katolikus vallásra tért főrendű ember áttérésének okait. Főként a *Kalauz* III. könyvében találhatók referenciális helyek, ezeken kívül a IX. és XV. könyvben.

35. *Dissertatio, an unum aliquid ex omnibus Lutheranis dogmatibus, Romanae Ecclesiae adversantibus, Scriptura sacra contineat* (Pozsony, 1631, RMNy 1983, 1512). Ez a Pázmánynak tulajdonított írás az evangélikus Hodik János egy művére válaszolt. Hodik válaszában (RMNy 1983, 1520) a névtelen viszontválaszt is közölte. A pápa egyházban való főségét Pázmány a *Kalauz*ban (különösen a X. könyvben) tárgyalta.

36. *Okok, nem okok, mellyekert írja a váradi farkas, hogy nem méltóztatik tovább az én írásom ellen tusakodni* (Pozsony, 1631, RMNy 1983, 1514). A Sallai István neve alatt megjelent vitairat a „váradi farkas”, Pécsváradi Péter református prédikátor elveszett írására válaszol, védelmezve *Jó nemes Váradnak gyenge orvoslása* című művét.

37–38–39–40. *Hodoegus. Igazságra vezérlő kalauz* (Pozsony, 1637, RMNy 2000, 1697). E kiadás a *Kalauz* második kiadásának stílárisan alaposan és teljeskörűen, s helyenként tartalmilag is átdolgozott változata. Ugyanazt a három appendixet tartalmazza, mint az előző kiadás. Nincs adat arra, hogy Pázmány a mű megjelenését megérte volna.

Végül meg kell még említeni, hogy Pázmány latin nyelvű grazi teológiai előadásainak anyaga a *Kalauz* számos helyén felismerhető. Sőt az élete végén átdolgozott *De Fide* traktátusába a *Kalauz*ból emelt át részleteket.⁶⁴⁷

⁶⁴⁷ Pázmány korábbi műveinek a *Kalauz*szal való összefüggéséről vö. ÖRY–SZABÓ, 1983, I, 96. – SZABÓ F. 1998, 117–120. Az átdolgozások útja tehát sokszálú: „A prédikációk dogmatikai tanítása,

A művek átszerkesztésekre vonatkozó megállapításokat úgy összegezhethetjük, hogy ezek első jelentős lépése a *Kalauz* első, 1613. évi kiadásának, mint korábbi írásai gyűjtőmedencéjének létrehozása volt. Mint említettük, a *Kalauz* további kiadásait Pázmány ismételten átdolgozta, bővítette. Látható tehát, hogy Pázmány 1613 előtt készült műveinek szinte mindegyike a *Kalauz*ban kapott helyet. Minthogy az 1613. évi első kiadást követően Pázmány új vitairatokban védte művét, a *Kalauz* kisugárzása Pázmány életének végéig megfigyelhető. Ide értvén a mű további két átdolgozását is, méltán tekinthetjük a *Kalauz*t az írói életmű centrumának.

6.2. A *Kalauz* (1637) tartalomjegyzéke: a harmadik kiadás és a vitairatok újraírása

A pázmányi koncepciót legrészletesebben kimunkálva a *Kalauz* hamadik kiadása tartalmazza. Jelen értekezés könnyebb használhatósága érdekében alább egy táblázatban foglaltuk össze az 1637. évi kiadás kiegészített tartalomjegyzékét. Mint a korábbi kiadásokhoz, Pázmány e kiadásához is készített tartalomjegyzéket, azonban ez sem teljes részletességű, hiányoznak belőle a mélyebb szerkezetet bemutató alosztások és alfejezetek. A *Kalauz* e kiadásának címhierarchiája a következő: KÖNYV (I–XV.) – Rész – § – No. Még az utolsó egységen belül is gyakran előfordulnak további számozott vagy betűvel való alosztások. A *Kalauz* saját tartalomjegyzéke csak a könyveket és ezen belül a Részeket tartalmazza. Az alábbi táblázat feltünteti a §-okat és a további No.-val jelzett alosztásokat is. Itt tehát kiegészítve találjuk a *Kalauz* tartalomjegyzékét úgy, ahogyan az nem jelent meg, mégis tartalmilag ez tárja fel teljesen a művet. A *Kalauz* első és második kiadásának eltérései oly mértékben jelentős újraírásról tanúskodnak, hogy egy ilyen kimutatásban szinte minden egyes alfejezetnél is jelezni lehetne az eltéréseket, ami egy ilyen kimutatásban fölösleges. Ezért csak a második és a harmadik kiadás jelentősebb (bekezdés

de még kifejezettebben a *Kalauz* teológiája mögött ott van a grazi *Theologia Scholastica* aranyfedezete...” (kiemelés az eredetiben), *uo.*, 26.

vagy alfejezet-szintű) eltéréseit jeleztük. Ennek alapján pontosíthatók azok az egymásnak ellentmondó korábbi vélemények, hogy az utolsó kiadás csak újraszedett, de azonos kiadása-e a második kiadásnak, ugyanakkor a kimutatás alapján vizsgálat alá lehet venni a tényleges változtatások mibenlétét.⁶⁴⁸ A *második oszlopban* szerepelnek tehát a *második és a harmadik kiadás* fontosabb eltéréseinek helyei, bizonyítván, hogy a sok ezer stiláris javításon túl Pázmány jó néhány helyen még tartalmilag is módosított szövegén. Ezek a tartalmi módosítások általában az argumentáció erősítését jelentő újabb citátum vagy egy-egy új bekezdés beiktatását jelentik, ez utóbbiak gyakran egy-egy fejezet lezárásának összefoglalásaként, didaktikus célzattal. Külön kutatás tárgya lehet, hogy a stiláris változtatásokból milyen következtetések vonhatók le.⁶⁴⁹ A táblázat *harmadik oszlopában* feltüntettük az eddig tárgyalt kompilációs összefüggéseket, jelezve a fontosabb újraírásokat.

⁶⁴⁸ PPÖM III, VII: „A harmadik, 1637. évi kiadás, melynek megjelenésekor Pázmány már nem volt az élők sorában, a második kiadásnak reproductiója. Ez is, mint az előző kiadás, Pozsonyban jelent meg.”; RMNy 2000, 1697: „Tartalma megegyezik az 1623. évi kiadásával (1293), beosztása azonban eltér attól [...] az egész szöveg következetes stilisztikai átdolgozást tükröz, s egy-egy bekezdésben apróbb tartalmi változtatások is megfigyelhetők”.

⁶⁴⁹ Ezek természetesen nem jelölhetők a táblázatban, hiszen számos változtatás van minden oldalon, pl. „a régi doktorok írásaiban” helyett a „szent doktorok írásaiban” szerepel, vagy szórendi cserék fordulnak elő, stb. Az ilyen típusú újraírásokat sem jeleztem, 1623-ból: „Efféle itileteket tettek a’ tudós emberek a’ *Calvinus* tudományárul. És a’ kinek a feje nem koszos, eszébe veheti, *Calvinus*nak a’ fellyül elő-számlált sok botor vélekedésiből, hogy fa levél szél fuvatlan nem indul” (PÁZMÁNY 1623, 526); ugyanez a zárás (az V. könyv 10. részének végéről) 1637-ből: „Efféle itileteket tettek a’ Tudós emberek a’ *Calvinus* tudományárul. és a’ kinek feje nem koszos, eszébe veheti, *Calvinus*-nak a’ fellyül elő-számlált sok botor vélekedésiből, a’ mely igazak mind ezek az Itiletek” (PÁZMÁNY 1637/2000, 519). Azt lehet mondani, Pázmány e helyen eleget tett annak a törekvésnek, amit értékésünk mottóul választott idézetében megfogalmazott: a szöveg újraírásában 1623-ban a „**szebb** rendel” való írást választotta, 1637-ben pedig a „**jobb** renddel” eszményét.

A *Kalauz* 1637. évi kiadásának teljes, kibővített tartalomjegyzéke. A bal oldali oszlopban az egyes fejezetek lapszámai is szerepelnek.

Fejezetcímek (1637-es kiadás)	A <i>Kalauz</i> 2. kiadásához képest tartalmi változtatás jelzése	A vitairatok újraírása egyes <i>Kalauz</i> -könyvekben
Elöljáró levél. A kegyes olvasónak Istentől üdvösség, tőlem tisztesség. – III		
Rendi és sommája e könyvben foglalt tanúságnak. – XI		
ELSŐ KÖNYV		
Az emberi okosságnak és a keresztyén hitnek az isteni természetről és tiszteletről egyezsége. – 1		
I. része. A teremtetett állatok szép rendi, az emberi természet indulati, az igaz okosság vezérlése Isten ismételére viszen. – 1		
II. része. Mint kell a világi szép alkotmányokban az Isten hatalmát és bölcsességét szemlélni. – 9		
1. Hasznai a teremtetett állatokról való elmélkedésnek. – 9		
2. A mennyei egekről. – 13		
3. A levegő ég és vizeknek csudái. – 16		
4. A föld és okatlan állatok alkotásáról. – 18		
5. Az emberről. – 21		
6. Három tanúság. – 22		
III. része. Egy az Isten természetiben. – 23		
IV. része. Az Isten végetlen magában. – 25		
V. része. Az Isten mindenható. – 30		
VI. része. Az isteni természet változhatatlan és mindenütt jelen. – 34		
VII. része. Az Isteni bölcsességéről. – 36		
VIII. része. Istennek szolgálattal tartozunk. – 40		
MÁSODIK KÖNYV		
A keresztyén hitnek igazsága tíz bizonyossággal erősítettik. – 41		

Micsoda hasznai vannak ezeknek a bizonyságoknak? – 41	Kiegészítés az 1623-as kiadáshoz képest.	
I. része. Első bizonyság: A Krisztus személyének méltósága. – 44		
II. része. Második bizonyság: A világ megtérése- nek módja. – 48		
III. része. Harmadik bizonyság: A mártírok szenvedése. – 52		
IV. része. Negyedik bizonyság: A próféták jövő- dölése. – 58		
V. része. Ötödik bizonyság: Az isteni csudák. – 62		
VI. része. Hatodik bizonyság: A győzhetetlen erősség. – 67		
VII. része. Hetedik bizonyság: A keresztyén hit szentsége. – 70		
VIII. része. Nyolcadik bizonyság: A keresztyének szentsége. – 73		
IX. része. Kilencedik bizonyság: A keresztyének üldözőinek veszedelmes romlása. – 75		
X. része. Tizedik bizonyság: Az Istennek gondvi- selése. – 77		
HARMADIK KÖNYV		<i>Felelet Tíz bizonyság Az Szentírásról és az Anyaszentegyházról Bizonyos okok</i>
Közönséges jelenségek, melyekből kitetszik, hogy a római hittől szakadott vallások igazak nem lehetnek. – 79		
Elöljáró írás. Melyben az igazság ismertetinek három akadályát kigyomláltatik. – 79		
I. része. A keresztyénségben csak egy igaz és üdvösséges vallás vagyon. – 82		
1. Az igaz hit szükséges az üdvösségre. – 82	Kiegészítés az 1623-as kiadáshoz képest.	
2. Csak egy az igaz hit. – 83		
3. A magyarázott igazság ellen való csavargás rontása. – 85		

II. része. Első bizonytsága az új vallások hamisságának: Mert kétségbeejtő bizonytalanságra viszik embert. – 89		
1. Az újítókat nem kell elsőben a Sz. Írásból való vetekedésre ereszteti. – 89		
2. Az igaz hit minden kételkedő bizonytalanságot kirekeszt. – 91		
3. Az újítók fundamentomából a Sz. Írás könyveinek méltósága felbontatik: mellyel az egész keresztényen hit bizonytalanná tétetik. – 93		
4. A római eklézsia tudományától különböző vallások semmit Sz. Írásból mi ellenünk nem bizonyíthatnak. – 95		
5. A Sz. Írás igaz magyarázásában nincs módjuk az újítóknak a Sz. Atyák és Conciliomok tanítását megvetvén. – 97		
6. A szent doktorok tanításának megvetésében a régi tévelygőket követik az újítók. – 101		
7. A visszavonások leszállításában nincs módjuk az elszakadtaknak. – 102		
8. Iszonyú bizonytalanságok feselhetetlen labirintusába keverődnek az új tudományok. – 103		
9. Gyümölcse ennek az új tudományok bizonytalanságának. – 105		
10. A mi vallásunkban nincsenek ezek a fogyatkozások. – 108		
III. része. Második bizonytsága az új tudományok hamisságának: Mert nincs Istentől hívatott lelki pásztorok. – 111		
1. Haszna az igaz pásztorok ismerésének – 111		
2. Az igaz pásztorságnak elégtelen jelét adják az újítók. – 112		
3. Az Anyaszentegyházban mindenkor vannak igaz pásztorok. – 113		
4. Az igaz pásztor Istentől hívatik és küldetik. – 115		
5. A felvetett fundamentomból megbizonyodik az új tudományok hamissága. – 116		

6. Az igaz hivatalra nem elég, hogy Luther elein catholicus pap volt. – 117		
7. A Luther doktorsága nem elég az igaz hivatalhoz. – 120		
8. A fejedelmek hivatalja nem elég az igaz lelki pásztorsághoz. – 121		
9. A keresztség nem térszen pappá mindeneket. – 124		
10. Rend kívül magátul Istentől nem küldettek a pártosok. – 124		
11. Akik Istentől rend kívül hívatnak, különben hitelt nem nyernek, hanem ha a rend szerént hívatott pásztoroktól approbáltatnak, jóvá hagyatnak. – 129		
12. Csudákkal kell a rend kívül való hivatalt hitelessé tenni. – 131		
13. Mivel mentegetik magokat a csudatételtől az újítók. – 133	Kiegészítés az 1623-as kiadáshoz képest.	
14. A Luther és Calvinus csudatételiről. – 135		
15. Luther próféciái a pápa birodalmáról és a Luther vallás elfogyásáról. – 136		
16. A Luther hitinek gyors és nagy terjedését csudák közé nem számlálhatni. – 138		
17. Rövid tanácskozás, ha okosan cselekszenek-e, akik luterista vagy calvinista prédikátort tartanak? – 145		
IV. része. Harmadik bizonyossága az új tudományok hamisságának: Mert újak és mostaniak. – 150		
1. Az Új Testamentom felállítása után bizonyos jelensége a hamis tanításnak, az újság. – 150		
2. Az mostani tudományok újságát magok jelentik az ellenkezők, feljegyezvén kezdőit szakadásoknak. – 155		
3. Az régi eklézsiát és páttereket tévelygőknek mondván a pártosok, vallások újságát bizonyítják. – 155		
4. Vallások újságát bizonyítják az ellenkezők, mikor a régi atyákat velünk egyezőknek, és tőlük különbözőknek isméri. – 156	Kiegészítés az 1623-as kiadáshoz képest.	

5. A mostani tudományok újsága megtetszik abból, hogy az apostolok idejétől fogva senki ezeket nem követte. – 161		
6. Első csavargása az újítóknak kirekesztetik, melyben az apostolok régiségét mutogatják. – 162		
7. Másik fogása az újítóknak kirekesztetik, melyben a régi Sz. Atyákra és conciliomokra mutatnak. – 163		
8. Harmadik tévovázása az újítóknak béárkoltatik, mellyel a Görög Ecclesiát magokhoz akarják csatolni. – 167		
9. Negyedik mentsége az újítóknak elrontatik, mellyel Huszt és egyéb tévelygőket pártjokra vonszanak. – 169		
10. Ötödik szeleskedése az újítóknak megvettetik, mellyel a pápisták bölcsőbéli gyermekit akarják övékké tenni. – 171		
11. Hatodik habozása az újítóknak elrontatik, mellyel titkon lappangó szenteket akarnak magok mellé fogni. – 172		
12. Hetedik feleleti az újítóknak helyén hagyatik: melyben a régi kígyónak vélek egyezése jelentetik. – 176		
13. Az régi atyák egyenlő értelme, mely böcsületes. – 176		
V. része. Negyedik bizonyága az új tudományok hamisságának: A pártosok tulajdon tanúbizonyága. – 181		
1. Nem igaz tudomány az, mely magát felforgatja. – 181		
2. Az Római Ecclesia igazságárul tett bizonyági Luthernek felforgatják az új tudományokat. – 182		
3. Ha a pápista hiten lévők között szent emberek voltak, nem lehetnek igazak az újságok. – 183		
4. A négy közönséges gyölekezeteket helyén hagyván az újítók elrontják és meghamisítják a magok tanítását. – 185		

5. Az Nicænum Conciliom méltóságáról. – 187		
6. Az Nicæa-béli gyölekezet ellenkezik az mostani újságokkal. – 189		
7. Az Nicænum Conciliom után való három közönséges gyölekezettel nem egyeznek az újítók. – 192		
8. Az közönséges gyölekezetek méltóságáról. – 193		
9. Minket pápistáknak nevezvén az újítók az magok vallását hamisítják. – 196		
VI. része. Ötödik bizonyága az új tudományok hamisságának: Mert az új tanítók első mestere pokolbéli ördög volt. – 197		
1. Az régi tévelygések fő mesteri ördögi szövetségben voltak. – 197		
2. Az ördögtől kezdetett tudomány igaz nem lehet. – 199		
3. A Luther születése és nevedése ördögi társalkodással volt. – 200		
4. Hogy Luther az ő tudományát ördögtől vette, sok catholikus és calvinista doktorok írásból megbizonyítatik. – 202		
5. Luther megvallja, mit tanult az ördögtől. – 203		
6. Hat dolgot kell eszünkbe vennünk, ebből a Luthertől íratott ördögi disputálásból. – 207		
7. Mivel akarják az új tanítók fedezni ördögi eredetét vallásuknak. – 210		
8. Luthernek ördögi haláláról. – 213		
9. A tévelygés-kezdő tanítók szörnyű halállal szoktak veszni. – 214		
10. Az új vallások gyarapítóit szörnyű veszély követi. – 216		
11. A sacramentariusok hitinek első iskolamestere ördög volt. – 218		
VII. része. Hatodik bizonyága az új tudományok hamisságának: Mert ezek természetek szerént minden jó cselekedeteket kigyomlálnak, minden gonoszságra szabad menedéket adnak. – 223		

1. A hamis tudományok utat nyitnak a feslettségre. – 223		
2. Nem lehet igaz tudomány, amelynek fundamentomi gonoszságra szabadítanak. – 224	Kiegészítés az 1623-as kiadáshoz képest.	
3. Első menedék a gonoszságra: Hogy az Isten törvényének megtartása lehetetlen. – 226		
4. Második menedék a vétkekre: Hogy a jó cselekedetek nem szükségesek az üdvösségre: hanem a hit elégséges. – 228		
5. Harmadik menedék minden álnokságra: Hogy a jó cselekedetek mind bűnök: és a bűnök mind egyaránt kárhozatot érdemlenek. – 231		
6. Negyedik menedék a jóra való restségre: A jó cselekedetek haszontalanok, Isten előtt érdemek nem lévén. – 235		
7. Ötödik menedék a feslettségre: Az Isten törvénye nem kötelezi a híveket: és a hívekben semmi cselekedet nem bűn. – 235		
8. Hatodik menedék az utolsó veszedelemre: Az isteni félelmet ötképpen rekesztik ki az új tanítók. – 239		
9. Mérges gyümölcs a feljegyzett hamis tudományoknak. – 242		
10. A magyarországi calvinista és lutherista prédikátorok erkölcséről. – 244		
11. A mi igaz keresztyén hitünknek gyümölcserül. – 248		
VIII. része. Hetedik bizonyága az új tudományok hamisságának: Mert hazugsággal gyarapodtak és hazugsággal gyűlöltetik az igazságot. – 250		
01. A tévelygések hazugsággal járnak. – 250		
02. A hazudás nem szabad semmi okért. – 252		
03. Az újítók hazugságokkal terhelik a római vallást. – 253	Kiegészítés az 1623-as kiadáshoz képest.	
4. Szent Péternek Rómában nem létéről hímes hazugság. – 258		
5. A jezsuitákról költött tekéletlenségek. – 261		

IX. része. Nyolcadik bizonytsága az új tudományok hamisságának: Mert visszavonyók, állhatatlanok és magokkal ellenkezők az új tanítók. –270		
1. Az eretnekek sem magokkal, sem egymással nem egyeznek. – 270		
2. Miért rendelte Isten, hogy az eretnekségek megszakadozzanak. – 271		
3. Mi az oka, hogy a tévelygők egyezségben nem maradhatnak? – 273		
4. A felvetett fundamentomból erős bizonytság támad az új tudományok ellen. – 273		
5. Az új tudományok publica confessiói magokkal ellenkeznek. – 276		
6. Luther és Melancton magokkal ellenkeztek. – 277		
7. Calvinus és Beza magokkal nem egyeznek. – 279	Kiegészítés az 1623-as kiadáshoz képest.	
8. Az lutheristák ellenkeznek a lutheristákkal. – 281		
9. A cavinisták vizsát vonszanak a calvinistákkal. – 283		
10. A calvinisták, követvén a régi tévelygők képmutatását, lutheristákkal való egyezséget tettetnek. – 285		
11. A lutheristák és a calvinisták között halálos ellenkezések vannak. – 286		
12. A római anyaszentegyház fiainak egyezségéről. – 288		
13. Az catholikusok egyezsége ellen mit vetnek az újítók. – 289		
X. része. Kilencedik bizonytsága az új tudományok hamisságának: Mert a régi tévelygések söprei és mosléki. – 292		
1. Újabb versengés nélkül eretnek számba kell azt vetni, aki kárhoztatott tévelygést követ. – 292		
2. A felvetett fundamentomból megbizonyodik az új vallások hamissága. – 293		

3. Húsz nevezetes eretnekekek harmincöt tévelygését megújítják a pártosok. – 294		
4. A Római Ecclesia régi eretnekségeket nem követ. – 300		
XI. része. Tizedik bizonyása az új tudományok hamisságának: Mert sok nyilvánvaló hamissággal elegyítették. – 303		
1. Tulajdona a tévelygőknek, hogy képmutatással titkolják tudományok éktelenségét. – 303		
2. Erős bizonyása a mostani újságok hamisságának. – 305		
3. Az ember lelkét halandónak vallja Luther. – 306		
4. Bujaságra tanít Luther. – 307		
5. A török ellen való hadat tiltja Luther. – 309		
6. A sacramentomokról alkalmatlanul tanítanak az újítók. – 310		
7. A keresztséget sokképpen mocskolják az új háрпиák. – 312		
8. A penitenciát és a több sacramentomokat sok tévelygésekkel rútítják az újítók. – 315		
9. Az ellenkezők mentségi kirekesztetnek. – 318		
XII. része. Tizenegyedik bizonyása az új tudományok hamisságának: Mert a Szent Írást rútul megmarcongják. – 319	Kiegészítés az 1623-as kiadáshoz képest.	
1. A Szent Írás nagy böcsületre méltó. – 319		
2. Tulajdona minden eretnekségnek, hogy Szent Írással ad színt tévelygésének. – 322		
3. Minden eretnekségnek bélyege az, hogy sokképpen megvesztegeti és erőtlenné teszi a Sz. Írást. – 325		
4. Az eretnekségek tulajdonságából az új tudományok hamissága megbizonyodik. – 326		
5. A Szent Könyvek ismerésében nincs bizonyos módjuk az újítóknak. – 327		
No. 1. Bizonyosan megismérhetjük a Szent Írás könyveit. – 327		

No. 2. A Sz. Könyvekben sokat megvetnek az újítók. – 330		
No. 3. A Szent Könyveket magukból meg nem ismérhetni. – 330		
No. 4. Más útjuk sincs az újítóknak a Sz. Könyvek megválasztásában. – 332		
No. 5. Az ecclesia tanításából kell a Szent Könyveket megismernünk. – 335		
No. 6. Az újítók ellenvetési megfejtetnek. – 338		
No. 7. Az ecclesiának a Sz. Könyvekről való tradíciója. – 339		
No. 8. A visszavonók ellenvetési megfejtetnek. – 341		
6. A Szent Könyveknek igaz bötűje nincs az újítóknál. – 343	Kiegészítés az 1623-as kiadáshoz képest.	
No. 1. A Sz. Könyveknek hiteles fordítása nincs az újítóknál. – 343		
No. 2. A Bibliának zsidó bötűjén meg nem nyughatnak a pártosok. – 345		
No. 3. A Bibliának görög bötűje sem bizonyos az újítóknál. – 347	Kiegészítés az 1623-as kiadáshoz képest.	
No. 4. Nemcsak bizonytalanok, de veszedelmesek a zsidóból újonnan fordított Bibliák bötűi. – 348		
No. 5. Luther Márton a Bibliát hamisan fordította. – 351		
No. 6. Molnártól nyomtatott Károlyi Bibliájának éktelensége. – 353		
No. 7. A Római Ecclesiánál a Szent Írásnak igaz bötűje vagyon. – 358		
No. 8. Mód nélkül vádolja Károlyi és Molnár a deák Bibliát. – 359		
I. A Károlyi hazugsági a Biblia praefációjában. – 359		
II. Károlyi méltatlan vádolja a mi Bibliánkat hamis változtatásokkal. – 363		
III. Deáktalanságát a mi Bibliánknak nem okoson rágalmazzák az újítók. – 365		

7. A Szent Írás igaz értelmét nem tudhatják az újítók. – 366		
No. 1. A Sz. Írás csak az ő igaz értelmében Isten szava. – 366		
No. 2. Az új tanítók bizonytalan utat mutatnak a Sz. Írás értelmében. – 367		
No. 3. Az újítók csalárd mesterségi a Sz. Írás csigázásában. – 368		
8. Az új tudományok igyenesen ellenkeznek sok dolgokban a Szent Írással. – 371		
9. Az új tudományoknak egy cikkelye sem talál-tatik a Sz. Írásban.– 374		
10. Nemcsak erőtlenül, de ugyan esztelenül bizo-nyítanak a Szent Írással az újítók. – 376	Kiegészítés az 1623-as kiadáshoz képest.	
11. A Sz. Írásnak minden hitelét és böcsületit fel-bontják az ellenkezők. – 379		
XIII. része. Tizenkettedik bizonyysága az új tudo-mányok hamisságának: Az ő kezdőinek erkölcsé-ből. – 384		
1. Minémű feslettség jelensége a hamis tudo-mánynak. – 384		
2. Az újságok hamisságának erős bizonyysága. – 385		
3. A kevélység tulajdona minden tévelygések kezdőjének. – 386		
No. 1. A régi tévelygők kevélységéről. – 386		
No. 2. Luthernek ördögi kevélységéről. – 387		
No. 3. A Calvinus kevélységéről. – 389		
4. Szitkosok, átkosok az újságok kezdői. – 391		
5. A mostani visszavonások kezdői fajtalanok. – 393		
XIV. része. Tizenharmadik bizonyysága az új tu-dományok hamisságának: Mert lelkiisméretek el-len kezdették és nevelték az újságokat a hamis ta-nítók. – 399		
XV. része. Tizennegyedik bizonyysága az új tudo-mányok hamisságának: Mert az újítók sem Isten,		

sem ember előtt okát nem adhatják szakadásoknak. – 404		
XVI. része. Rövid tanúság, mint kell hasznosan beszélgetni a hit dolgairól. – 406	Kiegészítés az 1623-as kiadáshoz képest.	
NEGYESIK KÖNYV		<i>Felelet</i>
Nyilvánvaló jelek kimutatják, hogy az Augustai Confessio és a Lutherista Concordia nem igaz tudomány. – 410		
I. része. Az Augustana Confessio sok hazugságokkal terhes. – 411		
II. része. Az Augustai Confessio magával ellenkezik. – 426		
III. része. A Szent Írás kívül és a Szent Írás ellen sokat tanít a Confessio. – 430		
IV. része. Sok változásokkal mocskoltatott az Augustai Confessio. – 432		
V. része. A Concordiáról írt könyvnek hihetetlen vallásiról. – 435		
1. Magával ellenkezik a Concordia. – 437		
2. Hazugságokkal tetézve a Concordia. – 441		
3. Amit igazán tanít a Concordia, félretézik az újítk. – 443		
VI. része. A megbizonyodott dolgok tudós emberek ítéletével bérekesztetnek. – 446		
ÖTÖDIK KÖNYV		<i>Felelet</i> <i>Nagy Calvinus</i>
A calvinista tudománynak és a Helvéciai Confessiának Isten ellen tusakodó hamisságáról. – 451		
I. része. Hét közönséges jelenségek, melyekből kitetszik, hogy Calvinus a Credót nem hiszi. – 452		
II. része. A Credo első ágazatját nem hiszi Calvinus. Hiszek Istenben, mindenható Atyában, mennynek és földnek teremőjében. – 454		
1. A hit mivoltát, erejét és tekeletességét Calvinus elrontja: így a hitet teljességgel kilopja az emberekből. – 455		

2. Az isteni természetnek egy voltárul alkolmatlanul szól Calvinus. – 459		
3. A Szentháromságot alattomban elrontja Calvinus. – 460		
4. Calvinus tagadja az igaz Istent, midőn bűnök okává teszi. – 463		
No. 1. Aki az Istent bűnök okává teszi, ördögöt vall Istennek. – 463		
No. 2. Calvinus és a lutheristák az Istent bűnök okává teszik. – 464	Kiegészítés az 1623-as kiadáshoz képest.	
No. 3. Mint mentetetik ezaránt Calvinust. – 467		
No. 4. Mivel állatja Calvinus, hogy Isten oka az ember bűnének. – 469		
5. A Calvinus Istene mostoha atya, sőt, irgalmas- ság nélkül való kegyetlen Tirannus. – 470		
Num 1. Sokképpen Tirannus a Calvinus Istene. – 470		
Num 2. Calvinus káromló tanítása az Isten rendeléséről, a praedestinációról. – 471		
No. 3. Az Isten választásáról és megvetéséről igaz tanúság. – 474		
6. Calvinus az Istennek mindenható erejét tagad- ja. – 477		
III. része. A Credónak második ágazatját Calvinus felbontja. És Jézus Krisztusban, ő egy fiában, mi urunkban. – 478	Kiegészítés az 1623-as kiadáshoz képest.	
1. Calvinus nem hiszi, hogy Jézus üdvözítő lé- gyen. – 478		
2. A Calvinus Krisztusa maga bűnös, nemhogy mást szabadítana büntül. – 479		
3. A Calvinus Krisztusa tudatlan próféta. – 480		
4. A Calvinus Krisztusa gonosz törvényadó és nyomorult király. – 482	Kiegészítés az 1623-as kiadáshoz képest.	
5. A Messiás papi fejedelemségét meggyalázza Calvinus. – 483		
6. Calvinus fiú Istennek nem hiszi, sem úgy nem tiszteli Krisztust mint urát. – 484		

IV. része. A Credónak harmadik ágazatját Calvinus megmocskolja. Ki fogantaték szent lélektől, születék Szűz Máriától. – 485		
V. része. A Credónak negyedik ágazatját Calvinus sok hamissággal elegyíti. Kínzaték Pontius Pilatus alatt, megfeszítették, meghala és eltemettették. – 488		
1. Calvinus sok gyalázatos dolgokat tanít Krisztus urunk halálául. – 488		
2. A Calvinus Krisztusa szenvedésekor vétkezett sokképpen. – 490		
3. A Calvinus Krisztusa szenvedésekor lelke kárhozatjától félt és kétségbe esett. – 491		
VI. része. A Credónak ötödik ágazatját Calvinus meghomályosítja. Szálla poklokra, harmadnapon halottaiból feltámadta. – 493		
1. Calvinus nem hiszi, hogy urunk pokolra alászállott. – 494		
2. Az Ótestamentombéli szentek lelke Limbusban volt a Krisztus halála előtt. 495		
3. Calvinus kárhozottnak és kárhozottak kínjában részesnek mondja Krisztust. – 497		
4. A Krisztus feltámadásának módjában gáncsot talál Calvinus. – 498		
5. Probléma: Valóban hiszi-e Calvinus a poklot? – 498		
VII. része. A Credónak VI., VII., VIII. ágazatit sem hagyja tisztán Calvinus. – 500		
1. A hatodik ágazatról. Méne mennyekbe, ül a mindenható Atyaistennek jobbjára. – 500		
2. A hetedik ágazatról. Onnan leszen eljövendő, ítélni eleveneket és holtakat. – 502		
3. A nyolcadik ágazatról. Hiszek Szentlélekben. – 503		
VIII. része. A Credónak IX. és X. ágazati ellen káromkodik Calvinus. – 504		
1. A kilencedik ágazatról. Közösanyaszentegyházat, szenteknek egyességét. – 504		

2. A tizedik ágazatrúl. Bűnöknek bocsánatát. – 506		
IX. része. A Credónak XI. és XII. ágazatit sem hagyja helyén Calvinus. – 508		
1. A tizenegyedik ágazatrúl. Testnek feltámadását. – 508		
2. A tizenkettődik ágazatrúl. És az örök életet. Amen. – 509		
3. Mit felelnek ezekre az ellenkezők. – 511		
4. A római ecclesia semmiben a Credót nem bonthatja. – 513	Kiegészítés az 1623-as kiadáshoz képest.	
X. része. Minemű ítéletet tesznek a tudós emberek a calvinista vallásról. – 513		
1. A lutheristák ítéleti. – 514		
2. A katolikusok ítéleti. – 515		
XI. része. A Helvéciai Confessiórul. – 519		
1. A Tigurina Confessiórul. – 520	Kiegészítés az 1623-as kiadáshoz képest.	
2. A Helvetica Confessiórul. – 523		
APPENDIX	Kiegészítések az 1623-as kiadáshoz képest	
A Mahomet vallásáról. – 528		<i>Mahomet vallása</i>
1. Mahometről és az ő követőiről. – 529		
2. A török birodalom terjedéséről. – 533		
3. A Mahomet hamis tévelygésének tíz jelensége. – 540		
HATODIK KÖNYV		<i>Rövid tanúság Az Szentírásról és az Anyaszentegyházról</i>
Tartozunk valamit hinni, és az isteni szolgálatban cselekedni Istennek nyilvánvaló parancsolatja nélkül. – 549		
I. része. Miben vagyunk gyökere és fundamentuma a keresztyénségben támadott egyenetlenségeknek? – 550		

1. Miben egyezzünk mindnyájan, akik keresztyén nevet viselünk. – 551		
2. Hol vagyon gyökere minden visszavonásnak. – 552		
II. része. Tartozunk sok dolgokat hinni és cselekedni, melyekről magán világos tanúság nincs a Sz. Írásban. – 553		
1. Miben vagy az egyenetlenség. – 553		
2. Az újítók vélekedése erről a kérdéstről. – 556		
3. Tizenhat tekintetes példából megbizonyodik, hogy a Sz. Írás kívül sok dolgokat kell hinnünk. – 556		
4. A régi zsinagógának példája erősíti ezen igazságot. 563		
5. Az ellenkezők tulajdon vallásából erősödnek a tradíciók. – 565		
6. Igaz okoskodásból meggyőzetik az ellenkezők vélekedése. – 567		
7. Krisztus urunk erősítette a tradíciókat, midőn az ecclesia tanításához kötelezett. – 569		
8. Szent Pál írásából megerősítetnek a tradíciók. – 569		
9. A régi doktorok értelme a tradíciókról. – 573		
10. Honnan és mint kell az igaz tradíciókat megismernünk. – 576		
III. része. Parancsolat nélkül, magunktól választott tiszteletek kedvesek Isten előtt. – 577		
1. Magunktól választott tisztelettel szabad kedveskednünk Istennek. – 577	Kiegészítés az 1623-as kiadáshoz képest.	
2. Az anyaszentegyház parancsolati kötelezik embert. – 579		
IV. része. Az elfajult atyafiak ellenvetési megfejtetnek. – 584		
1. Közös felelet az újítók bizonyságira. – 584		
2. A Szent Írásból vett bizonyítások igaz fejtegetése. – 585		

3. A Sz. Atyák mondásiból vett bizonyságok megoldatnak. – 592		
4. Az okosságból vett erősségek elrontatnak. – 594		
HETEDIK KÖNYV		<i>Rövid tanúság Az Szentírásról és az Anyaszentegyházról</i>
Honnan kell venni a Sz. Írás igaz értelmét és a vetekedések magva szakasztását? – 596		
I. része. Vagy-e bizonyos mód a Sz. Írás igaz értelmének ismerésében? – 597		
1. A Sz. Írás bötűje igaz értelem nélkül veszedelmes. – 597		
2. Bizonyos mód vagy-e a Sz. Írás igaz értelmének ismertetiben. – 599		
3. Istentől kell az Isten szavának bizonyos értelmét tanulni. – 602		
II. része. Az ellenkezők ítéleti szerént honnan kell a Szent Írás értelmét venni? – 602		
1. A tudatlan községre bízzák az újítók a Sz. Írásnak bátorságos magyarázatját. – 602		
2. Három módot mutatnak az újítók az Írás értelmében. – 603		
III. része. A Szent Írás bötűje sok helyen homályos, és maga fényességével ki nem mutatja igaz értelmét. – 604		
1. A Szent Írás tanítja, hogy az ő bötűjének értelme nem könnyű. – 605		
2. A Sz. Írásban foglalt dolgok mélysége és a szólásnak mivolta magával hozza sok helyen a nehéz értelmet. – 606		
3. A Sz. Írás szavainak színes, noha nem valószínű ellenkezési nehéz értelmét mutatják a Sz. Írásnak. – 607		
No. 1. Egynehány példák a színes ellenkedésről. – 607		
No. 2. Rövid fejtegetése ezeknek a színes ellenkezéseknek. – 610	Kiegészítés az 1623-as kiadáshoz képest.	

4. A pártosok experienciája, magában tapasztalt ismérleti bizonytságot térszen a Sz. Írás értelmének nehéz voltárúl. – 612		
5. Ugyanezen igazságnak két világos jelensége. – 614		
6. Miért akarta Isten, hogy a Szent Írás sok helyen homályos légyen? – 615		
7. Az ellenkezők bizonytsági megfejtetnek. – 616		
No. 1. Közönséges felelet az újítók bizonytságra. – 616		
No. 2. Rész szerént az ellenkezők bizonyítási meg- rontatnak. – 617		
IV. része. Magán ki-ki belső sugallásból bizonyo- son nem magyarázhatja a Szent Írást. – 619		
No. 1. A római ecclesia tanítása. – 619		
No. 2. Az újítók bizonytsági elrontatnak. – 622		
V. része. Emberi bölcsesség okoskodásából bizo- nyos magyarázatját nem vehetjük az Isten ígété- nek. – 624		
VI. része. A Szent Írás értelmét az anyaszentegyházról kell venni. – 628		
1. A felül megmagyarázott dolgokból kinyilatko- zik ez az igazság. – 628		
2. Az Ótestamentomnak példájából ezen igazság erősödik. – 629		
3. Az anyaszentegyházról való ígéretek és paran- csolatok ugyanezen igazságot bizonyítják. – 631		
4. Az híveknek praxisa, régi szokása ugyanazon igazságra viszen. – 633		
5. Az ellenkezők is az anyaszentegyház tanításá- hoz futnak térovázások után. – 634		
6. A pártosok ellenvetési megfejtetnek. – 635		
VII. része. Kicsoda ítélőbíró a hitben támadott ve- tekedésekben. – 636		
1. Bizonyos ítélőbírónak kell lenni, mely itt e vi- lágon megítélje a hitben támadott perlődéseket. – 636		

2. Magán ki-ki nem lehet ítélőbíró a hit dolgaiban. – 639		
3. A Sz. Írás magán ítélőbíró nem lehet a hitben támadott versengésekben. – 640		
4. Az ellenkezők bizonyossági megrostáltatnak. – 644		
5. Az ecclesia ítélőbíró, mely a hitben támadott szakadásokban törvényt mond e világon. – 645		
No. 1. A Róma ecclesiának tanítása megbizonyítatik. – 645		
No. 2. Az újítók ellenvetési elrontatnak. – 647		
NYOLCADIK KÖNYV		<i>Diatriba</i> <i>Rövid tanúság</i> <i>Az Szentírásról és az</i> <i>Anyaszentegyházról</i>
Az anyaszentegyházról. – 649	Kiegészítés az 1623-as kiadáshoz képest.	
I. része. Micsoda az anyaszentegyház? – 649		
1. Az ecclesiának böcsületes nevezeti Istenre nézve. – 649		
2. Az ecclesia mireánk nézve anyának mondatik, mely kívül nem üdvözülhetünk. – 650		
3. Mely szükséges az ecclesia ismérte. – 652		
4. Honnan kell vennünk az ecclesia isméretit? – 652		
5. Micsoda az anyaszentegyház? – 653		
6. Csak választottak vannak-é az ecclesiában? – 654		
No. 1. A pártosok tanítása megrostáltatik. – 654		
No. 2. Az ellenkezők bizonyosságira felelet. – 655		
II. része. Az anyaszentegyház világ végig megmarad. – 656		
1. El nem fogy az igaz ecclesia világ végig. – 656		
2. A látható ecclesiáról kell ezt a fogyhatatlanságot érteni. – 660		
3. A visszavonók ellenvetési megvettetnek. – 661		

III. része. Nem tévelyeghet az igaz ecclesia. – 662		
1. Az újítók állhatatlanok e dologban. – 662		
2. Az igaz ecclesia tévelygésbe nem eshetik. – 664		
3. Az új hitfaragók ellenvetési megfejtetnek. – 670		
IV. része. Az igaz ecclesia látható. – 674		
1. Minémű értelemmel mondatik az ecclesia láthatónak. – 674		
2. Mi okon akarják az újítók láthatatlanná tenni az ecclesiát? – 675		
3. Az anyaszentegyház látható minden időben. – 676		
4. Az újítók bizonyági megfejtetnek. – 681		
V. része. Elégtelen jeleit adják az újítók az ecclesiának. – 684		
VI. része. Az anyaszentegyháznak igaz jeleiről. – 689		
1. Az anyaszentegyház ismételten vivő jeleknek tulajdonsági. – 689		
2. Első jele az ecclesiának, hogy egy. – 691		
3. Második jele az ecclesiának, hogy szent. – 694	Kiegészítés az 1623-as kiadáshoz képest.	
4. Harmadik jele az ecclesiának, hogy közönséges. – 705	Kiegészítés az 1623-as kiadáshoz képest.	
5. Negyedik jele az ecclesiának, hogy apostoli. – 709		
KILENCEDIK KÖNYV		<i>Diatriba Az Szentírásról és az Anyaszentegyházról Bizonyos okok</i>
Csak a római gyölekezet igaz anyaszentegyház. – 712		
I. része. Huszonhét bizonyással megmutatom, hogy az új szakadások nem igaz ecclesiák. – 712	Kiegészítés az 1623-as kiadáshoz képest.	
1. Az anyaszentegyház első jeléből három bizonyással rontatnak az ellenkező gyölekezetek. – 712		

2. Az anyaszentegyház második jeléből tizenöt bizonyossággal mutattatik meg az elszakadott gyölekezetek hamissága. – 714		
No. 1 Egy szent sem volt az újítók gyülekezetiben. – 715		
No. 2. Kétségbeejtők és testi szabadságra vivők az új szakadások. – 716		
No. 3. Külső cselekedeti a szentségnek nem talátnak a mostoha atyafiaknál. – 719		
3. Az anyaszentegyház harmadik jeléből négy bizonyossággal hamisítatnak az idegen gyölekezetek. – 714		
4. Az ecclesiának negyedik jeléből öt bizonyossággal meggyőzetnek az új gyölevések. – 726		
II. része. Tizennyolc bizonyossággal megmutatom, hogy egyedül a római ecclesia Krisztus jegyese és igaz anyaszentegyháza. – 728		
1. Keresztyéni szokásból mondatik római ecclesiának az igaz ecclesia. – 728		
2. Az anyaszentegyháznak első jeléből három bizonyossággal erősítettik a római ecclesia igazsága. – 730		
No. 1. Az apostolok idejében igaz ecclesia volt a római ecclesia. – 731		
No. 2. Első jelenség, hogy változás nélkül maradt az apostoli tudomány a római ecclesiában. – 732		
No. 3. A mostan közbevetett artikulusokról azt hitte Sz. Ágoston idejében az ecclesia, amit most. – 735		
No. 4. Második jelenség, hogy a római ecclesia meg nem változtatta az apostoli tudományt. – 740		
No. 5. Senkit nem nevezhetnek a pártosok, aki változást tett volna a római ecclesia vallásában. – 741		
No. 6. Mi időben mondják az újítók, hogy a római ecclesia elhanyatlott? – 744		
No. 7. Három fogása a pártosoknak beárkoltatik. – 741		

3. Az ecclesiának második jeléből hét bizonyossággal erősítettik, hogy igaz ecclesia a római gyölekezet. – 746	Kiegészítés az 1623-as kiadáshoz képest.	
4. Az anyaszentegyháznak harmadik jeléből négy bizonyossággal mutatom meg, hogy igaz ecclaesia a római. – 753		
No. 1. A római ecclésiánál egyéb gyölekezet nem volt, melybe mehettek száz esztendő előtt, akik üdvözülni akartak. – 753		
No. 2. A pogány nemzeteket a római ecclesia szülte Krisztusnak. – 755		
No. 3. Minden üdöre és minden helyre terjedett a római ecclesia. – 761		
5. Az ecclesiának negyedik jeléből négy bizonyossággal erősítem a római ecclesia igazságát. – 765		
No. 1. Az apostoloktól építettett és apostoli tudományban maradott a római ecclesia. – 765		
No. 2. Az apostolok idejétől fogva continua successio találtatik a római ecclesiában. – 767		
No. 3. A római gyölekezet apostoli székek méltán nevezetik. – 771	Kiegészítés az 1623-as kiadáshoz képest.	
No. 4. Az egész könyvnek béfejezése. – 772		
TIZEDIK KÖNYV		<i>Diatriba Dissertatio</i>
A római pápa nem antikrisztus. – 773	Kiegészítés az 1623-as kiadáshoz képest.	
I. része. Minemű böcsülettel illették a régiek a római pápát. – 773		
1. A pápa, feje az ecclesiának. – 774		
2. A pápa, első minden egyházi rendek között. – 774		
3. A római pápa mint mondatik universalis püspöknek. – 775		
4. Közönséges gyölekezet nem szolgáltatathatik a római pápa nélkül. – 777	Kiegészítés az 1623-as kiadáshoz képest.	
5. A római pápa ítélőbírája volt minden keresztényeknek. – 779		

6. Szent Péterre bízta Krisztus az egész vitézkedő ecclesia gondviselését. – 781		
7. A Sz. Péter tiszti successorira szállott. – 787	Kiegészítés az 1623-as kiadáshoz képest.	
8. Hogy a római pápa a successor, akire szállott a Péter főpásztorsága. – 789	Kiegészítés az 1623-as kiadáshoz képest.	
II. része. A római pápa nem antikrisztus. – 792		
1. Az antikrisztus nevéül, és honnan kell isméretit venni. – 792		
2. Nyolc bizonyság, hogy a pápa nem antikrisztus. – 794		
3. Megrontatnak az ellenkező bizonyságok. – 802		
III. része. Antikrisztus hopmesteri, Luther és Calvinus. – 805		
APPENDIX		
A görögök szakadásáról. – 810		
1. Mely nagy vétek a szakadás.– 810		
2. Kezdeti és futamatja a görögök szakadásának. – 811		
3. Nincs méltó oka a görögök szakadásának. – 813		
TIZENEGYEDIK KÖNYV		
Az oltári szentségről. – 818		
I. része. Valósággal jelen a Krisztus teste az oltári sacramentomban. – 820		
1. Zvinglius vélekedése a sacramentomról. – 821		
2. Calvinus vélekedése az oltári sacramentomról. – 822		
3. A Krisztus teste valósággal jelen a sacramentomban. – 825		
No. 1. Első bizonyság ama mondból, ez az én testem. – 826		
No. 2. Második bizonyság a pohárról való igékből. – 831		
No. 3. Harmadik bizonyság Szent Jánosnak hatodik részéből. – 834		

No. 4. Negyedik és ötödik bizonyság a Sz. Pál szavaiból. – 836		
No. 5. A Sz. Íráson épített okoskodással ezen igazság erősítettik. – 837		
No. 6. A régi ecclesia tanúbizonysága erősíti ezen igazságot. – 838		
4. A calvinisták bizonyági megfejtetnek. – 842		
No. 1. A Sz. Írásból erőtlennül bizonyítanak a calvinisták. – 842		
No. 2. A régi páterek írásiban semmi jelensége nincs a calvinista értelemnek. – 845	Kiegészítés az 1623-as kiadáshoz képest.	
No. 3. Az érzékenységből és emberi okoskodásból erőtlennül bizonyítanak a calvinisták. – 847		
II. része. A Krisztus teste extra usum jelen vagyon a sacramentomban. – 850	Kiegészítés az 1623-as kiadáshoz képest.	
III. része. A Krisztus teste mindenütt jelen nincsen. – 853		
1. Az ubiquisták vallása mi légyen. – 853	Kiegészítés az 1623-as kiadáshoz képest.	
2. A római ecclesia tanítása megbizonyíttatik. – 854		
3. Az ubiquisták bizonyági megfejtetnek. – 858	Kiegészítés az 1623-as kiadáshoz képest.	
IV. része. A kenyér és bor meg nem marad a sacramentomban. – 861		
1. Miben vagyon a közbevetés. – 861		
2. A transsubstantiatio nevén ok nélkül akadoznak az újítók. – 861		
3. A Sz. Írásból megbizonyodik a kenyér és bor változása. – 862		
4. A Szent Atyák és az igaz okoskodás erősítik a mi vallásunkat. – 864		
5. Az ellenkező bizonyságok megrontatnak. – 866	Kiegészítés az 1623-as kiadáshoz képest.	
V. része. Az úrvacsorának egy szín alatt vételéről. – 870		
1. Miben vagyon gyökere a közbevetésnek. – 870		

2. Az újitók vélekedése a közbevetett dologról. – 871		
3. A Krisztus példája nem kötelez mindeneket két színre. – 872		
4. Ama szókkal, ezt cselekedjétek, nem köteleztünk a két színre. – 873		
5. Ama mondással, igyatok ebből mindnyájan, nem köteleztünk a két színre. – 874		
6. A két színnek szükséges volta meg nem bizonyodik a Sz. János hatodik részéből. – 876		
7. Szent Pál a két színnek szükséges voltát nem jelenti. – 878		
8. Elégségesnek mutattatik az egy szín vétel. – 878		
9. Egynehány kérdéssel megoltatik a két színesek pohár szomjúhozása. – 882		
10. A régi ecclesiában helye volt az egy szín vételnek. – 884		
11. Méltó okok vannak az egy színnek osztogatására. – 886		
VI. része. A mise igaz áldozat. – 889		
1. Micsoda az áldozat? – 889		
2. Miben vagyon a miséről való közbevetésnek fundamentuma? – 891		
3. A mise igaz áldozat. – 893	Kiegészítés az 1623-as kiadáshoz képest.	
No. 1. A sacramentom első rendelkezéséből kitetszik, hogy a mise igaz áldozat. – 894	Kiegészítés az 1623-as kiadáshoz képest.	
No. 2. A melchisedek papsága hasonlatosságából kitetszik, hogy a mise áldozat. – 897		
No. 3. Malachias a több prófétákkal egyetemben bizonyítja az Új Testamentom áldozatját. – 899		
No. 4. Az Új Testamentomban papok és oltárok lévén, igaz áldozatnak kell lenni. – 901		
No. 5. Az igaz okosság és a régi Atyák a misében való áldozatot erősítik. – 902		

4. Ellenvetések. – 903	Kiegészítés az 1623-as kiadáshoz képest.	
TIZENKETTEDIK KÖNYV		
Az ember igazulásáról. – 906		
I. része. Az igazuláshoz való készületről. – 907		
1. Embernek szabad akaratja vagyon. – 907		
2. Az ember szabad akaratja isteni malaszt és segítség nélkül nem elégséges az igazuláshoz való készületre. – 910	Kiegészítés az 1623-as kiadáshoz képest.	
3. Isten malasztjával megtarthatja ember a törvényt. – 913	Kiegészítés az 1623-as kiadáshoz képest.	
4. Az ember nem érdemelheti igazulását semmi cselekedettel. – 918		
5. Az igazuláshoz jó cselekedetekkel készül ember. – 921	Kiegészítés az 1623-as kiadáshoz képest.	
6. Egyedül a hit nem elég az igazuláshoz. – 924		
II. része Az igazulás mivoltáról. – 929		
1. Az igazulásban ember bűnei eltöröltetnek. – 929		
2. Az igazulásban az ember lelke isteni ajándékokkal megszenteltetik. – 931	Kiegészítés az 1623-as kiadáshoz képest.	
3. Calvinus habozási az igazulásról. – 934		
III. része. Az igazulás tulajdonságiról. – 936		
1. Az igazságban nevedhetünk. – 936		
2. Az igazságot ember elveszheti bűneivel. – 937		
3. Igazságról és üdvösségről senki bizonyos nem lehet isteni jelenés nélkül. – 939		
No. 1. Az újítók vélekedése e dologban. – 939		
No. 2. A római ecclesia tanítása. – 941		
No. 3. Erős bizonyosága a mi tanításunknak. – 943		
No. 4. Az ellenkező bizonyságok megrontatnak. – 946		
IV. része. A jó cselekedetek érdeméről. – 947		
[1. Az újítók vélekedése e dologban.] – 947		
2. A római ecclesia tanítása megmagyaráztatik. – 948		

3. A jó cselekedetek érdeme megbizonyíttatik. – 951		
4. Az ellenkezők bizonyági elrontatnak. – 952	Kiegészítés az 1623-as kiadáshoz képest.	
TIZENHARMADIK KÖNYV		<i>Keresztyéni felelet A calvinista prédikátorok tüköre</i>
A dicsőült szentek tiszteletiről és segítségül hívásáról. – 954		
I. része. Az újítók tanítása a dücsőséges szentekről. – 954		
II. része. A római gyölekezet vallása e dologban. – 956		
1. Hamis költsékekkel terhelik az újítók a római gyölekezetet. – 956		
2. A szentek segítségül hívásáról mit tanít az ecclesia? – 957		
3. A szentek imádásáról mit hiszen az ecclesia? – 961	Kiegészítés az 1623-as kiadáshoz képest.	
4. A szentek egyéb tiszteletit mint érti az ecclesia. – 964		
III. része. A boldog szentek imádkoznak az élőkért közönségesen. – 966		
IV. része. Tudják és értik a szentek a világi dolgokat. – 968		
V. része. Szabad-e a szenteket segítségül híni? – 974		
VI. része. A szentek segítségül hívását hiúsággal ostromolják az újítók. – 978		
1. Az Istennek és az egy közbenjárónak gyalázata nincs a szentek segítségül hívásában. – 978		
2. Parancsolat nélkül is segítségül híhatjuk a szenteket. – 979		
3. Egyéb ellenkező bizonyságok megfejtetnek. – 980		
TIZENNEGYEDIK KÖNYV		
A purgatóriumról. – 980		

I. része. A purgatóriumról és halottakért való imádságról mit tanítanak az újítók? – 981		
II. része. A calvinisták és lutheristák purgatóriumáról. – 982		
III. része. A purgatóriumról és indulgentiákról mit hiszen a római gyölekezet. – 984		
1. Aki halálos bűnben meghal, mindjárt pokolba vettetik. – 984		
2. A bűnök ostromozási fennmaradnak sokszor a bűnbocsánat után. – 985		
3. Az idő szerint való büntetést az igazak magokban és egyebekben leszállíthatják. – 988		
4. Az indulgentiák mire valók. – 989		
5. A purgatórium felől való tanításunk miben áll. – 990		
IV. része. A purgatórium megbizonyítatik. – 991		
1. Első bizonyság: A megbocsátott bűnök után fennmaradott büntetésekből. – 991		
2. A második bizonyság: A halottakért való imádságnak, alamizsnának, szenvedésnek hasznos voltából. – 992		
3. Harmadik bizonyság: A másvilágon ideig való fogságból és szenvedésből. – 994		
4. Negyedik bizonyság: Az ecclesia vallásából. – 995		
V. része. Az ellenkezők bizonyági megrontatnak. – 996		
TIZENÖTÖDIK KÖNYV		<i>Felelet</i> <i>Öt szép levél</i> <i>Öt levél</i> <i>Alvinczi megrostálása</i> <i>Bizonyos okok</i>
Az újítóknak három gyalázatos szidalmazási megrontatnak. – 999		
I. része. A római ecclesia nem bálványozó. – 999		
1. Mely nagy vétek a bálványozás. – 999		
2. Micsoda a bálványozás? – 1000		

No. 1. A bálványozás mivolta. – 1000		
No. 2. Az újítók miben helyeztetik a bálványozást? – 1002		
3. Öt bizonyosság, hogy a római ecclesia nem bálványozó. – 1003		
4. A szent képek tiszteletiben nem bálványoz a római ecclesia. – 1005		
No. 1. A szent kép és a bálvány között nagy különbség vagyon. – 1005		
No. 2. Istent és az angyalokat mint írhatni képben. – 1006		
No. 3. Mi okon és mivégre csinálunk képeket? – 1007		
No. 4. Eleitől fogva voltak szent képek a keresztényeknek. – 1009	Kiegészítés az 1623-as kiadáshoz képest.	
No. 5. A mi képeink tiszteletiben nincs bálványozás. – 1011		
No. 6. Az ellenkezők nyilai elrontatnak. – 1012		
5. A szentek tiszteleti, az oltári sacramentom imádás, a pápa böcsületi nem bálványozás. – 1014		
6. Az új tanítók bálványozók. – 1015		
No. 1. Mely ártalmas és gyalázatos az eretnekség. – 1015		
No. 2. Kik érdemlik méltán az eretnek nevet? – 1017		
No. 3. Bálványimádók a lutherista és calvinista tanítók. – 1018		
No. 4. Megérdemlik-e a lutherista és calvinista tanítók az eretnek nevet? – 1020		
II. része. A római ecclesia hitszegést nem tanít. – 1021		
1. Mely nagy vétek a hitszegés. – 1022		
2. Mit tanít a római ecclesia a hittel kötött fogadásról? – 1024		
3. A constanciai gyölekezet nem adott okot a hitszegésre. – 1028		
4. Sem Eugenius pápa, sem a gyónás okot nem ad a hitszegésre. – 1031		

5. Hitszegésre szabadítanak az új vallások. – 1033		
III. része. A papok nőtelenségéről. – 1035	Kiegészítés az 1623-as kiadáshoz képest.	
1. A házasságot böcsüli a római ecclesia. – 1035		
2. Az új tanítók gyalázzák a házasságot. – 1037		
3. A házasságra sem Isten, sem a természet nem kötelez mindent. – 1038		
4. Szabad embernek fogadással kötelezni magát a házasságtalan tiszta életre. – 1040	Kiegészítés az 1623-as kiadáshoz képest.	
5. A házasságtalanságnak fogadása után nem szabad a házasulás. – 1042		
6. Vétek nincs a papok házastalanságában. – 1045		
APPENDIX		<i>Rövid felelet</i>
Az újítók mint szoktak felelni a mi írásinkra. – 1049		
I. része. Miért nem felelnek a Kalauzra a calvinisták? – 1049		
1. Az első és második okról. – 1050		
2. A harmadik és negyedik okról. – 1052		
3. Az ötödik és hatodik okról. – 1058		
II. része. Mint bizonyítják régiségét vallásoknak a calvinisták. – 1060		
1. Mint bizonyítottam Magyar ellen a mostani vallásoknak újságát? – 1062		
2. Mivel menti az Itinerarius újságtól a calvinistaságot. – 1063		
3. Minémű régi calvinistákat nevez az Itinerarius. – 1065		
4. A római ecclesiát méltatlan terheli az Itinerarius. – 1069		
Rendi a könyvben foglalt caputoknak – 1074		

7. SZERZŐSÉG ÉS ÍRÓI TERV

7.1. Névrejtés és álnévhasználat

A dolgozat korábbi részeiben több helyen is érintettük Pázmány álnévhasználatának kérdését. Most ismét vissza kell térnünk rá, mivel ezen a területen feltűnő a mennyiségi mutató. Az alábbi összefoglaló táblázat harmadik oszlopában (A címlapon szereplő név) kövér betűkkel jelöltük az álnévhasználatot és zárójellel, ha egyébként egyértelmű a műből kikövetkeztethető szerzői név. A táblázatban a kronológia nem szoros, hogy a művek egymás utáni kiadásából jobban kitűnjön: megmaradt-e az álnév, vagy megváltozott-e a későbbi kiadásokban.

Sor-szám: a kiadások száma	Cím	A címlapon szereplő név	Megjegyzés	Sorszám: a művek száma
1.	<i>Felelet</i> (Nagyszombat, 1603)	Pázmány Péter		1.
2.	<i>Diatriba theologica</i> (Graz, 1605)	Fridericus Brenner, Praeside Petro Pazmani	Baccalaureatusi libellus	2.
3.	<i>Tíz bizonyság</i> (Graz, 1605)	Pázmány Péter		3.
4.	<i>Mahomet vallása</i> (Graz, 1605)	(Pázmány Péter)	Egybekötve a <i>Tíz bizony-sággal</i> , folyamatos lapszámozással.	
5.	<i>Mahomet vallása</i> (1613)	(Pázmány Péter)	A <i>Kalauz</i> appendixe, folyamatos lapszámozással	
6.	<i>Mahomet vallása</i> (1623)	(Pázmány Péter)	A <i>Kalauz</i> appendixe, folyamatos lapszámozással	
7.	<i>Mahomet vallása</i> (1637)	(Pázmány Péter)	A <i>Kalauz</i> appendixe, folyamatos lapszámozással.	
8.	<i>Imádságos könyv</i> (Graz, 1606)	(Pázmány Péter)	Az ajánlás aláírója Pázmány Péter.	4.
9.	<i>Imádságos könyv</i> (Pozsony, 1610)	Pázmány Péter		

10.	<i>Imádságos könyv</i> (Pozsony, 1625)	Pázmány Péter		
11.	<i>Imádságos könyv</i> (Pozsony, 1631)	Pázmány Péter		
12.	<i>Rövid tanúság</i> (Graz, 1606)	(Pázmány Péter)	Az <i>Imádságos könyv</i> függelékeként, folyamatos lapszámozással.	
13.	<i>Keresztyéni felelet</i> (Graz, 1607)	Pázmány Péter		5.
14.	<i>Nagy Calvinus</i> (Nagyszombat, 1609)	S. T. D. P. P.		6.
15.	<i>Öt szép levél</i> (Graz, 1609)	S. T. D. P. P.		7.
16.	<i>Öt levél</i> (Pozsony, 1613)	Pázmány Péter	1623-ban és 1637-ben már átdolgozva a <i>Kalauz</i> XV. könyvében, levélforma nélkül, nem külön műként)	
17.	<i>Alvinczi megrostálása</i> (Pozsony, 1609)	Pázmány Péter		8.
18.	<i>Peniculus papporum</i> (Pozsony, 1610)	Joannes Jemicus		9.
19.	<i>Peniculus papporum</i> (Pozsony, 1611)	Joannes Jemicus		
20.	<i>Anonymi sicophantae</i> (Pozsony, 1610)	Joannes Jemicus		10.
21.	<i>Anonymi sicophantae</i> (Pozsony, 1611)	Joannes Jemicus		
22.	<i>Anonymi sicophantae</i> (Pozsony, 1613)	(Pázmány Péter)	A <i>Kalauz</i> appendixe.	
23.	<i>Posonban lött praedikatio</i> (Musiponi, 1610)	Pázmány Péter	„Egy keresztyen halgatotul [...] kibocsátott”, pozsonyi nyomtatvány.	11.
24.	Pünkösöd után X. vasárnapi első prédikáció (Pozsony, 1636)	Pázmány Péter	A <i>Posonban lött praedikatio</i> újraírt változata a <i>Prédikációkban</i>	
25.	<i>Logi alogi</i> (Pozsony, 1612)	Joannes Jemicus		12.
26.	<i>Logi alogi</i> (Pozsony, 1613)	(Pázmány Péter)	A <i>Kalauz</i> appendixe.	
27.	<i>Kalauz</i> (Pozsony, 1613)	Pázmány Péter		13.
28.	<i>A görögök szakadásáról</i> (1613)	(Pázmány Péter)	A <i>Kalauz</i> appendixe.	
29.	<i>A görögök szakadásáról</i> (1623)	(Pázmány Péter)	A <i>Kalauz</i> appendixe.	

30.	<i>A görögök szakadásáról</i> (1637)	(Pázmány Péter)	<i>A Kalauz</i> appendixe, folyamatos lapszámozással.	
31.	<i>A calvinista prédikátorok tüköre</i> (Bécs, 1614)	Lethenyi István		14.
32.	<i>Csepregi mesterség</i> (Bécs, 1614)	Szyl Miklós		15.
33.	<i>Az igazságnak győzedelme</i> (Pozsony, 1614)	Pázmány Péter		16.
34.	<i>Csepregi szegényvallás</i> (Prága, 1616)	Pázmány Péter		17.
35.	<i>Falsae originis</i> – Az magyarországi támadásoknak... (Bécs, 1620)		Név nélkül.	18.
36.	<i>Rövid felelet</i> (Bécs, 1620)		Név nélkül. Újraírása a <i>Kalauz</i> 2. és 3. kiadásának függelékében szerepel.	19.
37.	<i>Az újítók mint szoktak felelni a mi írásinkra</i> (Pozsony, 1623)	(Pázmány Péter)	<i>A Rövid felelet</i> újraírása a <i>Kalauz</i> 2. és 3. kiadásában, appendix, folyamatos lapszámozással.	
38.	<i>Az újítók mint szoktak felelni a mi írásinkra</i> (Pozsony, 1637)	(Pázmány Péter)	<i>A Rövid felelet</i> újraírása a <i>Kalauz</i> 2. és 3. kiadásában, appendix, folyamatos lapszámozással.	
39.	<i>Kalauz</i> (Pozsony, 1623)	Pázmány Péter		
40.	<i>Christus követéséről</i> (Bécs, 1624)	Pázmány Péter		20.
41.	<i>Az Szentírásról és az Anyaszentegyházról</i> (Bécs, 1626)	Pázmány Péter		21.
42.	<i>Setét hajnalcsillag</i> (Bécs, 1627)	Pázmány Péter		22.
43.	<i>Jó nemes Váradnak</i> (Pozsony, 1630)	Sallai István		23.
44.	<i>Dissertatio</i> (Pozsony, 1631)		Az ajánlás aláírója Pázmány Péter.	24.
45.	<i>Bizonyos okok</i> (Pozsony, 1631)		Az ajánlás aláírója Pázmány Péter.	25.
46.	<i>Okok, nem okok</i> (Pozsony, 1631)	Sallai István		26.
47.	<i>Prédikációk</i> (Pozsony, 1636)	Pázmány Péter		27.
48.	<i>Kalauz</i> (Pozsony, 1637)	Pázmány Péter		

Megfigyelhető, hogy az esetek túlnyomó többségében Pázmány álnéven, rejtett néven vagy név nélkül kiadott műveinek második vagy további kiadásában, átdolgozásában már nyíltan, névvel vállalta művét, igazolva ezzel, hogy már az első kiadásban is ő volt a szóban forgó vitairat szerzője. 48 kiadásból (újrakiadásból) 16 álnéven, és név nélkül vagy rejtett néven jelent meg, ami 33 %-os arányt jelent, a kiadások egyharmadát. Ha azonban műveket és nem kiadásokat számolunk (pl. a *Kalauzt* egyetlen műnek tekintve), akkor Pázmány 27 művéből álnéven, név nélkül vagy rejtett néven megjelent írásainak a száma 13, ami már 48 %. Ennek alapján kimondhatjuk, hogy Pázmány műveinek csaknem a fele első kiadásban nem nyilvánvalóan jelölte meg szerzőjét, ez csak a művenkénti későbbi megjelenésben, vagy éppen a *Kalauz*-kiadásokban „legalizálódott”. Ilyen módon a *Kalauz* a „színvallások” könyve is. Jól látszik tehát, hogy az írásos kommunikáció különböző formáit, a műfajokat keverő irodalmi forma (vitairat és levél) lehetőségeit teljes mértékben kihasználva, több személyt megtestesítve teremtette meg maga körül az irodalmi kommunikációs teret, kihasználva a *simulatio* és a *dissimulatio* lehetőségeit.

7.2. A munkapéldányok és az írói terv

E fejezetben azt kell mérlegre tennünk, hogy a munkapéldányok javításai – együtt tekintve ezeket – milyen írói eljárást és szándékot tükröznek.

A *Felelet* (1603) esetében a bejegyzések alapján nyilvánvaló, hogy Pázmány későbbi művei összeállításakor is használta e munkapéldányt. A bejegyzések nem azonos időben készültek. A *Felelet* bejegyzései három típusba sorolhatók, azonban nem egy megszerkesztett új kötetet, hanem egy munkapéldányt hoztak létre. Az apróbb szövegjavítások feltételezhetően nem sokkal követték az 1603. évi kiadást. A bejegyzések második rétege, hosszabb terjedelmű kiegészítések az argumentáció erősítésére, mindenekelőtt újabb locusok bejegyzése, valamint a harmadik réteg, nem szorosan a szöveg megformálásához tartozó egyéb megjegyzések és bejegyzések évekkel később, a *Kalauz* 1613. évi kiadása körüli időben kerülhettek a munkapéldányba. Már Clauser Mihály közölt két bejegyzést, amely arra utal, hogy a *Fele-*

let részleteit Pázmány beillesztette a *Kalauz*ba. A kéziratos kiegészítésekben található 1603 után megjelent művekre való hivatkozások, s épp a *Kalauz* 1613-as kiadása a legkésőbbi ezen művek közül. A *Felelet*nek főleg a címlap átírását és a *Peroratiót* illető kézírásos javításai arra utalnak, hogy egy újabb kiadás számára készültek, de ez a szándék nem valósult meg. A *Kalauz*-kiadások bővebben tárgyalják a *Felelet*-ben vázlatosabban kifejtett kérdéseket.

A *Tíz bizonyság* (1605) esetében határozottan állítható, hogy a *Kalauz* első kiadása érdekében történt meg az átdolgozások nagy része. Arra is hoztunk példákat, hogyan, milyen újraírási technikával valósult meg e vitairatnak a *Kalauz* III. könyvébe való kompilálása, megőrizve az 1605-ös szöveg számos terjedelmesebb részét. A *Tíz bizonyság* terjedelmével és *Kalauz*-beli kibővítésével az egész mű műfajiságának meghatározó eleme lett, elmozdítva azt a vitairat-jelleg felé. Pázmány még a *Kalauz* első kiadása után is tett bejegyzéseket e művébe, a legfontosabb bizonyíték erre, hogy egyik bejegyzése a *Kalauz* 1613-as kiadására vonatkozik. A *Tíz bizonyság*nak Pázmány életében nem valósult meg a második kiadása, ez fölösleges is lett volna, hiszen a mű újraírva a *Kalauz* első kiadásában szerepel, s további változtatásokkal a *Kalauz* 1623. évi kiadásában.

A *Setét hajnalcsillag* (1627) esetében látható, hogy a három jelenleg ismert munkapéldány közül ez van a legaprólékosabban átjavítva, s a mű teljes terjedelmét érintik a javítások. A javítások nagy részét maga Pázmány végezte el, kisebb részét egy helyenként Pázmányt is javító kéz. Mindkét kéz javításai alapján arra lehet gondolni, hogy egy második kiadás érdekében készültek, ami azonban Pázmány életében nem valósult meg.

Végül még két, feltehetően lappangó munkapéldányról van korábbi tudósítás az egyik *Az Szentírásról és az Anyaszentegyházról két rövid könyvecskék* átjavított példánya lenne, melyről szóltunk már feljebb e mű és a *Kalauz* és összefüggést tárgyaló fejezetben.

A másik (összességében az ötödik) munkapéldányról Büky Béla 1962-ben tett említést, mely szerint létezik a *Kalauz*nak is egy a szerző által bejegyzett példánya,

azonban ezidáig ezt sem sikerült azonosítani.⁶⁵⁰ Még ezek a bizonytalan adatok is rávilágítanak arra, hogy Pázmány általános és évtizedeken alkalmazott munkamódszere volt megjelent műveinek javíthatása, kiegészítése, bizonyosan egy újabb formában való közlés érdekében.

Öry Miklós és Szabó Ferenc 1983-ban megjelent tanulmányukban fölvetették,⁶⁵¹ hogy Pázmány élete végén egy négy részből álló sorozat (*Hodegus*, *Polemica*, *Apologetica*, *Ascetica*) kiadását tervezte volna, korábban megjelent művei újra kiadásával. Erre utaló jelek csakugyan vannak, ám a kutatás jelenlegi fázisában ez a feltételezés nem bizonyítható Pázmány közvetlen szándékaként.⁶⁵²

⁶⁵⁰ BÜKY 1962, 356: „SZABÓ KÁROLY értesít bennünket arról (RMK. I. 532. sz.), hogy Lugossy József könyvtárban volt egy olyan példány a Kalauz második kiadásából, amely Pázmány bejegyzéseit tartalmazta.” Az egykori debreceni tanár, Lugossy könyveinek egy része a Debreceni Református Kollégiumba került. Fekete Csaba szíves közlése szerint azonban a ma ott található, címlaptalan és a 18. század elején újrakötött két *Kalauz*-példány egyike sem azonos a Szabó Károly, illetve Büky Béla által említettel. Ahogy Fekete Csaba fogalmaz: „Lugossy már életében elajándékozta könyvtára egyes értékeit. A Széchényi könyvtár és az Akadémia is kapott tőle ismételt könyveket. Halála után családja részben megtartotta, részben dobra verte könyveit. Például a Joó családtól szerzett könyvek is fölbukkantak később. Szabó Károlynak barátja és állandó adatszolgáltatója volt.” – A 2007-ben megjelent Nyizsnij Novgorod-i Lenin könyvtár katalógusa négy Pázmány-mű leírását tartalmazza. Ezek között egy 1613-as és egy 1623-a kiadású *Kalauz*-példány is van: 48. sz. (= 69. p.) *Kalauz*, 1623., Nyizsnij novgorodi jelzet: II 6642.2 = Kornfeld, Index 141; 49. sz. (70. p.) *Kalauz*, 1613. Nyizsnij Novgorod-i jelzet: II 6647.2 = Kornfeld, Index 140. A rendelkezésre álló információk alapján nem lehet tudni, hogy bejegyzett (munka)példányok-e ezek? Mindkét *Kalauz*-példány címlapján vannak possessor bejegyzések, de ezek a 2007-ben megjelent kisméretű hasonmások alapján csak részben olvashatók el; ANDREEVA–GOLUBEVA–MISHINA 2007. A Kornfeld-könyvtár korábbi katalógusa: B J 1913. V. Ecsedy Judit szíves tájékoztatását köszönöm.

⁶⁵¹ ÖRY–SZABÓ 1983, 97–98.

⁶⁵² Az elgondolás alapja a „Hodegus” elnevezés és a *Setét hajnalcsillag* címlapjának javításai, amelyekről azonban maguk a szerzők is megállapítják: „A kézírás olyan sűrű, hogy nehéz megállapítani: vajon Pázmány saját írása-e, avagy másé.”, ÖRY–SZABÓ 1983, 98. Helyesírási alapon vonta kétségbe a javítások Pázmánytól való eredeztethetőségét TRÓCSÁNYI 1959. Pázmány halála után Dobronoky György naplójába azt jegyezte föl 1637. június 24-én, „hogy Némethi Jakab atya a pozsonyi nyomda igazgatója Nagyszombatba jött, pénzt kérni Lósytól Pázmány munkájának nyomtatási költségeire”, s ez a mű a *Kalauz* kiadása lehetett. FRANKL 1872, 288. Ugyan Dobronoky eredeti szövegében többes

8. ÖSSZEGRZÉS

1) *Út a Kalauzig és a Kalauz centrális szerepe.* Fenti elemzéseink alapján elmondható, hogy a túlnyomórészt vitairatokat tartalmazó életmű a *Kalauz* első és második kiadása köré szerveződik. A kontroverzia alapkérdéseinek összefoglalására már a grazi időszakban megjelent *Tíz bizonyosságban* kísérletet tett Pázmány, s ez az újraírt műve alkotta terjedelmileg is legfontosabb részét a *Kalauz* első kiadásának. Ugyanakkor Pázmány 1613 előtt írt minden vitairata valamilyen formában helyet kapott a *Kalauz* 1613. évi kiadásában, szinte mindig újraírva. Pázmány mindig ügyelt arra, hogy egyébként tartalmilag átdolgozatlan műveinek újabb kiadásai az újrasedések alkalmával lehetőleg megtisztuljanak a sajtóhibáktól. Ugyanakkor az újabb kiadások alkalmával is törekedett a legalább stilisztikai-nyelvi szempontú átalakításokra. Ebben a vonatkozásban a legjellemzőbb teljesítmény a *Kalauz* harmadik kiadása (1637), amely igen sok apró átalakítást tartalmaz a második kiadáshoz (1623) képest. Ugyanakkor a harmadik kiadás helyenként tartalmilag is bővült. A *Kalauz* jelentős tartalmi változtatásait egyébként már a tizenöt könyvre növelt második kiadás magában foglalja, ezért ez az átdolgozás terjedelmi növekedést is eredményezett. Minthogy az 1613. évi első és az 1623. évi második kiadást követően Pázmány új vitairatokban védte művét, a *Kalauz* kisugárzása további műveire életének végéig megfigyelhető.

Részletes vizsgálatok szükségesek még ahhoz, hogy Pázmány grazi teológiai, sőt filozófiai műveinek, előadásainak a hatását pontosan kimutathassuk az életműben. A *Diatriba theologicát*, amely alkalomhoz kötöttségét tekintve csak részben tekinthető vitairatnak, mégis felhasználta a *Kalauzban*, sőt – mint bemutattuk – a két grazi időszak között keletkezett *Felelet* és a grazi *Diatriba* között is vannak szövegszerű összefüggések. A teológiai művekkel való kapcsolathoz az is hozzátartozik,

szám áll: „pro impressione continuanda operum domini Cardinalis”, a négy részből álló sorozat indoklásul nem tekinthető elégségesnek. (ÖRY–SZABÓ 1983, 98.) Lásd még a fenti 106. jegyzetet. Akár a grazi kéziratok kinyomtatásáról is szó lehet.

hogy az élete végén átdolgozott *De Fide* traktátusába a *Kalauz*ból emelt át részleteket.⁶⁵³

A kompilációs átdolgozó technika következtében nem található vitairat Pázmány életművében, amely önmagában, elszigetelten állna. Az aktuális politikai eseményekkel foglalkozó, 1620-ban latinul, németül és magyarul megjelent röpiratok érvelési anyagában is számos kapcsolódási pont található a hitvitákkal. A fentiekből elvszerűen következik, hogy Pázmány további, egynél több kiadásban megjelent művei sem nélkülözik a kompilációs-átdolgozó szövegalakítás sajátosságait. Megemlíthető a négy – átdolgozott – kiadásban kiadott *Imádságos könyv* (1606, 1610, 1625, 1631) vagy akár az az 1636. évi prédikációgyűjteménybe átalakítva fölvevett beszéd, amelynek alapja az „Egy keresztyen halgatótúl az eleven nyelv után, írásban foglaltatot” és 1610-ben már megjelent *Posonban lött prédikáció* szövege volt.⁶⁵⁴

2) *Két írói korszak.* Az értekezés részmunkálatai világosan érzékeltetik Pázmány írói működésének két nagy korszakát: a *Kalauz* első kiadásig (1613) és az ezt követő időszakot a *Prédikációk* (1636) és a *Kalauz* utolsó megjelenéséig (1637). E két korszak természetesen nem választható el élesen, az 1613 után készült szövegek megszerkesztése és újraírása ezt nyilvánvalóvá teszi. Élete fő művének a *Kalauz*t tartjuk. Pázmány már korai, grazi időszakában eltervezte egy átfogó protestánsellenes vitairat kidolgozását. Ez a munka a *Tíz bizonyság* volt, amelyet 1605-ben ki is adott. Közben el kellett készítenie a Magyarai István elleni *Feleletet*. Pázmány itt is átfogó cáfolatát kívánta adni a vitatott kérdéseknek, mégis a vitapartner érveit teológiai síkra terelte. 1608-ban, Magyarországra való költözése után a hétköznapi politikai és egyházi ügyekbe kapcsolódván gyorsan reagált a fölvetődött kérdésekre. Ekkor készült műveit, azok tartalmát szinte hiánytalanul értékesítette a *Kalauz* első kiadásában: vagy az ott megjelent tizennégy könyv valamelyikében, vagy appendixként hozzátartozva a nagy műhöz. Pázmány 1616-ban érsek lett, ez azonban nem jelentette azt, hogy az író tollat a pásztorbotra cserélte volna. Írói tevékenységével nem hagyott fel 1616 után sem, írói munkássága nem csökkent, sőt az ezt követő két év-

⁶⁵³ SZABÓ F. 1988, 117–120.

⁶⁵⁴ RMNy 1004; BITSKEY 1979, 34, 35, 124, 137.

tizedben vitairatain kívül olyan maradandó alkotásokat hozott létre, mint a Kempis-fordítás (1624) a *Prédikációk* (1636), valamint *Imádságos könyvének* harmadik és negyedik kiadása. A leglátványosabb terület, amelyen továbbra is legtöbbet alkotott 1613 után is: a vitairodalom. Pázmány 1613 után tizenegy újabb vitairatot adott ki, melyek részben a *Kalauz* anyagára támaszkodtak, részben viszontválaszok voltak az őket ért támadásokra. Ezek közül a legjelentősebb, a wittenbergi Balduinus támadása következtében a nemzetközi kontroverzia területére is kilépő, a *Setét hajnalcsillag után bujdosó lutheristák vezetője* (1627), amely egyben a legterjedelmesebb is. Mindeközben Pázmány folyamatosan fejlesztette a *Kalauz* szövegét. Balduinus még a *Kalauz* első kiadására írt cáfolatot, de mire ez megjelent (1626), már napvilágot látott a *Kalauz* második kiadása is 1623-ban. Pázmány Balduinusnak írt válaszában már többször hivatkozott erre a második kiadásra. Ez nem egyszerű redakciója az első kiadásnak, hanem – az appendixekkel együtt mintegy egyharmados bővítése és a szöveg aprólékos átírása, amely az appendixek jelentős megváltoztatását is eredményezte. A *Kalauz* három kiadásában csak két appendix jelent meg mindhárom alkalommal: a *Mahomet vallása* és *A görögök szakadásáról*. A *Kalauz* második kiadása a tizennégy könyvből álló első kiadást bővítette tizenöt könyvre, az első kiadás egyik appendixét (*Öt levél*) kompilálta a tizenötödik könyvvé úgy, hogy a szövegen igen jelentős változtatásokat hajtott végre a levélforma megszüntetésével. A *Kalauz* második kiadását újabb hitvita-csoport követte, melyben olyan jelentős alkotások foglaltak helyet, mint a *Setét hajnalcsillag* és a kontroverzia lényegét absztraháltan megragadó *Az Szentírásról és az Anyaszentegyházról* című szintézis, nem sokkal Kálvin *Institutiójának* Szenci Molnár Albert által készített magyar fordítása után. Pázmány a harmincas években már dolgozott a *Kalauz* harmadik kiadásán. Néhány bekezdésnyi új szövegen túl most már nagyobb kompilációs eljárást nem látunk, apró szövegmódosítások azonban igen sok helyen előfordulnak. (A jelentősebb módosítások helye a 6.2. fejezetben követhető.) E nem csupán helyesírási, hanem stiláris-retorikai módosítások, újabb bekezdések bizonyosan nem tartozhattak csupán a nyomdászok kompetenciájába. E harmadik kiadás már csak halála után jelenhetett meg, mutatja ezt az egyszerű címlap is, amely az első két kiadás díszcímlapjaihoz képest puritán keretdíszével végletes egyszerűsödést (és költségkímélőbb megol-

dást) jelent. Ilyen módon, ha a *Kalauz*ról beszélünk, soha nem mindegy, hogy melyik kiadását tekintjük.

3) *A Kalauz műfaji kérdései.* A *Kalauz* geneziséét vizsgálva a *Felelettől* és a *Tíz bizonyágtól* a harmadik kiadásig, erőteljesen vetődik fel a műfaj kérdése. A *Kalauz* egyszerre teológiai szintézis és vitairat, de a vitairatok velejáró személyeskedéséből, a személyeskedések éléből kevesebb van meg benne. A *Kalauz* műfaji és szemléletbeli sajátosságait elemezve a tudós teológia, a kérlelhetetlen vita és a helyenként kimutatható ökumenizmus mellett utalni kell még a szintén jellemző Regnum Marianum gondolatra, főleg a címlapok vonatkozásában. A korábban kifejtettek alapján nyilvánvaló lehet, hogy a *Kalauz*nak az életművön belüli saját „újszerűsége” meglehetősen viszonylagos: szinte bárhol ütjük föl a nagy művet, az az érzésünk támad, hogy a szöveget valahol már olvastuk, ráismerhetünk Pázmány valamely korábban kiadott írására. Mint említettük: a korábbi szövegek sem érintetlenül kerültek a későbbi kiadásokba, apróbb-nagyobb javítások ezreit fedezhetjük fel. Pázmány esetében azt mondhatjuk: a strukturális egység úgy valósul meg, hogy a *Kalauz* teológiai értelemben megalapozott és kiegészített *hitviták sorává* válik. A beépített korábbi művek közül is a *Tíz bizonyág* a legfontosabb, terjedelmileg mindenképpen. Ez alkotja a III. könyv törzsét, a III. könyvét, amely a tizenöt közül a legterjedelmesebb, az egész műnek mintegy 30 %-a. A *Kalauz*ban a dogmatikus és apologetikus teológia valamint a polémia ötvöződik, mégpedig viszonylag pontosan elválasztható módon, mennyiségileg a polémia javára. Az arányokat tekintve a *Kalauz* egyharmada nem vitázó szándékkal, stílusban és módszerrel készült, a fennmaradó kétharmad rész azonban polémia, mégpedig a korábbi művekből való átvétellel. Arra a sarkított kérdésre tehát, hogy a *Kalauz* műfaja teológiai értekezés-e vagy hitvita, a fentiek alapján az utóbbi mellett kell állást foglalnunk. Minthogy azonban egyharmad résznyi önálló teológiai fejtegetésekkel bővült az új szerkezet, új minőség is jött létre, amit maga Pázmány határozott meg a címben, s még hangsúlyosabban a harmadik kiadás új, kibővített címében: a műfaj „kalauz”, „hodoegus”, azaz „útmutató”, „Wegweiser”.⁶⁵⁵ Nem teológiai traktátus tehát (mint grazi előadásai), nem oktatás-

⁶⁵⁵ ÖRY-SZABÓ 1983, I, 98.

ban használható rendszerező anyag (mint Bellarmino *Disputationese*), hanem gyakorlati útmutató azok számára, akik a katolikus hit igazságait keresik a korszak polemizáló világában. A szerkezet által kialakított új műfaji minőség nem szüntette meg a stílusbeli kettősséget. A teológiai részekben a nyelvújító erőfeszítésével magyaráította a még élő és használt latin terminológiát, a vitatkozó részekben pedig sok helyen megtartotta a hitviták hétköznapi erőteljes, helyenként durva és könyörtelen, de a tudás hatalmával megtámogatott stílusát.

Külön vizsgálatot érdemel majd annak kérdése, hogy Pázmány teológiájában megmaradt-e a grazi professzorsága idején kifejtettek szintjén, vagy ezen a területen is követte a változásokat. A magánkönyvtárából fennmaradt kötetek egy csekély részét már ismerjük, de ebben a vonatkozásban majd csak nagyobb anyag ismeretében lehet határozottan állást foglalni. A levelezéséből és a munkapéldányokból ismert adatok mindenesetre azt mutatják, hogy élénken figyelte, követte, és lehetőség szerint beszerezte az újabb teológiai és kontroverz irodalmat. Grazi teológiai kéziratain pedig még élete utolsó időszakában is javíttatott.

4) *Álnév és szerzőség.* Feltűnő, hogy Pázmány viszonylag gyakran használt rejtett nevet vagy álnevet (Joannes Jemicus, Szyl Miklós, Sallai István, Lethenyi István, S. T. D. P. P.), vagy egyes könyvei címlapján egyáltalán nem tüntette fel a szerző nevét (*Falsae originis*, *Dissertatio*, *Bizonyos okok*). A feltüntetett nevek esetében megkísérelte a korábbi kutatás a nevek viselőinek azonosítását és szerzőként való meghatározását. Ezt egyetlen esetben sem sikerült bizonyítani, sőt éppen a *Kalauz* szövegváltozatai árulkodnak arról, hogy Pázmány saját művébe kebelezte be ezeket az írásokat, mintegy kinyilvánítva saját szerzőségét. Innentől kezdve csak találgatni lehet, hogy a ténylegesen élő személyek, paptársai közül kik lehettek azok, akikkel egyezettette Pázmány, hogy egyes írásaiban az ő nevüket használja fel. Az *Imádságos könyv* második kiadásának esete, annak előljáró levele a bizonyosság arra, hogy Pázmány komolyan vette a szerzőség kérdését,⁶⁵⁶ ezt mutatja a korábbi művekre való ezernyi hivatkozás is mindenféle műfajú írásában. Úgy látszik, Pázmány a maga teljességében és sokszínűségében járta be azt a kommunikációs teret, ami le-

⁶⁵⁶ PÁZMÁNY 1631/2013, 13.

hetőségként megadatott számára. Az ironia, a satíra és a játékosság nemcsak egy-egy szavában, kifejezésében, mondatában, epigrammájában nyilvánul meg, de igen gyakran a műfajválasztás és a narráció terén is. Ilyen szempontból egy csoportot képez a szarkazmus tetőpontjaként említhető *Az nagy Calvinus Jánosnak hiszek egy Istene*, a kétszer is újraírt *Öt szép levél*, a többszörös áttételt alkalmazó *Bizonyos okok*, más esetekben az álnévhasználatból fakadó félreértések szinte komikus tisztázása. Pázmány retorikai-stiláris regisztere igen sokhangú. Megmutatkozik ez egységessé szerkesztett nagy művében a *Kalauzban* is. Mindezzel a szimuláció és a disszimuláció⁶⁵⁷ eszközét alkalmazva olyan sajátos irodalmi közeget teremtett maga körül, amelyben ellenfelei elbizonytalanodtak, hogy aztán a viszontválaszban ő maga még inkább fölénybe kerüljön, annál is inkább, hiszen az azonnali válaszadásra (bármily terjedelemben) mindig is képes volt odáig menően, hogy minden vitában az övé lett az utolsó szó.

5) *Újraírás és kritikai kiadás.* A művek fentiekben vázolt összefüggésrendszere természetesen a kutatások jelenlegi állapotát tükrözi. A szövegátalakítások pontos regisztrálása a kritikai kiadás feladata lesz. A szövegátvételek és a recepció kérdése a későbbiekben kiterjesztendő a vitapartnerek műveire, hiszen egy-egy mű körül újabb „bokrok” figyelembe vételére lesz szükség.⁶⁵⁸ Kétségtelen, hogy Pázmány kompilációs-újraíró eljárásainak teljes körű leírása a kritikai kiadás feladata, azonban a kritikai kiadás koncepciójához nélkülözhetetlen a művek fentiekben bemutatott összefüggésrendszerének ismerete.

Az új, kompilációs szempontú megközelítést az 1998. évi Pázmány-konferencián elmondott, majd a konferencia előadásait tartalmazó kötetben megjelent előadásom körvonalazta.⁶⁵⁹ A Pázmány-életmű feldolgozásában ez a konferencia és ez az időszak hozott fordulatot: ekkor született meg a Pázmány kritikai kiadás igénye és gondolata. A munkálatok megkezdődtek és 2000 óta a kritikai kiadásnak négy mű feldolgozásával hét kötete jelent meg. Az elindított kritikai kiadás alapelve

⁶⁵⁷ A fogalom alkalmazása Pázmány kapcsán, de más összefüggésben: GUITMAN 2013, 182.

⁶⁵⁸ Például a *Felelet* esetében: KEISZ 2001, 250.

⁶⁵⁹ HARGITTAY 2001c.

a magyar nyelvű művek kronologikus feldolgozása volt.⁶⁶⁰ Jelen értekezés a kritikai kiadás során eddig elért eredményeket természetes módon felhasználta, ám azt tekintve, hogy jegyzetelt formában eddig négy Pázmány-mű jelent meg, nyilvánvalóan a Pázmány-korpusz 10 % alatti feldolgozottságával kell számolni, ezért csak Pázmáynak pályája kezdetén írt munkáinak tanulságait használhattuk fel. Általában véve igaz, hogy az 1609 utáni Pázmány-vitairatok lényegében nincsenek feldolgozva, nem szólnak részletező tanulmányok róluk, ezért a későbbi írások átfogó szempontú vizsgálatai csak az eddig megszületett részeredményeket használhatják fel. Az értekezés jegyzeteiben természetesen ezekre mindenhol utaltunk, s a feldolgozottság hiányait igyekeztünk pótolni. Jelen értekezés nem a szövegkritikai jegyzeteit jelenti a még meg nem jelent kritikai kiadás-köteteknek. Ahhoz való viszonyát módszertani útmutatásként lehetne meghatározni: azon tapasztalatok összegzését, amely alapján majd a kritikai kiadás részleteiben és textológiai módszerekkel meghatározhatja a művek egymáshoz való viszonyát. A téma megragadását, körvonalazását az a felismerés indította el, hogy Pázmány életműve nem lineárisan és kronologikusan megjelent művek sorából áll. Pázmány élete végéig dolgozott művei újraírásán, ami nehezíti a kritikai kiadás készítőinek feladatát, az újraírások szövegkritikai leírását, meghatározását. Ennek a technikai kivitelezhetősége is kidolgozandó a későbbiekben.

6) *Újraírás és írói terv.* Az élete utolsó éveiben járó érsek írói terveit részletes adatok hiányában pontosan nem tudjuk felmérni. Az a feltételezés, hogy életében már saját maga teljes életműkiadást tervezett volna korábbi írásaiból, a munkapéldányok bejegyzéseinek egy részéből kikövetkeztethető, logikus elgondolás, de művei e cél érdekében átszerkesztve, az ultima manus határozottságával nem maradtak fenn. Pázmány 67. esztendejében járván halt meg, ami a 17. század vonatkozásában szép kornak számított. Levelezéséből és Dobronoki György diáriumából tudjuk, hogy élete utolsó pillanatáig dolgozott. Utolsó fennmaradt levelei egyikében, nyolc a nappal halála előtt, 1637. március 11-én I. Rákóczi Györgynek ír híreket és kér tőle információt, másikában, ugyanezen a napon a Pálffy Pálhoz íratott levél utóiratában saját kézzel odajegyezvén öniróniával hozzáteszi, húsz évvel fiatalabbá tevő gyógy-

⁶⁶⁰ HARGITTAY 2009g.

szert kér Pálffy feleségétől, szívesen megfizetné: „Magam is rövid nap meglátogatom kegyelmedet, noha bizony én is csak alég vagyok. Kérem kegyelmedet, Asszonyomnak ajánlja szolgálatomat, és kérje, hogy ő kegyelme csináltassa meg nekem egy Apotékában ezt az egynihány pillulát, és küldje alá: Recipe pillulas tres, pro sene 68 [!] annorum, ut viginti annis junior fiat. Valamit kíván a patikáros, megfizetem.”⁶⁶¹

Mindebből végezetül egy kérdés és egy tanulság adódik. A kérdés: erre a modern értelemben vett filológiai aprómunkára az ezerszámra kinyomtatott oldalak megalkotására majd újraírására hogyan volt képes időt szentelni a szerzetes, a politikus, a lelkiatya, az egyházszervező, az intézményalapító? Talán segítői voltak? Pontosan tisztázni kell majd Némethi Jakab, Ferenczffy Lőrinc, Veresmarti Mihály, Balásfi Tamás, esetleg még mások szerepét is a művek kiadástörténetében. A fentiek alapján kissé sarkítva megfogalmazható, hogy Pázmány életműve csak látszólag oly hatalmas terjedelmű, valójában „egykönyves” szerző ő, aki egész életében egyazon *Művet* alkotott, folyamatosan tökéletesítve korábbi írásait. Szövege nem állandó és változatlan, hanem *dinamikus szöveg*. Ha bármelyik könyvét is vesszük kezünkbe, szinte ugyanazt olvassuk, esetleg más megfogalmazásban és más funkcióval. A nagy terjedelmű késő középkori, kora újkori életművek (Erasmus, Luther, Gretser, Balduinus, Contzen, Drexel, Kircher, Nádaszi János és mások) esetében, ha különböző mértékben és minőségben is, de bizonyára hasonló jelenségek figyelhetők meg, Pázmány kompilációs és újraíró módszere és technikája tehát egyáltalán nem mondható egyedülállónak vagy elszigeteltnek. Ilyen módon életművének, nevének helye lenne a magyar és világirodalom jelentős „újraírói” között. Ő még Goethe előtt képviseli az „Ausgabe letzter Hand” elvét.⁶⁶² Jelen értekezés a fentiek fényében kívánta az író Pázmányt bemutatni, rámutatni ezzel az életmű megközelítésének és recepciójának új módjára.

A fentiekben vázolt írói munka mérete és minősége az elemző számára váratlanul és szinte beláthatatlanul nagy teljesítményt mutat, különösen akkor, ha a szerző

⁶⁶¹ PPÖL II, 756.

⁶⁶² Goethe felfogására több helyen is hivatkozik: PÉTER L. 1995, 5.

egyéb működésére is tekintettel van. Pázmány sokirányú tevékenységének elemei nem állíthatók szembe egymással és nem is különíthetők el. Egy szintézisben jelenik meg a jezsuita szerzetes és professzor, az ájtatossági műveket létrehozó pap, a halk szavú és bensőséges hitet kereső és kínáló lelkiatya, a végtelenségig türelmes és kívárázó térítő, a négy évtizeden át folyamatosan ígét hirdető szónok és prédikációszerző, a kemény szavú, szigorú és kikezdhetetlen szillogizmusokkal érvelő vitázó, az európai, pápai, erdélyi és török diplomáciába bocsátkozó, minden személyeskedő intrikát kiálló, ezernél is több levelet megíró érsek, és a jövőbe tekintő intézmény- és egyetemalapító. Pázmány életműve mögött valami hihetetlen szívósság, következetesség és kitartás, egy rendkívül erős belső tartású ember alakja sejlik fel. Ahogy azt egy helyen megfogalmazta: „míg Isten egy fóltyát tartya az én fogyatéék életemnek, semmi munkát és fáradságot nem kíméllek az Igazság óltalmátúl.”⁶⁶³

⁶⁶³ A *Setét hajnalcsillag* I. részében: PPÖM V, 485.

9. IRODALOMJEGYZÉK

(Az irodalomjegyzék az értekezés jegyzeteiben rövidítve hivatkozott műveket tartalmazza a rövidítések betűrendjében.)

ÁCS 1994 – ÁCS Pál, „*Ha kérdi Isten, Káthay, tetőled*”: *Pázmány vitairata Bocskai haláláról* = *Ráday Gyűjtemény Évkönyve*, VII, 1994, 32–45.

ÁCS 2001 – ÁCS Pál, „*Ha kérdi Isten, Káthay, tetőled*”: *Pázmány vitairata Bocskai haláláról* = ÁCS Pál, „*Az idő ósága*”: *Történetiség és történetiszemlélet a régi magyar irodalomban*, Bp., Osiris Kiadó, 287–303.

ADAMIK–A. JÁSZÓ–ACZÉL 2004 – ADAMIK Tamás, A. JÁSZÓ Anna, ACZÉL Petra, *Retorika*, Bp., Osiris Kiadó, 2004.

ADONYI–MACZÁK 2005 – *Pázmány Péter-bibliográfia (1598–2004)*, összeáll. ADONYI Judit, MACZÁK Ibolya, Piliscsaba, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, BTK, 2005, (Pázmány Irodalmi Műhely – Bibliográfiák, Katalógusok, 1).

AJKAY 2006 – AJKAY Alinka, *Pázmány forráshasználata a Tíz bizonyág című vitairatban* = HARGITTAY 2006a, 31–37.

AJKAY 2013 – AJKAY Alinka, *Egy hipotézis és néhány bizonyág* = AJKAY–BAJÁKI 2013, 13–17.

AJKAY 2015a – AJKAY Alinka, *Nőalakok követendő és elvetendő példái Pázmány vitairatában* = *A nők és a régi magyarországi vallásosság*, BAJÁKI Rita, BÁTHORY Orsolya, Bp., MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelekiség Kutatócsoport, 2015, 13–22

AJKAY 2015b – AJKAY Alinka, *Vae mihi. Egy 17. századi epigrammáról* = *Stephanus noster: Tanulmányok Bartók István 60. születésnapjára*, szerk. JANKOVICS József, JANKOVITS László, SZILÁGYI Emőke Rita, ZÁSZKALICZKY Márton, Bp., reciti, 2015, 269–274.

- AJKAY–BAJÁKI 2013 – *Pázmány nyomában: Tanulmányok Hargittay Emil tiszteletére*, szerk. AJKAY Alinka, BAJÁKI Rita, Vác, Mondat, 2013.
- AMBROSOVSZKY 1760 – AMBROSOVSZKY Mihály, *Pázmány Péter [...] Kalauz nevű könyvének rövid sommája*, Eger, 1760.
- ANDREEVA–GOLUBEVA–MISHINA 2007 – *Books with Baron Moritz Kornfeld's ex libris in the collections of Nizhny Novgorod State Scientific Library im. V. I. Lenina. Catalogue*, Compiled by T. ANDREEVA, N. GOLUBEVA, L. MISHINA. Nizhny Novgorod, DEKOM, 2007.
- ARCHAMBAULT 1967 – Paul ARCHAMBAULT, *The Analogy of the „Body” in Renaissance Political Literature*, Bibliothèque d'Humanisme et Renaissance (29)1967, 21–53.
- ARISZTOTELÉSZ 1969 – ARISZTOTELÉSZ, *Politika*, ford. SZABÓ Miklós, Bp., 1969.
- b. j. 1908 – b. J. [KOVÁCS L. 1908 ismertetése] *Magyar Középiskola*, 1908, 581–583.
- BAJÁKI 2001 – BAJÁKI Rita, *Pázmány Imádságos könyvének utóéletéhez* = HARGITTAY 2001b, 285–291.
- BAJÁKI 2006 – BAJÁKI Rita, *Pázmány Imádságos könyvének szövegkritikájához* = HARGITTAY 2006a, 55–60.
- BAJÁKI–BOGÁR 2010 – BAJÁKI Rita, BOGÁR Judit, *Pázmány Imádságos könyvének hatása = Jubileumi emlékkönyv Pázmány Péter egyetemalapításának 375. évfordulója tiszteletére*, szerk. MACZÁK Ibolya, Bp., Pázmány Péter Katolikus Egyetem, 2010, 195–201.
- BALASSI 1986 – GYARMATI BALASSI Bálint *Énekei*, kiad. KÖSZEGHY Péter, SZABÓ Géza, Bp., Szépirodalmi Kiadó, 1986.
- BALÁZS K. 1998 – BALÁZS Károly, *Újszövetségi szómutató szótár*, Bp., Logos, 1998.
- BALÁZS M. 2006 – BALÁZS Mihály, *Az Öt szép levél 1609-ben* = B. M., *Felekezeti-ség és fikció*, Bp., Balassi Kiadó, 2006, 193–216.

- BALÁZS–KRUPPA–LÁZÁR–LUKÁCS 1995 – *Jezsuita okmánytár, I/1–2. Erdélyt és Magyarországot érintő iratok, 1601–1606*, s. a. r. BALÁZS Mihály, KRUPPA Tamás, LÁZÁR István Dávid, LUKÁCS László, bev. BALÁZS Mihály, Szeged, 1995 (Adattár XVI–XVIII. Századi Szellemi Mozgalmaink Történetéhez, 34).
- BALDUINUS 1626 – Fridericus BALDUINUS, *Phosphorus veri catholicismi. De via papatus et viam regiam ad ecclesiam vere catholicam et apostolicam fideliter monstrans, facemque praelucens legentibus Hodegum Petri Pasmanni olim Jesuitae, nunc cardinalis ecclesiae Romano-papisticae*, Wittenberg, 1626.
- BARCZA 1978 – BARCZA József, *A vallási türelem elvi alapjai a XVII. század magyar protestáns teológiájában*, Theologiai Szemle, 1978, 282–291.
- BÁRCZI 2007 – BÁRCZI Ildikó, *Ars compilandi: A késő középkori prédikációs segédkönyvek forráshasználata*, Bp., Universitas Kiadó, 2007.
- BARNER 1970 – Wilfried BARNER, *Barockrethorik: Untersuchungen zu ihren geschichtlichen Grundlagen*, Tübingen, Max Niemeyer Verlag, 1970.
- BARTA 2001 – BARTA László, *Adatok a Kalauzra adott wittenbergi válasz készítéséhez* = HARGITTAY 2001b, 268–273.
- BARTÓK 1998 – BARTÓK István, „Sokkal magyarabbúl szólhatnánk és írhatnánk”: *Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1630–1700 között*, Bp., Akadémiai Kiadó, Universitas Kiadó, 1998 (Irodalomtudomány és Kritika).
- BÁTHORY 2001 – BÁTHORY Orsolya, *Dobronoki György SJ latin nyelvű diáriuma* = HARGITTAY 2001b, 372–394.
- BÁTHORY 2006 – BÁTHORY Orsolya, *Reynolds és Schlüsselburg művei – Pázmány forráshasználata a Tíz bizonyosságban* = HARGITTAY 2006a, 39–46.
- BAZSÁNYI 2001 – BAZSÁNYI Sándor, „Álnokul költött fabulák”: *Tanulmányok az esztétikai tudat formálódásának magyarországi előtörténetéhez*, Piliscsaba, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, BTK, 2001.
- BENCZE 1995 – BENCZE Imre, *Magyari István sárvári prédikátor élete és munkái*, Bp., Evangélikus Országos Múzeum, 1995.

- BENDA 1978 – BENDA Kálmán, *Pázmány Péter politikai pályakezdése*, Vigilia, 1978, 225–229.
- BENDA 1979 – BENDA Kálmán, *Pázmány Péter politikai pályakezdése*, MTA I. Osztály Közleményei, 1979, 273–280.
- BENKŐ 1976 – *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*, III, főszerk. BENKŐ Loránd, Bp., Akadémiai Kiadó, 1976.
- BIEDERMANN 1996 – Hans BIEDERMANN, *Szimbólumlexikon*, Bp., Corvina Kiadó, 1996.
- BITSKEY 1979 – BITSKEY István, *Humanista erudíció és barokk világkép: Pázmány Péter prédikációi*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1979 (Humanizmus és Reformáció, 8).
- BITSKEY 1986 – BITSKEY István, *Pázmány Péter*, Bp., Gondolat Kiadó, 1986 (Magyar História).
- BITSKEY 1987 – BITSKEY István, *Megjegyzések Pázmány grazi vitairatairól* = LUKÁCS–SZABÓ 1987, 181–196.
- BITSKEY 1992 – BITSKEY István, *Pázmány Péter ismeretlen levele Roberto Bellarminóhoz*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1992, 81–83.
- BITSKEY 1996a – BITSKEY István, *Pázmány grazi vitairatai* = B. I., *Eszmék, művek, hagyományok*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1996, 161–178.
- BITSKEY 1996b – BITSKEY István, *Pázmány Péter Korán-cáfolata* = B. I., *Eszmék, művek, hagyományok*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó 1996, 179–194.
- BITSKEY 1996c – BITSKEY István, *Esterházy Miklós, a hitvitázó nádor* = B. I., *Eszmék, művek, hagyományok*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó 1996, 204–218.
- BITSKEY 1997 – BITSKEY István, *Püspökök, írók, könyvtárak: Egri főpapok irodalmi mecénatúrája a barokk korban*, Eger, 1997.
- BITSKEY 1999a – BITSKEY István, *Pázmány és Zrínyi* = BITSKEY 1999f, 185–205.
- BITSKEY 1999b – BITSKEY István, *Pázmány Péter felső-magyarországi missziója* = BITSKEY 1999f, 58–69.

- BITSKEY 1999c – BITSKEY István, *Pázmány Kalauzának ókeresztény forrásairól* = BITSKEY 1999f, 163–171.
- BITSKEY 1999d – BITSKEY István, *Polémia és retorika egy Pázmány-vitairatban* = BITSKEY 1999f, 144–162.
- BITSKEY 1999e – *Pázmány korai vitairatai a keresztény egységről és az iszlámról* = BITSKEY 1999f, 135–143.
- BITSKEY 1999f – BITSKEY István, *Virtus és religió*, Miskolc, Felsőmagyarország Kiadó, 1999.
- BITSKEY 2001– BITSKEY István, *Pázmány Péter felső-magyarországi missziója* = HARGITTAY 2001b, 71–80.
- BITSKEY 2005 – BITSKEY István, „Nem úgy bátya!” *Marginálisok Pázmány Kalauzában* = „Nem süllyed az emberiség!” *Album amicorum Szörényi László LX születésnapjára*, főszerk. JANKOVICS József, Bp., MTA Irodalomtudományi Intézet, 2005. (Kézirat, <http://www.iti.mta.hu/szorenyi60.html>)
- BITSKEY 2015a – BITSKEY István, *Hitvédelem, retorika, reprezentáció Pázmány Péter életművében*, Bp., Universitas Kiadó, 2015.
- BITSKEY 2015b – *Képtisztelet vagy bálványozás? Hitviták a szentek ábrázolásáról* = BITSKEY 2015a, 25–37.
- BITSKEY 2015d – *Az irónia változatai a vitairatokban* = BITSKEY 2015a, 77–84.
- BITSKEY 2015e – „Az igazság óltalmáért kiszállok” (*A Kalauz hasonmása 2000-ben*) = BITSKEY 2015a, 85–96.
- B J 1913, B[alogh] J[ózsef], *Index librorum Hungaricorum: Bibliotheca Mauritii Baronis Kornfeld*, Budapest, 1913.
- BOD 1982 – BOD Péter, *Magyar Athenas*, s. a. r., jegyz., utószó TORDA István, Bp., Magvető Kiadó, 1982 (Magyar Hírmondó).
- BOGÁR 2006a – BOGÁR Judit, *Pázmány Péter Imádságos könyvének ökumenizmusa* = *A magyar jezsuiták küldetése a kezdetektől napjainkig*, szerk. SZILÁGYI Csaba,

- Piliscsaba, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, BTK, 2006 (Művelődéstörténeti Műhely – Rendtörténeti Konferenciák, 2), 252–259.
- BOGNÁR–KISS–VARGA 2002 – BOGNÁR Krisztina, KISS József Mihály, VARGA Júlia, *A Nagyszombati Egyetem fokozatot szerzett hallgatói 1635–1777*, Bp., 2002 (Feszettek az Eötvös Loránd Tudományegyetem Történetéből, 25).
- BORZSÁK 1979 – *Római történeti chrestomathia*, szerk. BORZSÁK István, Bp., 1979.
- BÜKY 1962 – BÜKY Béla, *Hogyan korrigált Pázmány Péter?*, Magyar Nyelv, 1962, 346–356.
- CLAUSER 1936 – CLAUSER Mihály, *Pázmány Péter írói alkotóműhelyéből*, Regnum, 1936, 142–149.
- CSIZMADIA 2006 – CSIZMADIA Patrícia, *A száz évvel ezelőtti Pázmány-összkiadás mint textológiai teljesítmény – a Prédikációk alapján* = HARGITTAY 2006a, 171–183.
- DANCI 1941 – DANCZI Villebald, *Pázmány Péter hatása a szlovák irodalomra*, Pannonthalmi Szemle, 1941, 278–283.
- DENZINGER – HÜNERMANN 2004 – Heinrich DENZINGER, Peter HÜNERMANN, *Hitvallások és az Egyház tanítóhivatalának megnyilatkozásai*, szerk. BURGER Ferenc, Bátonyterenye – Budapest, Örökmécs Kiadó, Szent István Társulat, 2004.
- DOBROVITS–ŐZE 2001 – DOBROVITS Mihály, ŐZE Sándor, *Pázmány Koráncafolatának előzményei: a török XVI. századi magyarországi megítélése* = HARGITTAY 2001b, 62–70.
- ECKHARDT 1951 – *Balassi Bálint összes művei, I*, összeáll. ECKHARDT Sándor, Bp., Akadémiai Kiadó, 1951.
- ECSEDY 1995 – V. ECSEDY Judit, *A nagyszombati akadémiai nyomda első másfél évtizede (1648–1662)*, Magyar Könyvszemle, 1995, 361–373.
- ERDŐS 1941 – Matthias ERDŐS, *Pázmánys Hodoegus: Methode und Bedeutung*, Esztergom, Buzárovits, 1941.

- FRAKNÓI 1876 – FRAKNÓI Vilmos, *Pázmány Péter két munkájának eddig ismeretlen első kiadásai*, Magyar Könyvszemle, 1876, 272–276.
- FRAKNÓI 1886 – FRAKNÓI Vilmos, *Pázmány Péter, 1570–1637*, Bp., Méhner, 1886 (Magyar Történelmi Életrajzok, 5).
- FRANKL 1868, FRANKL 1869, FRANKL 1872 – FRANKL [FRAKNÓI] Vilmos, *Pázmány Péter és kora, I–III*, Pest, Ráth, 1868–1872.
- FRÜHSORGE 1974 – Gotthardt FRÜHSORGE, *Der politische Körper: Zum Begriff des Politischen im 17. Jahrhundert und in den Romanen Christian Weises*, Stuttgart, I. B. Metzlersche, 1974.
- FUKÁRI 2001 – FUKÁRI Valéria, *A Pázmány-Sallai kérdés nyomában: kritikai megjegyzések a mai Sallai-képhez és egy régi-új adat* = HARGITTAY 2001b, 274–284.
- G. ETÉNYI 2001 – G. ETÉNYI Nóra, *Pázmány Péter és a korabeli publicisztika* = HARGITTAY 2001b, 176–188.
- GÁBOR 2001 – GÁBOR Csilla, „A szóllásnak módgyát úgy ejteném...” *Pázmány Péter és az anyanyelvűség programja*, Keresztény Szó, 2001/8, 15–17.
- GÁBOR 2007 – GÁBOR Csilla, *Hagiográfia és polémia: Monoszlói András és Gyarmathi Miklós vitája a szentek tiszteletéről* = *Szövegagyomány és íráskultúra a korai újkorban*, szerk. GÁBOR Csilla, Kolozsvár, Egyetemi Műhely Kiadó, 2007, 115–132.
- GÁBOR 2013 – GÁBOR Csilla, *Végtelen veszekedések tengere. A hitvita: eszmék, erővonalak, hermeneutikák, retorikák* = *Keresztyéni felelet: Hitviták a 17. századból*, vál., szöveggond., jegyz. GÁBOR Csilla, Kolozsvár, Polis Kiadó, 2013 (Remekírók Diákkönyvtára), I–IX.
- GÁBOR 2015a – GÁBOR Csilla, *Hagiográfia és polémia. Monoszlói András és Gyarmathi Miklós vitája a szentek tiszteletéről* = *Laus et polemia: Magasztalás és vetekedés középkor- és kora újkor szövegtípusokban*, Debrecen – Kolozsvár, Debreceni Egyetemi Kiadó – Bolyai Társaság, Egyetemi Műhely Kiadó, 2015, 263–289.

- GÁBOR 2015b – GÁBOR Csilla, *Hol található az igaz egyház? Érvek, szerepek, játszmák egy többfordulós polémiaiban a 17. század első felében* = *Laus et polemia: Magasztalás és vetekedés középf- és kora újkori szövegtípusokban*, Debrecen – Kolozsvár, Debreceni Egyetemi Kiadó - Bolyai Társaság, Egyetemi Műhely Kiadó, 2015, 233–262.
- GALAVICS 1973 – GALAVICS Géza, *A barokk művészet kezdetei Győrben*, *Ars Hungarica*, 1973, 97–126.
- GÁL–KOSZTOLÁNYI 1982 – *Biblia: Ószövetségi és újszövetségi Szentírás*, bev., GÁL Ferenc, KOSZTOLÁNYI István, Bp., Szent István Társulat, 1982⁴.
- GARADNAI 2014 – GARADNAI Erika Csilla, *A felső-magyarországi hitvita szövegkapcsolati rendszerének vizsgálata*, Miskolc, 2014. (PhD értekezés, kézirat.)
- GERÉB 1963 – GERÉB László, *Pázmány Péter és a magyar irodalom*, *Világosság*, 1963/1, 1–44.
- GUITMAN 2013 – GUITMAN Barnabás, *Szükségesnek tartotta-e Pázmány Péter Erdély önálló államiségát?* = *AJKAY–BAJÁKI* 2013, 177–182.
- GYÖRGY 1934 – GYÖRGY Lajos, *A magyar anekdota története és egyetemes kapcsolatai*, Bp., 1934.
- GYÖRI 2001 – GYÖRI Levente, *Pázmány Péter vitamód szere a Két rövid könyvecskékben* = *HARGITTAY* 2001b, 261–267.
- GYURÁS 1987 – GYURÁS István, *Pázmány Kalauzának latin fordítása és a wittenbergi válasz* = *LUKÁCS–SZABÓ* 1987, 389–398.
- HARGITTAY 1977 – HARGITTAY Emil, *Pázmány Péter magyar levélstílusa és a barokk* = *Eszmei és poétikai kérdések a régi magyar prózairodalomban*, szerk. HARGITTAY Emil, Bp., Eötvös Loránd Tudományegyetem, BTK, 1977 (*Acta Iuvenum*, 1977/3) 175–203.
- HARGITTAY 1981a – HARGITTAY Emil, *Pázmány Péter politikai elmélete és gyakorlata*, Bp., Eötvös Loránd Tudományegyetem, BTK, 1981. (Bölcsészdoktori disszertáció, kézirat.)

- HARGITTAY 1981b – *Régi magyar levelestár*, I–II, kiad. HARGITTAY Emil, Bp., Magvető Kiadó, 1981.
- HARGITTAY 1999 – HARGITTAY Emil, *A Campianus-fordítás és Pázmány írói pályakezdése*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1999, 661–665.
- HARGITTAY 2000 – HARGITTAY Emil, *Régi magyarországi misszilisek retorikai elemzése = Levél, író, irodalom. A levélirodalom történetéről és elméletéről*, szerk. KICZENKO Judit, THIMÁR Attila, Piliscsaba, Pázmány Péter Katolikus Egyetem BTK, 2000 (Pázmány Irodalmi Műhely, Tanulmányok, 1), 22–31.
- HARGITTAY 2001a – HARGITTAY Emil, *Gloria, fama, literarura: Az uralkodói eszmény a régi magyarországi fejedelmi tükrökben*, Bp., Universitas Kiadó, 2001 (Historia Litteraria, 10).
- HARGITTAY 2001b – *Pázmány Péter és kora*, szerk. HARGITTAY Emil, Piliscsaba, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, BTK, 2001 (Pázmány Irodalmi Műhely – Tanulmányok, 2).
- HARGITTAY 2001c – HARGITTAY Emil, *Pázmány és a kompiláció* = HARGITTAY 2001b, 251–260.
- HARGITTAY 2006a – *Textológia és forráskritika: Pázmány-kutatások 2006-ban*, szerk. HARGITTAY Emil, Piliscsaba, Pázmány Péter Katolikus Egyetem BTK, 2006 (Pázmány Irodalmi Műhely – Tanulmányok, 6).
- HARGITTAY 2006b – HARGITTAY Emil, *Péter Pázmány: De ecclesiastica libertate circa causam Veneti interdicti (1606)*, Camoenae Hungaricae, 2006/3, 105–112.
- HARGITTAY 2006c – HARGITTAY Emil, *Javaslat Balassi „porcogós Annóka”-jának megfejtésére*, Irodalomtörténet, 2006/4, 653.
- HARGITTAY 2009a – HARGITTAY Emil, *Filológia, eszmetörténet és retorika Pázmány Péter életművében*, Bp., Universitas Kiadó, 2009 (Historia Litteraria, 25).
- HARGITTAY 2009b – HARGITTAY Emil, *„nincs oly rossz könyv, melyben semmi jó nem található” – a tolerancia és ökumenizmus gondolata Pázmány műveiben* = HARGITTAY 2009a, 161–166.

- HARGITTAY 2009c – HARGITTAY Emil, *Pázmány Péter: De ecclesiastica libertate circa causam Veneti interdicti (1606)* = HARGITTAY 2009a, 153–160.
- HARGITTAY 2009d – *Pázmány Péter hiteles jellemzése Kemény János Önéletírásában* = HARGITTAY 2009a, 87–93.
- HARGITTAY 2009g – HARGITTAY Emil, *A Pázmány kritikai kiadás* = HARGITTAY 2009a, 11–18.
- HARGITTAY 2009h – HARGITTAY Emil, *Pázmány Feleletének fennmaradt példányai* = HARGITTAY 2009a, 19–30.
- HARGITTAY 2009i – HARGITTAY Emil, *Egy kultusz kezdetéhez: Jeremias Drexel SJ Pázmányról 1636-ban* = HARGITTAY 2009a, 181–187.
- HARGITTAY 2013 – HARGITTAY Emil, *Pázmány prédikációk felhasználása Lochner János 18. század végi kéziratgyűjteményében*, *Studia Litteraria*, 2013, 246–256.
- HARGITTAY 2014 – „... az ártatlanság még az ellenséget is gyakorta kegyességre indította”. *Még egyszer a Káldi-biblia támogatásáról* = Bethlen Erdélye, Erdély Bethlene. *A Bethlen Gábor trónra lépésének 400. évfordulóján rendezett konferencia tanulmányai*, szerk. LUPESCU MAKÓ Mária, RÜSZ-FOGARASI Enikő, DÁNÉ Veronika, HORN Ildikó, OBORNI Teréz, SIPOS Gábor, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum Egyesület, 2014, 357–362.
- HARGITTAY–MACZÁK 2011 – HARGITTAY Emil, MACZÁK Ibolya, *Pótlások a Pázmány Péter-bibliográfiához* = *Balázs Mihály köszöntése*, Szeged, 2011 (*Acta Historiae Litterarum Hungaricarum*, 30), 160–183.
- HAVRÁN 1899 – HAVRÁN Dániel, *Irodalomtörténeti adalékok*, Magyar Könyvszemle, 1899, 367–369.
- HELTAI 1984 – HELTAI János, *Bethlen Péter és Pázmány* = *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve*, 1982–1983, Bp., 1984, 411–422.
- HELTAI 1989 – HELTAI János, *Alvinczi Péter pályája* = *Alvinczi Péter: Magyarország panaszainak megoltalmazása és válogatás prédikációiból, leveleiből*, Bp. Európa Kiadó, 1989, 229–257.

- HELTAI 1991 – HELTAI János, *Ki az Itinerarium Catholicum szerzője?*, *Studia Litteraria*, 1991, 49–60.
- HELTAI 1993 – HELTAI János, *Milotai Nyilas István elveszett, Pázmány elleni vita-iratáról* = *Gesta Typographorum*, szerk. P. VÁSÁRHELYI Judit, Bp., Borda Antikvárium, 1993, 62–70.
- HELTAI 2001 – HELTAI János, *Rövid esettanulmány az irodalomtörténet-írás működési mechanizmusáról (Az Itinerarium Catholicum valódi szerzője)* = *Kabdebó Lóránt köszöntése 65. születésnapja alkalmából*, szerk. BESSENYEI József, FERENCZI László, KOVÁCS Viktor, PÁLFI Ágnes, Miskolc, Miskolci Egyetem BTK, Összehasonlító Irodalomtörténeti Tanszék, Művészettörténeti Tanszék, 2001, 236–241.
- HELTAI 2005 – HELTAI János, *A nyomtatott vallási vitairatok Magyarországon a 17. század első felében (1601–1655)* = „Tenger az igaz hitrül...” 2005, 115–174.
- HELTAI 2008 – HELTAI János, *Műfajok és művek a XVII. század magyarországi könyvkiadásában (1601–1655)*, Bp., Országos Széchényi Könyvtár, Universitas Kiadó, 2008.
- HOLL 1980 – HOLL Béla, *Ferenczffy Lőrinc: Egy magyar könyvkiadó a XVII. században*, Bp., Magyar Helikon, 1980.
- HORVÁTH C. 1909 – HORVÁTH Cyrill, *Pázmány és Bellarmin*, Egyetemes Philológiai Közlöny, 1909, 33–41.
- IPOLYI 1875 – IPOLYI Arnold, *Veresmarti Mihály élete és munkái*, Bp., 1875.
- JANKOVITS 2002 – JANKOVITS László, *Accessus ad Janum: A műértelmezés hagyományai Janus Pannonius költészetében*, Bp., Balassi Kiadó, 2002 (Humanizmus és Reformáció, 27).
- JEDIN 1962–1979 – Hubert JEDIN, *Handbuch der Kirchengeschichte*, Freiburg, 1962–1979, Digitale Bibliothek, XXXV.
- JUHÁSZ 2013 – JUHÁSZ Szandra, *Két „kompilációs” levél a Lochner-hagyatékban* = AJKAY–BAJÁKI 2013, 219–223.

- KÁLVIN 1624/2009 – SZENCI MOLNÁR Albert, *Az keresztyéni religióra és igaz hitre való tanítás*, Hanovia, 1624, hasonmás kiadás, kísérő tan. P. VÁSÁRHELYI Judit–SZABÓ András, Bp., Balassi Kiadó–Magyar Tudományos Akadémia, Irodalomtudományi Intézet – Országos Széchényi Könyvtár, 2009 (Bibliotheca Hungarica Antiqua, 43).
- KÄFER 1959 – KÄFER István, *Az isteni igazságra vezérlő Kalauz 1634-es szlovák fordításának kézírata*, Világirodalmi Figyelő, 1959, 176–180.
- KÄFER 1991 – KÄFER István, *Adalékok a barokk magyar–szlovák vonatkozásaihoz* = KÄFER István, *A miénk és az övék*, Bp., Magvető Kiadó, 1991, 11–20.
- KÄFER 2001 – KÄFER István, „...in Slavonico exprimere...” *A szlovák irodalmi műveltség kezdetei* = HARGITTAY 2001b, 395–400.
- KECSKEMÉTI 1998 – KECSKEMÉTI Gábor, *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet: A magyar nyelvű halotti beszéd a 17. században*, Bp., Universitas Kiadó, 1998 (Historia Litteraria, 5).
- KECSKEMÉTI 2005 – KECSKEMÉTI Gábor, *Pázmány vitapartnerei és a wittenbergi egyetem* = „Tenger az igaz hitrül...” 2005, 43–66.
- KECSKEMÉTI–NOVÁKY 1988 – *Magyar nyelvű halotti beszédek a XVII. századból*, szerk. KECSKEMÉTI Gábor, bev. KECSKEMÉTI Gábor, NOVÁKY Hajnalka, Bp., MTA Irodalomtudományi Intézet, 1988.
- KEISZ 2001 – KEISZ Ágoston, *Magyari és Pázmány vitája* = HARGITTAY 2001b, 219–250.
- KÉK–PÁPAY–ROKAY 2004 – *Pázmány Péter latin nyelvű filozófiai műveinek név- és tárgymutatója*, szerk. KÉK Emerencia, PÁPAY Szilvia, ROKAY Zoltán, Bp., Pázmány Péter Katolikus Egyetem Hittudományi Kar, 2004. [A CD-ROM tartalmazza a PPOO I–III, FÉLEGYHÁZY 1937, GERENCSE 1937 név- és tárgymutatóját valamint PÁZMÁNY 1598–1600/2003 tárgymutatóját.]
- KISS K. 1889 – H. KISS Kálmán, „*Anti-Hodegraphus*.” *Egy ritka könyv*, Sárospataki Lapok, 1889, 71–76.

- KLANICZAY 1961 – KLANICZAY Tibor, *Pázmány Péter* = KLANICZAY Tibor, *Reneszánsz és barokk: Tanulmányok a régi magyar irodalomról*, Bp., Szépirodalmi Kiadó, 1961, 340–360.
- KLANICZAY 1962 – KLANICZAY Tibor, *Vita a könyv margóján*, Magyar Könyvszemle, 1962, 52–55.
- KLANICZAY 1964 – *A magyar irodalom története*, II, szerk. KLANICZAY Tibor, Bp., Akadémiai, 1964.
- KLANICZAY 1970 – *Forgách Mihály és Justus Lipsius levélváltása*, kiad. KLANICZAY Tibor, Bp., MTA Irodalomtudományi Intézet, 1970.
- KLANICZAY 1976 – KLANICZAY Tibor, *Hagyományok ébresztése*, Bp., Szépirodalmi Kiadó, 1976.
- KNAPP 2013 – KNAPP Éva, *Pázmány Péter pozsonyi magánkönyvtárának kötetei a Budapesti Egyetemi Könyvtárban* = AJKAY–BAJÁKI 2013, 283–303.
- KOLOZSVÁRI GRANDPIERRE 1971 – KOLOZSVÁRI GRANDPIERRE Emil, *Pázmány, Irodalomtörténet*, 1971, 41–75.
- KOLTAI 2002a – KOLTAI András, *Batthyány Ádám és könyvtára*, Bp. – Szeged, Országos Széchényi Könyvtár, Scriptum RT., 2002 (A Kárpát-medence Kora Újkori Könyvtárai, 4).
- KOLTAI 2002b – András KOLTAI, *Adam Batthyány und seine Bibliothek*, Eisenstadt, 2002 (Burgenländische Forschungen, 24, Bibliotheken in Güssing im 16. und 17. Jahrhundert, 1).
- KOLTAI 2008 – KOLTAI András, *Pázmány Péter és a Batthyányak* = IVÁNYI Péter, FAZEKAS István, KOLTAI András, *Pázmány Péter és a Batthyányak*, Bp., Szent István Társulat, 2008.
- KOVÁCS G. 2003 – KOVÁCS Gergely, *Szövegalkotási tendenciák Pázmány Péter vitairataiban: A kompiláció és a helyesírás kérdései* = *Tudományos diákköri dolgozatok*, szerk. HARGITTAY Emil, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, BTK, Piliscsaba, 2003 (Pázmány Irodalmi Műhely – Opuscula Litteraria, 1), 7–24.

- KOVÁCS L. 1908 – KOVÁCS Lajos Imre, *Pázmány Kalauza és Bellarmin Disputatiói*, Kassa, 1908.
- KÖPECZI 1982 – KÖPECZI Béla, *Pázmány Imádságos Könyve mint udvarlás tárgya*, Magyar Könyvszemle, 1982, 1–8.
- KÖSZEGHY 1997 – KÖSZEGHY Péter, *Repedések a márványfejen: Pázmány Kalaúzájáról*. (Előadás a pozsonyi Magyar Kultúra Házában 1997. március 20-án rendezett Pázmány-konferencián.)
- LAUCHS 1861 – LAUCHS Lőrinc, *Pázmány Péter „Kalauzának” nyelvészeti ismertetése*, Magyar Nyelvészet, 1861, 128–142, 395–418.
- LEINER 1965 – Wolfgang LEINER, *Der Widmungsbrief in der französischen Literatur (1580–1715)*, Heidelberg, 1965.
- LIPA 2002 – LIPA Tímea, *Pázmány Péter belső írói fejlődése az Öt szép levél három kiadásának tükrében*, Irodalomtudomány, 2002, 8–33.
- LUKÁCS–SZABÓ 1987 – *Pázmány Péter emlékezete*, szerk. LUKÁCS László, SZABÓ Ferenc, Roma, Detti, 1987.
- M. HORVÁTH 2006 – M. HORVÁTH Mária, *Pázmány Péter Posonban löt praedikatioja és Torday János* = HARGITTAY 2006a, 85–111.
- MACZÁK 2010 – MACZÁK Ibolya, *Elorzott szavak: Szövegalkotás 17–18. századi prédikációkban*, H. n., WZ Könyvek, 2010.
- Magyarország történeti kronológiája II – Magyarország történeti kronológiája II., 1526–1848*, főszerk. BENDA Kálmán, Bp., Akadémiai Kiadó, 1982.
- Magyarországi jezsuita könyvtárak 1711-ig*, 1997 – *Magyarországi jezsuita könyvtárak 1711-ig*, II, s. a. r. FARKAS Gábor Farkas, Szeged, Scriptum, 1997 (Adattár XVI–XVIII. Századi Szellemi Mozgalmaink Történetéhez, 17/2 – Fejezetek az Eötvös Loránd Tudományegyetem Történetéből, 18).
- MÁRIAFI 1788 – MÁRIAFI István [SZAITZ Leó], *Kis magyar frázeologia*, Pozsony, 1788.

- MOLNÁR 2002 – MOLNÁR Antal, *A horvát és magyar katolikus bibliafordítás és a római inkvizíció*, Magyar Könyvszemle, 2002/1, 24–37.
- MOÓR 1936 – MOÓR Elemér, *Hont és Pázmány*, Magyar Nyelvőr, 1936, 88–91.
- NAGY 1933 – NAGY Sándor, *A debreceni Református Kollégium*, I, Hajdúhadház, 1933.
- NEMESKÜRTY 1987 – NEMESKÜRTY István, „Oly magyar, mint akárki”: *A felekezeti viszályokon túllépő Pázmány Péter*, Diakónia, 1987/2, 25–28.
- ÖRY 1952 – Nicolao ÖRY, *Doctrina Petri cardinalis Pázmány de notis Ecclesiae*, Chieri, Editrice „Fiamma del S. Cuore”, 1952.
- ÖRY 1970 – ÖRY Miklós, *Pázmány Péter tanulmányi évei*, Eisenstadt, Prugg Verlag, 1970.
- ÖRY 1970/2006 – ÖRY Miklós, *Pázmány Péter tanulmányi évei*, szerk. BERZSÉNYI Gergely, Piliscsaba, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, BTK, 2006 (Pázmány Irodalmi Műhely – Tanulmányok, 5).
- ÖRY 1976 – ÖRY Miklós, *Péter Pázmány in Kaschau*, Ungarn-Jahrbuch, 1976, 73–102.
- ÖRY–SZABÓ 1983 – ÖRY Miklós, SZABÓ Ferenc, *Pázmány Péter: 1570–1637 = PÁZMÁNY PÉTER, Válogatás műveiből*, bev. ÖRY Miklós, SZABÓ Ferenc, vál. ÖRY Miklós, SZABÓ Ferenc, VASS Péter, Bp., Szent István Társulat, 1983, I, 11–107.
- PÁPAI PÁRIZ 1767/1995 – PÁPAI PÁRIZ Ferenc, *Dictionarium Latino–Hungaricum et Hungarico–Latino–Germanicum*, Cibinii, 1767. A hasonmás kiad. s. a. r. HARGITTAY Emil, KECSKEMÉTI Gábor, THIMÁR Attila, Bp., Universitas Kiadó, 1995.
- PAULER 1925 – PAULER Ákos, *Logika: Az igazság elméletének alapvonalai*, Bp., 1925.
- PAYR 1906 – PAYR Sándor, *Adalékok a dunántúli protestantizmus történetéhez. b.) Czobor Erzsébet levele Pázmány Kalauzának latin nyelvre való lefordítása tárgyában 1620*, Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár, 1906, V, 46–47.

PÁZMÁNY 1603 – PÁZMÁNY Péter, *Felelet az Magiari Istvan sarvari praedicatornak az orzag romlása okairul irt köniuere. Iratot Pazmani Peter altal*, Nagyszombat, 1603.

PÁZMÁNY 1603/2000 – PÁZMÁNY Péter, *Felelet Magyar István sárvári prédikátor-nak az ország romlása okairúl írt könyvére (1603)*, kiad. HARGITTAY Emil, Bp., Universitas Kiadó, 2000 (Pázmány Péter Művei, 1).

PÁZMÁNY 1603/2014 – PÁZMÁNY Péter, *Felelet (1603): Jegyzetek a szövegkiadás-hoz*, szerk. BÁTHORY Orsolya, HARGITTAY Emil, Bp., Universitas Kiadó, 2014 (Pázmány Péter Művei, 7).

PÁZMÁNY 1605/1975 – PÁZMÁNY Péter, *Krisztus látható Egyházáról: Diatriba theologica: Pázmány első latin munkája* [Graz, 1605], bev., kiad. ÓRY Miklós, Eisenstadt, Prugg Verlag, 1975.

PÁZMÁNY 1605/2001 – PÁZMÁNY Péter, *Az mostan támadt új tudományok hamisságának tíz nyilvánvaló bizonyága és rövid intés a Török Birodalomról és vallásról*, kiad. AJKAY Alinka, HARGITTAY Emil, Bp., Universitas Kiadó, 2001 (Pázmány Péter Művei, 2).

PÁZMÁNY 1605/2012 – PÁZMÁNY Péter, *Tíz bizonyág (1605): Jegyzetek a szövegki-adáshoz*, szerk. AJKAY Alinka, közreműködők: BÁTHORY Orsolya, VARSÁNYI Orsolya, Bp., Universitas Kiadó, EditioPrinceps Kiadó, 2012. (Pázmány Péter Mű-vei, 5).

PÁZMÁNY 1606/1993 – PÁZMÁNY Péter, *Kereztieni imadsagos könyv*, Grác, 1606, kiad. KÖSZEGHY Péter, kísérő tanulmány LUKÁCSY Sándor, Bp., Balassi, MTA Irodalomtudományi Intézet, 1993 (Bibliotheca Hungarica Antiqua, 28).

PÁZMÁNY 1606/2006 – PÁZMÁNY Péter, *Rövid tanúság (1606)*, s. a. r., jegyz. BRETZ Annamária, Bp., Universitas Kiadó, 2006, 214 p. (Pázmány Péter Művei, 4.)

PÁZMÁNY 1607 – *Kereztieni felelet a megh dücsöült szentek Tiszteletirül, Ertünk valo könyörghesekrül, es Seghitsegül hiuasokrul*, Graz, 1607.

PÁZMÁNY 1610 – PÁZMÁNY Péter, *Keresztien imadsaagos keonyv*, Pozsony, 1610.

- PÁZMÁNY 1613 – PÁZMÁNY Péter, *Isteni igazságra vezérleo kalavz*, Pozsony, 1613.
- PÁZMÁNY 1613/1984 – PÁZMÁNY Péter, *Egy tudakozó prédikátor nevével íratott öt levél*, s. a. r., utószó, jegyz. BITSKEY István, Bp., Európa Kiadó, 1984.
- PÁZMÁNY 1623 – PÁZMÁNY Péter, *Igassagra vezérő kalavz*, Pozsony, 1623.
- PÁZMÁNY 1627 – *A setet haynal-csillag-utan budoso luteristak vezetője. Mely utba igazíttya a' Vittebergai Academicianak Fridericus Balduinus-altal ki-bocsátott feleletit a' Kalauzra Pazmany Peter Esztergami Ersek irta*, Bécs, 1627.
- PÁZMÁNY 1630 – [PÁZMÁNY Péter], *Io nemes Varadnak gyenge orvoslása, mellyel Sallai Istvan pap, püspöki plebanos, gyógyitgattya farkasmarásból esett sebeit Bihar vármegyének, es óltalmazza a Szent Irásról és ecclesiáról írt könyvét az esztergomi erseknek*, Pozsony, 1630.
- PÁZMÁNY 1631 – [PÁZMÁNY Péter], *Dissertatio, an vnvm aliquid ex omnibus Lytheranis dogmatibus, Romanae Ecclesiae adversantibus, Scriptura Sacra contineat*, Pozsony, 1631.
- PÁZMÁNY 1631/1937 – *Pázmány Péter ismeretlen magyar könyve: Okok nem okok*, kiad. STRIPSKY Hádor, Bp., 1937. – [PÁZMÁNY Péter:] *Okok nem okok, mellyekert irta a' varadi farkas, hogy nem meltóztatik tovább az én irasom-ellen tusakodni. Irtá Sallai István pap, püspöki plébános*, Pozsony 1631.
- PÁZMÁNY 1631/2001 – PÁZMÁNY Péter, *Imádságos könyv (1631)*, kiad. SZ. BAJÁKI Rita, HARGITTAY Emil, Bp., Universitas Kiadó, 2001 (Pázmány Péter Művei, 3).
- PÁZMÁNY 1631/2013 – PÁZMÁNY Péter, *Imádságos könyv (1631): Jegyzetek a szövegkiadáshoz*, szerk. SZ. BAJÁKI Rita BOGÁR Judit, Bp., Universitas Kiadó, EditioPrinceps Kiadó, 2013 (Pázmány Péter Művei, 6).
- PÁZMÁNY 1637/2000 – PÁZMÁNY Péter, *Hodegus: Igazságra vezérő kalauz*, kiad. KÖSZEGHY Péter, kísérő tanulmány HARGITTAY Emil, Bp., Balassi Kiadó, MTA Irodalomtudományi Intézet, 2000 (Bibliotheca Hungarica Antiqua, 32).
- PÁZMÁNY 1766 – PÁZMÁNY Péter, *Hodegus: Igazságra-vezérő kalauz*, Nagyszombat, 1766.

PÁZMÁNY 1769 – *Alvintzi Péternek: Kassai Kálvinista Prédikátornak egy tudakozó prédikátor nevével iratott öt Levél. Pázmány Pétertől Néhai Esztergami érsektől, és Szent Római Ecclesiának kárdinályától. Ő eminentiájátul. Egy némely Igaz hívnek, ki Országunkban lévő Tévelygőknek meg térését tiszta szívből kívánnya, költségivel.* Kassa, 1769.

PÁZMÁNY 1957 – PÁZMÁNY Péter *Válogatott írásai*, összeáll. RÓNAY György, utószó r. gy. [KLANICZAY Tibor], Bp., Magvető Kiadó, 1957 (Magyar Könyvtár, 28).

PÁZMÁNY 1983a – PÁZMÁNY Péter, *Válogatás műveiből*, bev. ÖRY Miklós, SZABÓ Ferenc, vál. ÖRY Miklós, SZABÓ Ferenc, VASS Péter, I–III, Bp., Szent István Társulat, 1983.

PÁZMÁNY 1983b – *Pázmány Péter művei*, vál., jegyz., TARNÓC Márton, Bp., Szépirodalmi Kiadó, 1983 (Magyar Remekírók).

PÁZMÁNY 1984 – PÁZMÁNY Péter, *De iustitia et iure (Az igazságról és a jogról), De Verbo incarnato (A megtestesült Igéről): A gráci előadások kiegészítése a göttweigi kéziratból*, bev. ÖRY Miklós, Eisenstadt, Prugg Verlag, 1984.

PÁZMÁNY 1987 – PÁZMÁNY Péter *prédikációi*, vál., szöveggond., TARNÓC Márton, Bp., Szépirodalmi Kiadó, 1987.

PÁZMÁNY 2010 – PÁZMÁNY Péter, *Válogatott prédikációk*, szerk. HARGITTAY Emil, Bp., Pázmány Péter Katolikus Egyetem, 2010 (Pázmány Péter Válogatott Művei, 1.)

PESTI 2013 – PESTI Brigitta, *Dedikáció és mecénatúra Magyarországon a 17. század első felében*, Budapest – Eger, Kosssuth Kiadó, Eszterházy Károly Főiskola, 2013.

PÉTER 1988a – PÉTER Katalin, *Pázmány és a protestánsok*, Magyar Nemzet, 1988. március 5., 10.

PÉTER 1988b – PÉTER Katalin, *Pázmány és a protestánsok*, Confessio, 1988/2, 91–94.

- PÉTER 1995 – PÉTER Katalin, *Pázmány és a protestánsok* = PÉTER Katalin, *Papok és nemesek: Magyar művelődéstörténeti tanulmányok a reformációval kezdődő másfél évszázadból*, Bp., Ráday Gyűjtemény, 1995, 181–185.
- PÉTER L. 1995 – PÉTER László, *Magyar írók, költők textológiai nézetei*, Szeged, JATEPress, 1995.
- PÉTER L. 2000 – *Új magyar irodalmi lexikon*, II., főszerk. PÉTER László, Bp., Akadémiai Kiadó, 2000.
- PETRIK 1891 – PETRIK Géza, *Magyarország bibliographiája 1712–1860*, III, Bp., 1891.
- PÓZNA 1901 – PÓZNA József, *Gróf Eszterházy Miklós nádor politikai szerepe és jelentősége*, Léva, 1901.
- PPOO – Petri cardinalis PÁZMÁNY *Opera Omnia*, I–VI, Bp., Budapesti Királyi Magyar Tudományegyetem Hittudományi Kara, 1894–1904.
- PPOO I – Petrus PÁZMÁNY, *Dialectica*, rec. Stephanus BOGNÁR Bp., 1894.
- PPOO II – Petrus PÁZMÁNY, *Physica*, rec. Stephanus BOGNÁR Bp., 1895.
- PPOO III – Petrus PÁZMÁNY, *Tractatus in libros Aristotelis de coelo, de generatione et corruptione atque in libros meteororum*, rec. Stephanus BOGNÁR Bp., 1897.
- PPOO IV – Petrus PÁZMÁNY, *Theologia scholastica seu commentarii et disputationes quae supersunt in secundam theologiae S. Thomae Aquinatis Summae et tertiam partem*, rec. Adalbertus BREZNAY, Desiderius BITA Bp, 1899.
- PPOO V – Petrus PÁZMÁNY, *Theologia scholastica seu commentarii et disputationes quae supersunt in secundam theologiae S. Thomae Aquinatis Summae et tertiam partem*, rec. Adalbertus BREZNAY, Desiderius BITA, Bp., 1901, 11–788. – Petrus PÁZMÁNY, *De ecclesiastica libertate circa causam Veneti interdicti. Anno 1606*, Bp., 1901, 789–808.
- PPOO VI – Petrus PÁZMÁNY, *Theologia scholastica seu commentarii et disputationes quae supersunt in tertiam theologiae S. Thomae Aquinatis Summae partem*, rec. Adalbertus BREZNAY, Desiderius BITA Bp., 1904, 7–188. –

- Petrus PÁZMÁNY, *Libellus apologeticus Petri Pazmani pro Societate Iesu hungarica, ad procures regni Hungariae*, rec. Ioannes KISS, Bp., 1904, 189–193.
- Petrus PÁZMÁNY, *Peniculus papporum apologiae solnensis conciliabuli*, rec. Ioannes KISS, Bp., 1904, 197–271. – *Appendix, in qua anonymi Sycophantae glomeratae criminationes, infabrae commissae fabellae, in Pontificem Max. e triviis computabilibus mutuatae, ac rhythmis Pannonicis cantitatae, iugulantur*, rec. Ioannes KISS, Bp., 1904, 272–286. – Petrus PÁZMÁNY, *Logi alogi, quibus baptiae calamosphactae peniculum papporum solnensis conciliabuli [...] veritatis radiis adobrutum*, rec. Ioannes KISS, Bp., 1904, 287–468. – Petrus PÁZMÁNY, *Falsae originis motuum hungaricorum succincta refutatio: Az magyarországi támadásoknak hamissan költött eredetinek rövid, velős hamissítása*, rec. Ioannes KISS, Bp., 1904, 469–519. – Petrus PÁZMÁNY, *Vindiciae ecclesiasticae, quibus edita a principe Bethlen in clerum Hungariae decreta, divinis humanisque legibus contraria, ipso iure nulla esse, demonstrantur*, rec. Ioannes KISS, Bp., 1904, 521–565. – Petrus PÁZMÁNY, *Acta et decreta synodi diocesanae strigoniensis*, rec. Georgius DEMKÓ, Bp., 1904, 567–671. – Petrus PÁZMÁNY, *Dissertatio, an unum aliquid ex omnibus lutheranis dogmatibus, romanae ecclesiae adversantibus, Scriptura Sacra contineat*, rec. Ioannes KISS, Bp., 1904, 673–697. – Petrus PÁZMÁNY, *Cardinalis Pasmanni ad Pontificem Urbanum VIII anno M.DC.XXXII legati caesarii oratio, Epistola eiusdem ad Borgesium Cardinalem*, rec. Ioannes KISS, Bp., 1904, 699–710.
- PPÖL I, PPÖL II – PÁZMÁNY Péter *Összegyűjtött levelei*, I–II, s. a. r. HANUY Ferenc, Bp., Budapesti Királyi Magyar Tudományegyetem Tanácsa, Bp., 1910–1911.
- PPÖM – PÁZMÁNY Péter *Összes munkái*, I–VII, Bp., Budapesti Királyi Magyar Tudományegyetem Hittudományi Kara, Bp., 1894–1904.
- PPÖM I – PÁZMÁNY Péter, *Felelet az Magyarai István sárvári praedicatornak az ország romlása okairól irt könyvére*, s. a. r., RAPAICS Rajmond, Bp., 1894, 1–199. – PÁZMÁNY Péter (ford.), *Kempis Tamásnak Christus követéséről négy könyvei*, s. a. r. KISFALUDY Árpád Béla, Bp., 1894, 201–370. – PÁZMÁNY Péter, *Az mostan*

- támatt uj tudományok hamisságának tiz nyilván-való bizonyása és rövid intézés a török birodalomról és vallásról, s. a. r. RAPAICS Rajmond, Bp., 1894, 371–588.
- PPÖM II – PÁZMÁNY Péter, *Imádságos könyv*, s. a. r. BREZNAY Béla, 1–267. – PÁZMÁNY Péter, *Rövid tanuság, mint ismerhesse meg akármely együgyü ember is az igaz hitet*, s. a. r. BREZNAY Béla, Bp., 1895, 269–314. – PÁZMÁNY Péter, *Keresztyéni felelet a megdűcsöült szentek tiszteletiről, értünk való könyörgésekről és segítségül hívásokról*, s. a. r. KISFALUDY Árpád Béla, Bp., 1895, 315–502. – PÁZMÁNY Péter, *Egy keresztyén predikátorul S. T. D. P. P. az kassai nevezetes tanítóhoz Alvinczi Péter uramhoz iratott öt szép levél*, s. a. r. RAPAICS Rajmond, Bp., 1895, 503–620. – PÁZMÁNY Péter, *Alvinczi Péternek sok tétovázó kerengésekkel és czégéres gyalázatokkal felhalmozott feleletinek rövid és keresztyéni szelidséggel való megrostálása*, s. a. r. RAPAICS Rajmond, Bp., 1895, 621–691. – PÁZMÁNY Péter, *Az nagy Calvinus Jánosnak Hiszek-egy-Istene*, s. a. r. RAPAICS Rajmond, Bp., 1895, 693–776. – PÁZMÁNY Péter, *Posonban lött praedikatio*, s. a. r. RAPAICS Rajmond, Bp., 1895, 777–801.
- PPÖM III – PÁZMÁNY Péter, *Hodoegus: Igazságra vezérlő kalauz*, s. a. r. KISS Ignác, Bp., 1897. [A Kalauz I–V. könyve.]
- PPÖM IV – PÁZMÁNY Péter, *Hodoegus: Igazságra vezérlő kalauz*, s. a. r. KISS Ignác, Bp., 1898. [A Kalauz VI–XV. könyve.]
- PPÖM V – PÁZMÁNY Péter, *Csepregi mesterség, az-az: Hafenreffernek magyarrá fordított könyve eleiben függesztett leveleknek czégéres cigánysági és orcza-szégyenítő hazugsági*, s. a. r. RAPAICS Rajmond, Bp., 1900, 1–25. – PÁZMÁNY Péter, *Az calvinista predikátorok igyenes erkölcsű tekkéletességének tűköre*, s. a. r. RAPAICS Rajmond, Bp., 1900, 27–45. – PÁZMÁNY Péter, *Az igazságnak győzdelme, mellyet az Alvinczi Péter tűkörében megmutatott Pázmány Péter*, s. a. r. RAPAICS Rajmond, Bp., 1900, 47–114. – PÁZMÁNY Péter, *Csepregi szégyenvalás, az-az rövid felelet, melyben az csepregi hivságoknak kőszegi tóldalékit verőfényre hozza Pázmány Péter*, s. a. r. RAPAICS Rajmond, Bp., 1900, 115–249. – PÁZMÁNY Péter, *Rövid felelet két calvinista könyvecskére, mellyeknek egyyike okát adgya, miért nem felelnek az calvinista predikátorok az Kalaúzra, másika*

- Itinerarium catholicum*nak neveztetik, s. a. r. SZÉKELY István, Bp., 1900, 251–302. – PÁZMÁNY Péter, *Bizonyos okok, melyek erejéül viseltetvén sok fő ember, mind ennek előtte, mind e napokban-is az új-vallások töréből ki-feslett és az római ecclesiának kebelébe szállott*, s. a. r. KISS János, Bp., 1900, 303–342. – PÁZMÁNY Péter, *A Sz. Írásrúl és az Anyaszentegyházról két rövid könyvecskék*, s. a. r. DEMKÓ György, Bp., 1900, 343–469. – PÁZMÁNY Péter, *A' setét hajnalcsillag után bujdosó luteristák vezetője, mely útban igazította a' vittebergai academiának Fridericus Balduinus által kibocsátott feleletit a' Kalaúzra*, s. a. r. KISS János, Bp., 1900, 471–823.
- PPÖM VI – PÁZMÁNY Péter, *A római anyaszentegyház szokásából, minden vasárnapokra és egy-néhány innepekre rendelt evangeliomokrúl predikációk, melyeket élő nyelvének tanítása után írásban foglalt Cardinal Pázmány Péter*, s. a. r. KANYORSZKY György, Bp., 1903.
- PPÖM VII – PÁZMÁNY Péter, *A római anyaszentegyház szokásából, minden vasárnapokra és egy-néhány innepekre rendelt evangeliomokrúl predikációk, melyeket élő nyelvének tanítása után írásban foglalt Cardinal Pázmány Péter*, s. a. r. KANYORSZKY György, Bp., 1906.
- RAJHONA 2006 – RAJHONA Flóra, *Pázmány Péter prédikációinak forrásairól* = HARGITTAY 2006a, 113–124.
- RMK I – SZABÓ Károly, *Régi magyar könyvtár*, I, Bp., 1879.
- RMK II – SZABÓ Károly, *Régi magyar könyvtár*, II, Bp., 1885.
- RMK III – SZABÓ Károly, HELLEBRANT Árpád *Régi magyar könyvtár*, III/1–2, Bp., 1896–1898.
- RMKT 1959 – *Régi magyar költők tára*, 17/1, kiad. BISZTRAY Gyula, KLANICZAY Tibor, NAGY Lajos, STOLL Béla, Bp., Akadémiai Kiadó, 1959.
- RMKT 1977 – *Régi magyar költők tára*, 17/9, kiad. VARGA Imre, Bp., Akadémiai Kiadó, 1977.

- RMNy 1983 – *Régi magyarországi nyomtatványok II, 1601–1635*, BORSA Gedeon, HERVAY Ferenc, HOLL Béla munkája FAZAKAS József, HELTAI János, KELECSÉNYI Ákos, VÁSÁRHELYI Judit közreműködésével, szerk. BORSA Gedeon, HERVAY Ferenc, Bp., Akadémiai, 1983.
- RMNy 2000 – *Régi magyarországi nyomtatványok III, 1636–1655*, HELTAI János, HOLL Béla, PAVERCSIK Ilona, P. VÁSÁRHELYI Judit munkája DÖRNYEI Sándor, V. ECSÉDY Judit, KÄFER István közreműködésével, szerk. HELTAI JÁNOS, Bp., 2000.
- RMNy 2012 – *Régi magyarországi nyomtatványok IV, 1656–1670*, HELTAI János, PAVERCSIK Ilona, PERGER Péter és P. VÁSÁRHELYI Judit munkája V. ECSÉDY Judit és KÄFER István közreműködésével, szerk. P. VÁSÁRHELYI Judit, Bp., 2012.
- ROKAY 2006 – ROKAY Zoltán, *Pázmány Péter latin nyelvű filozófiai írásainak forrásai* = HARGITTAY 2006a, 9–12.
- ROKAY 2013 – ROKAY Zoltán, *Pázmány-tanulmányok*, Óbecse, Lux Color Printing, 2013.
- SÍK 1939 – SÍK Sándor, *Pázmány, az ember és az író*, Bp., Szent István Társulat, 1939.
- SIMOR 1887, 1031. – *Catalogus bibliothecae Joannis Cardinalis Simor*, Esztergom, 1887.
- SOMMERVOGEL 1895 – Carlos SOMMERVOGEL, *Bibliothèque de la Compagnie de Jésus*, VI, Bruxelles–Paris, 1895.
- STAUFFER 2003 – STAUFFER, H., *Polemik = Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, VI. hrsg. Andreas HETTINGER et al., Tübingen, Max Niemeyer Verlag, 2003, 1403–1415.
- STEINMETZ 1999 – *Die Patristik in der Bibelexegese des 16. Jahrhunderts*, hrsg. von David C. STEINMETZ, Wiesbaden, Harrassowitz Verlag, 1999.
- SUGÁR 1984 – SUGÁR István, *Az egri püspökök története*, Bp., Szent István Társulat, 1984.

- SZABÓ A. 1994 – SZABÓ András, *Pázmány Péter: Keresztyéni imádságos könyv. Graz, 1606*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1994, 279–280.
- SZABÓ F. 1990 – SZABÓ Ferenc, *A teológus Pázmány: A grazi „theologia scholastica” Pázmány műveiben*, Roma, Detti, 1990.
- SZABÓ F. 1998 – SZABÓ Ferenc, *A teológus Pázmány: A grazi „theologia scholastica” Pázmány műveiben*, Bp., Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, 1998.²
- SZABÓ F. 2006 – SZABÓ Ferenc S. J., *Bellarmino és Pázmány teológiájához: Egy 1605-ös levélváltásuk margójára* = HARGITTAY 2006a, 13–18.
- SZABÓ F. 2012 – SZABÓ Ferenc SJ, *Krisztus és egyháza Pázmány Péter életművében*, Bp., Budapest Jézus Társasága Magyarországi Rendtartománya, L’ Harmattan Kiadó, 2012 (Jezsuita Könyvek, Pázmány Irodalmi Műhely – Tanulmányok 11.)
- SZELESTEI N. 1998 – *Naplók és útleírások a 16–18. századból*, közzéteszi SZELESTEI N. László, Bp., Universitas Kiadó, 1998.
- SZENCI MOLNÁR 1604/1990 – SZENCI MOLNÁR Albert, *Dictionarium Latino-vngaricum*, Noribergae, 1604, a hasonmás kiad. s. a. r. KÖSZEGHY Péter, tan. IMRE Mihály Bp., Akadémiai Kiadó, MTA Irodalomtudományi Intézet, 1990 (Bibliotheca Hungarica Antiqua, 25).
- SZENTMÁRTONI SZABÓ 2003 – SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, *Latrocinatur Hungarus... Gallus cantat avagy a homonímiák játékossága* = *Mozgó Világ: Tanulmányok a hatvanéves Kulin Ferenc tiszteletére*, Bp., Ráció Kiadó, 2003, 266–272.
- SZILÁGYI, 2013 – SZILÁGYI ANDRÁS, *Illusztrált díszcímlapok Pázmány Péter Kalauz című művéhez és Káldi György bibliafordításához* = AJKAY–BAJÁKI 2013, 395–407.
- SZINNYEI 1980 – SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, I–XIV, Bp., 1980. (Reprint.)

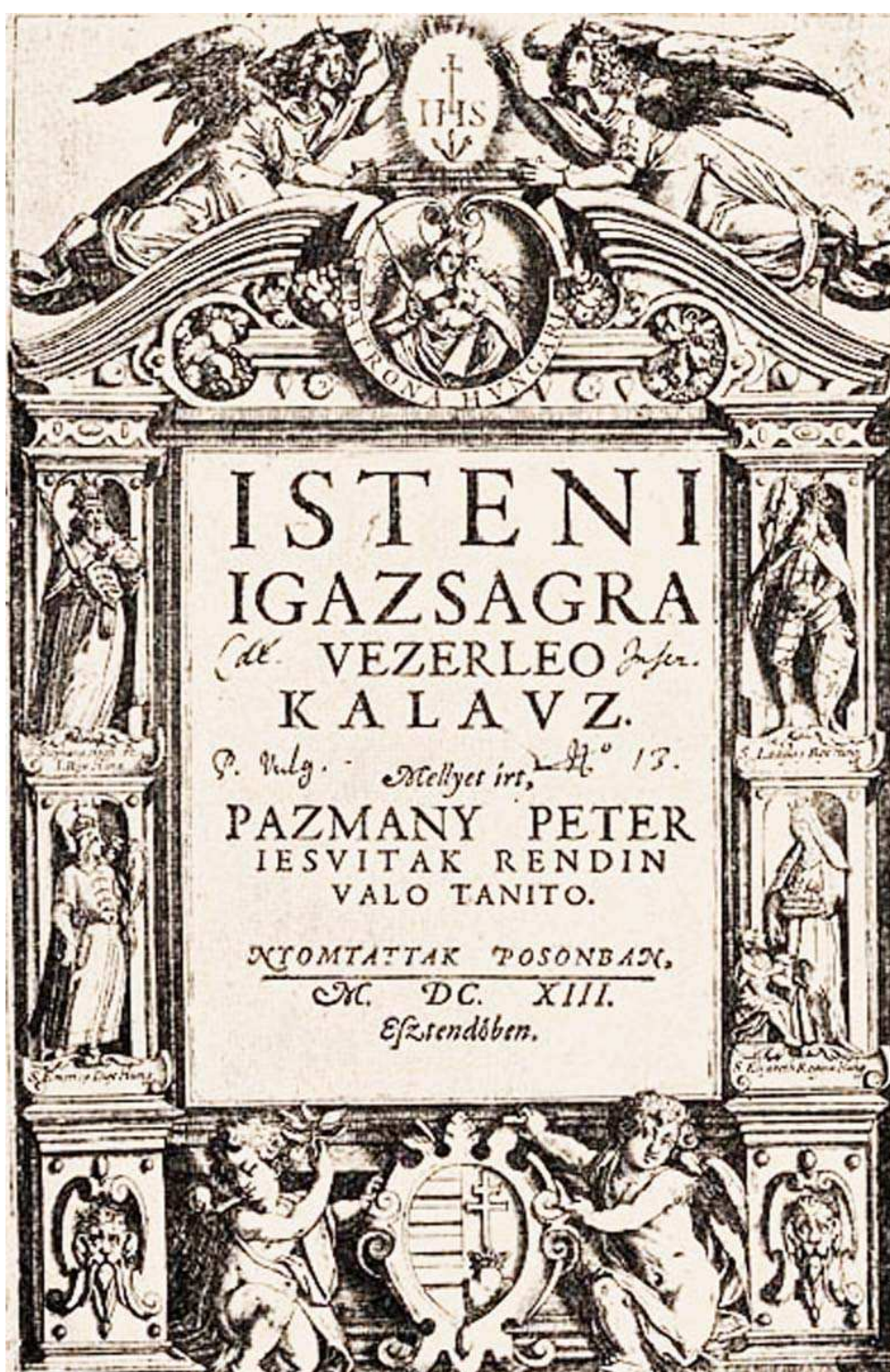
- SZLÁVIK 1892 – SZLÁVIK Mátyás, *Pázmány és Bellarmin*, Protestáns Egyházi és Iskolai Lap, 438–440.
- TAKÁCS, 2006 – TAKÁCS Tamás, *A Calvinus Hiszekegye és egy kiadatlan Kálvin-ellenes pasquillus* = HARGITTAY 2006a, 73–83.
- TARNÓC 1979 – *Magyar gondolkodók 17. század*, vál., szöveggond., jegyz., TARNÓC Márton, Bp., Szépirodalmi Kiadó, 1979 (Magyar Remekírók).
- TASI 2011 – TASI Réka, „Ezekbe azért a bizonyságokba ilyen vétek vagyok...” (*Hitvita és vitamódszer: Monoszló, Gyarmathi, Pázmány*) = *Bibliotheca et Universitas: Tanulmányok a hatvanéves Heltai János tiszteletére*, szerk. KECSKEMÉTI Gábor, TASI Réka, Miskolc, Miskolci Egyetem BTK Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, 2011, 11–21.
- „Tenger az igaz hitrül...” 2005 – „Tenger az igaz hitrül való egyenetlenségek vitatásának előradott özöne...”: *Tanulmányok XVI–XIX. századi hitvitáinkról*, szerk. HELTAI János, TASI Réka, Miskolc, Miskolci Egyetem BTK, Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszék, 2005.
- THIMÁR 1999 – THIMÁR Attila, *Pázmány Péter a vitapartner?*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1999, 114–127.
- THIMÁR 2001 – THIMÁR Attila, „Halhacsa mit mond Zent Bernard ti felőletec” – *gondolatok Pázmány Feleletéről* = HARGITTAY 2001b, 205–218.
- THIMÁR 2013 – THIMÁR Attila, „A méret a lényeg?” – *Gondolatok a Kalauz könyvformájáról* = AJKAY–BAJÁKI 2013, 435–440.
- TÓTH 2005 – TÓTH Zsombor, *Hitvita és marginália: Megjegyzések a „(hit)vita antropológiájához” (Esettanulmány)* = „Tenger az igaz hitrül való egyenetlenségek vitatásának előradott özöne...”: *Tanulmányok XVI–XIX. századi hitvitáinkról*, szerk. HELTAI János, TASI Réka, Miskolc, Miskolci Egyetem BTK, Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszék, 2005, 175–197.
- TRE 1977–2004 – *Theologische Realenzyklopädie*, 1–36. Bd., hrsg. von Gerhard MÜLLER, Berlin, New York, Walter de Gruyter, 1977–2004.

- TRÓCSÁNYI 1959 – TRÓCSÁNYI Zoltán, „A setet haynal csillag-után budoso” címlapjáról, Magyar Könyvszemle, 1959, 76–78.
- TÚRI 2011 – TÚRI Tamás, *Fejérvári Sámuel prédikációinak forráskezelése: Felekezeti közti kompiláció az unitáriusok körében*, Keresztény Magvető, 2011/3, 297–315.
- TUSOR 1996 – TUSOR Péter, *Ismeretlen levelek, iratok, feljegyzések Pázmány Pétertől*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1996, 318–344.
- TUSOR 1997 – *Petri Pázmány epistulae, acta notationesque inedita*, közread., bev., jegyz. TUSOR Péter, Magyar Egyháztörténeti Vázlatok, 1997/1–2, 83–146.
- TUSOR 2000 – TUSOR Péter, *Az 1608. évi magyar törvények a római inkvizíció előtt: II. Mátyás kiközösítése*, Aetas, 2000/4. 89–105.
- TUSOR 2011 – TUSOR Péter, *Forgách Zsigmond katolizálása: (Egy római misszilis [irodalom]történeti forrásértéke) = Eruditio, virtus et constantia: Tanulmányok a 70 éves Bitskey István tiszteletére*, szerk. IMRE Mihály, OLÁH Szabolcs, FAZAKAS Gergely Tamás, SZÁRAZ Orsolya, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2011, 2., 640–645.
- TUSOR 2016 – TUSOR Péter, *Pázmány, a jezsuita érsek: Kinevezésének története, 1615–1616 (Mikropolitikai tanulmány)*, Budapest – Róma, Gondolat Kiadó, 2016, (Collectanea Vaticana Hungariae, Classis I, vol. 13).
- UEDING 1998 – *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, hrsg. von Gert UEDING, IV, Tübingen, Max Niemeyer Verlag, 1998.
- VARJAS 1938 – VARJAS BÉLA, *Pázmány Péter ismeretlen magyar könyve*, Magyar Könyvszemle, 1938, 174–177.
- VÁRKONYI 1988 – R. VÁRKONYI Ágnes, *Pázmány és Erdély a törököt kiűző háború eszmei megfogalmazásában = Az értelmiség Magyarországon a 16–17. században*, szerk. ZOMBORI István, Szeged, 1988, 87–93.

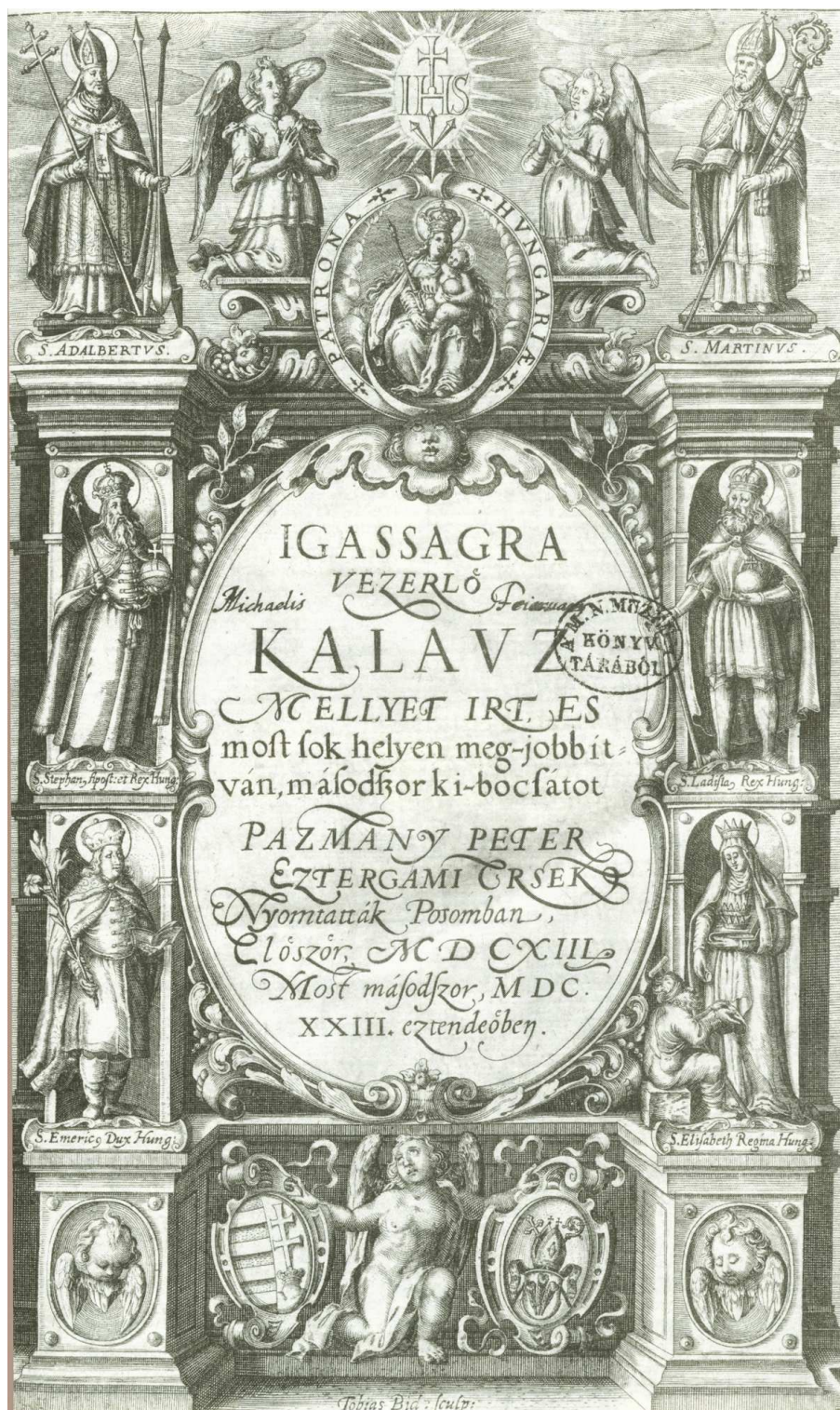
- VARSÁNYI 2006 – VARSÁNYI Orsolya, *Pázmány Péter: A Mahomet vallása hamiságáruul című művének forrásai és citátum használata* = HARGITTAY 2006a, 47–54.
- VARSÁNYI 2008 – VARSÁNYI Orsolya, *Pázmány Péter: A Mahomet vallása hamiságáruul*, Irodalomtörténeti Közlemények, 2008, 645–678.
- VÁSÁRHELYI 2001 – P. VÁSÁRHELYI Judit, *Pázmány véleménye a magyar nyelvű protestáns Biblia-fordításról* = HARGITTAY 2001b, 292–301.
- VÁSÁRHELYI 2006 – P. VÁSÁRHELYI Judit, *Szenci Molnár Albert és a Vizsolyi Biblia új kiadásai: Előzmények és fogadtatás*, Bp., Universitas Kiadó, 2006 (Historia Litteraria, 21).
- VENARD – *Die Zeit der Konfessionen (1530/-1620/30)*, hrsg. von Marc VENARD, Basel–Freiburg–Wien, Herder, s. a. (Die Geschichte des Christentums – Religion, Politik, Kultur)
- VISKOLCZ – VISKOLCZ Noémi, *Nádasdy Ferenc és Róma*.
http://www.academia.edu/10179909/N%C3%A1dasdy_Ferenc_%C3%A9s_R%C3%B3ma, (2015. augusztus 07.)
- VISKOLCZ 2013 – VISKOLCZ Noémi, *A mecénatúra színterei a főúri udvarban: Nádasdy Ferenc könyvtára*, Szeged, Budapest, Szegedi Tudományegyetem, Historia Ecclesiastica Hungarica Alapítvány, 2013 (A Kárpát-medence Kora Újkori Könyvtárai, 8).
- VÖRÖSMARTI 1992 – *Vörösmarti Mihály kálvinista predikátor megtérése históriája*, s. a. r. JANKOVICS József, NYERGES Judit, tanulmány: JANKOVICS József, latin ford., jegyz. GERÉBY György, Bp., Argumentum, 1992.
- ZIMÁNDY 1880 – ZIMÁNDY Ignác, *Háromszázéves hazugságok: Pázmány Kalauzáinak III. k. 8. része Bevezetéssel és korszerű jegyzetekkel kísérve*, Bp., 1880.
- ZOVÁNYI 1977 – ZOVÁNYI Jenő, *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*³, szerk. LADÁNYI Sándor, Bp., 1977, Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1977.

ZSILINSZKY 1910 – ZSILINSZKY Mihály, *Az 1610-ik évi zsolnai evangélikus zsinat háromszázados emlékünnepe: Egyháztörténeti tanulmány*, Selmecbánya, 1910.

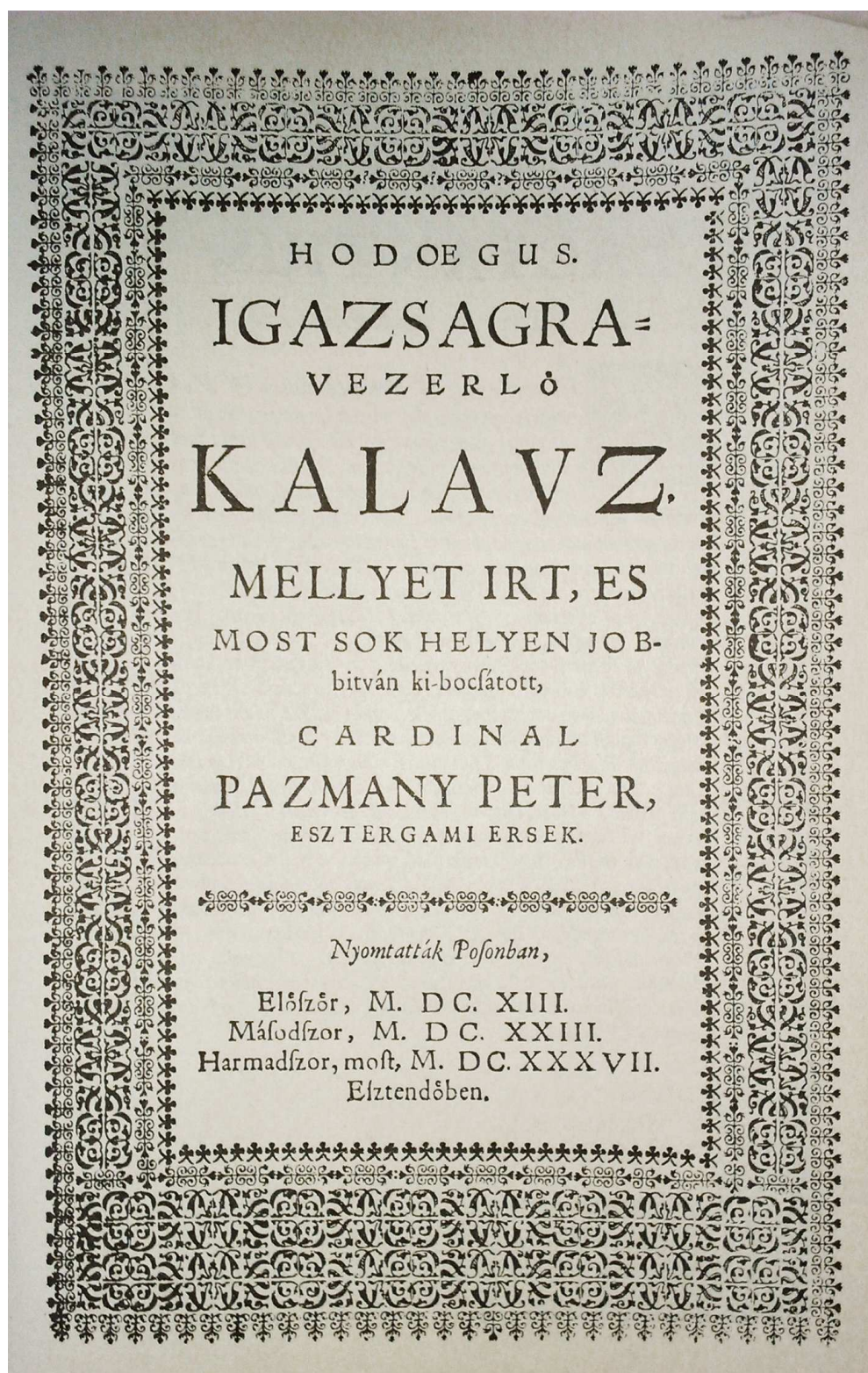
10. KÉPMELLÉKLETEK

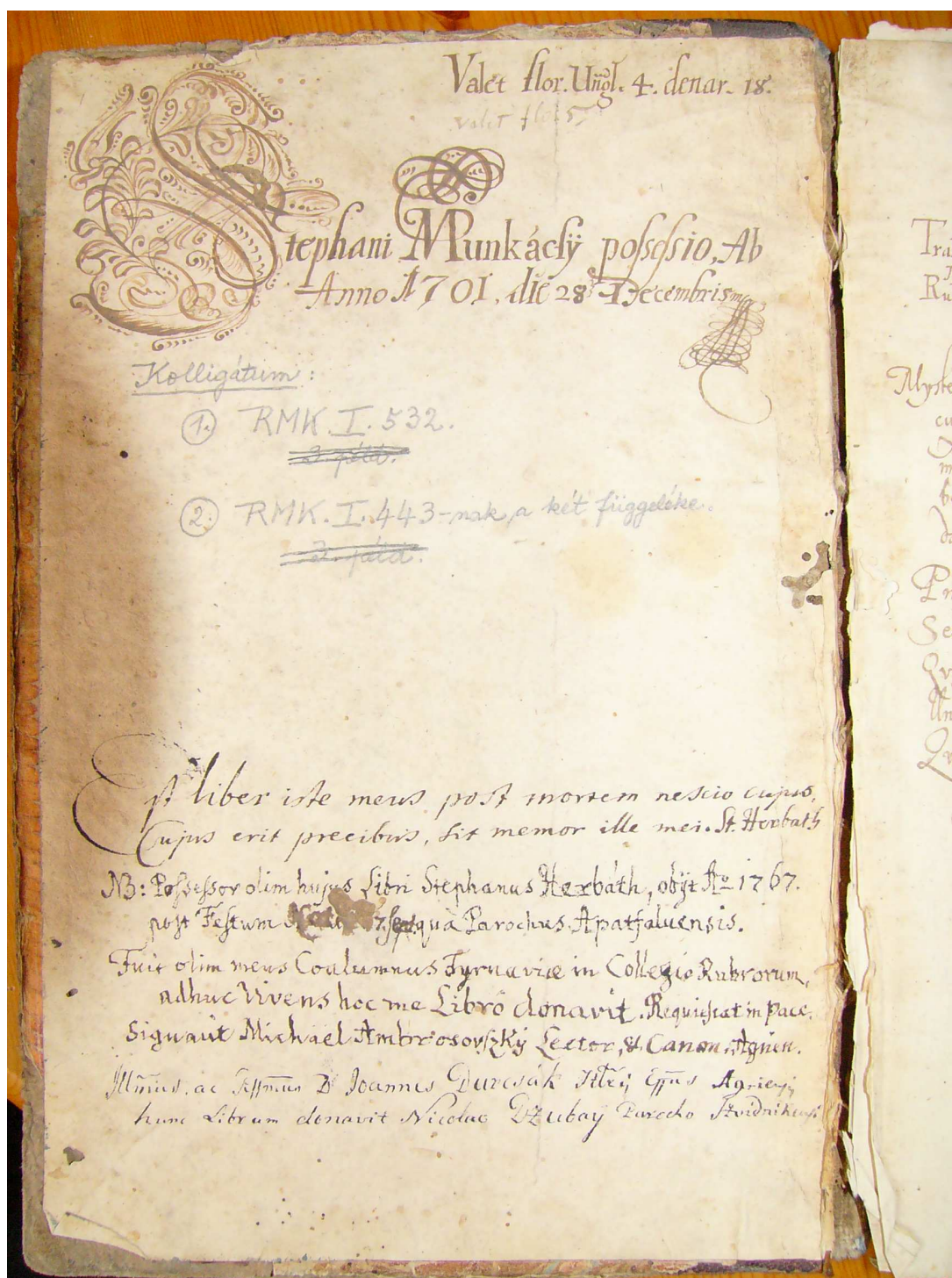
1. A *Kalauz* 1613. évi kiadásának címlapja

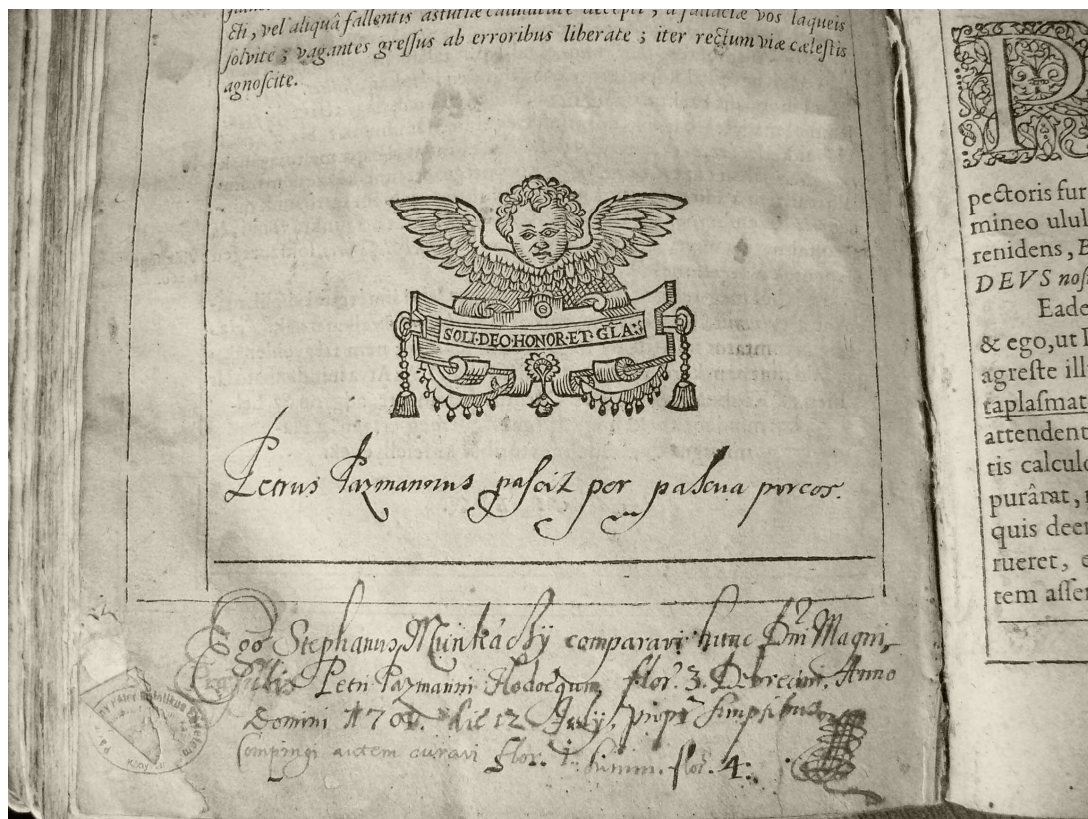
2. A Kalauz 1623. évi kiadásának címlapja

3. A Kalauz 1637. évi kiadásának címlapja

4. A piliscsabai 1623. évi Kalauz-példány borítójának belseje
possessori bejegyzésekkel

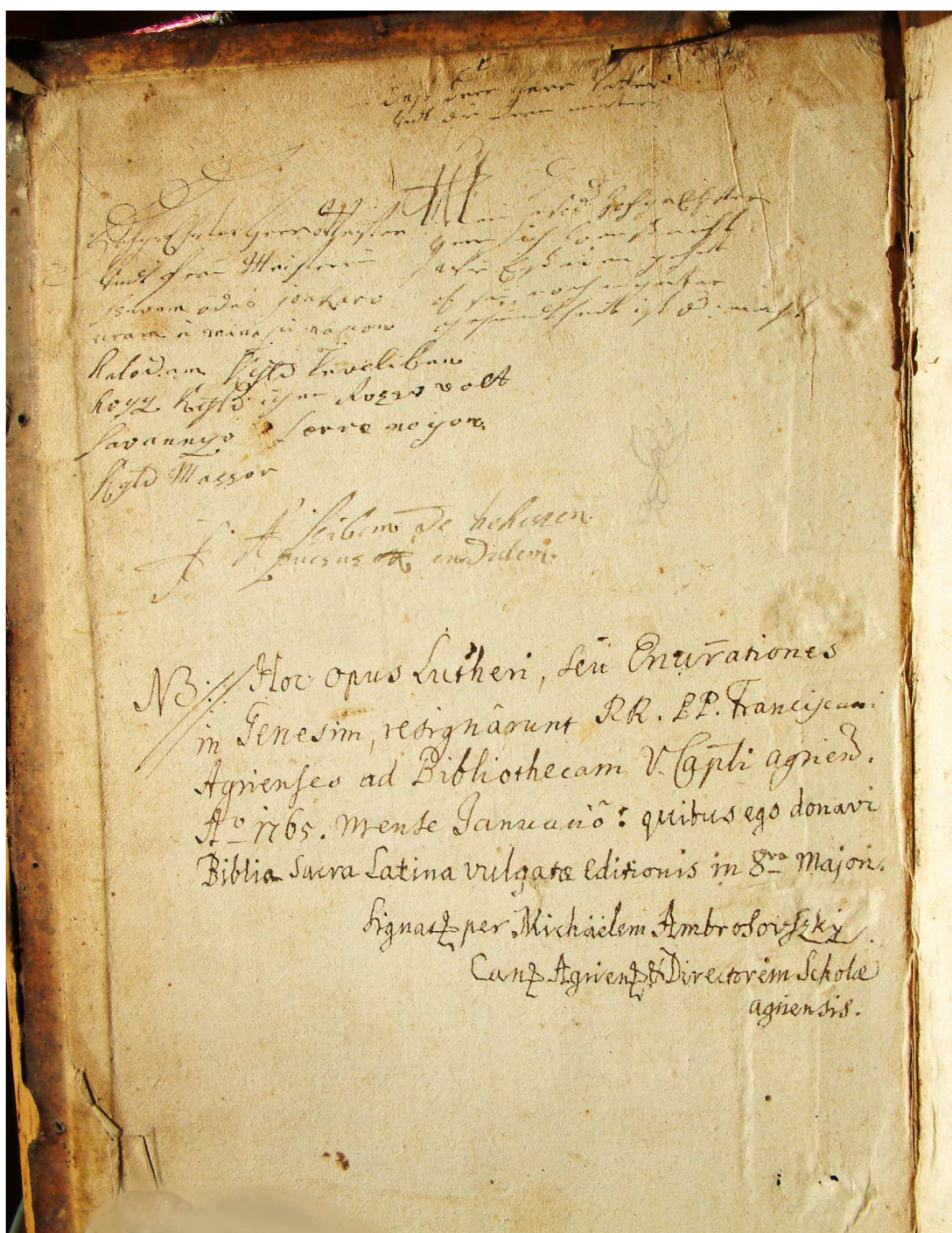
5. A Kalauz utolsó lapja a Pázmányt gúnyoló latin hexameterrel és Munkácsy István tulajdonosi bejegyzésével

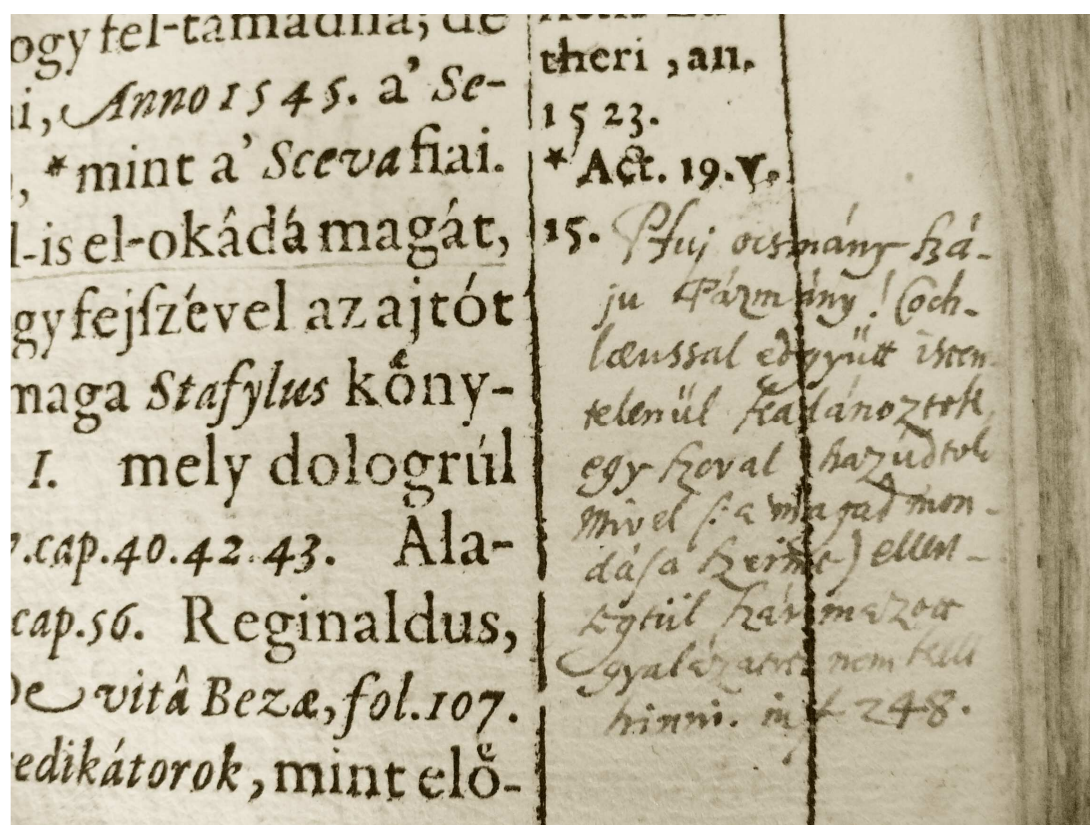
6. Balra a Munkácsy-készítette címlap, jobbra az eredeti nyomtatott címlap,
fölül ennek tollrajzos kiegészítése

7. Ambrosovszky bejegyzése a lap felső részén a glossázásokról

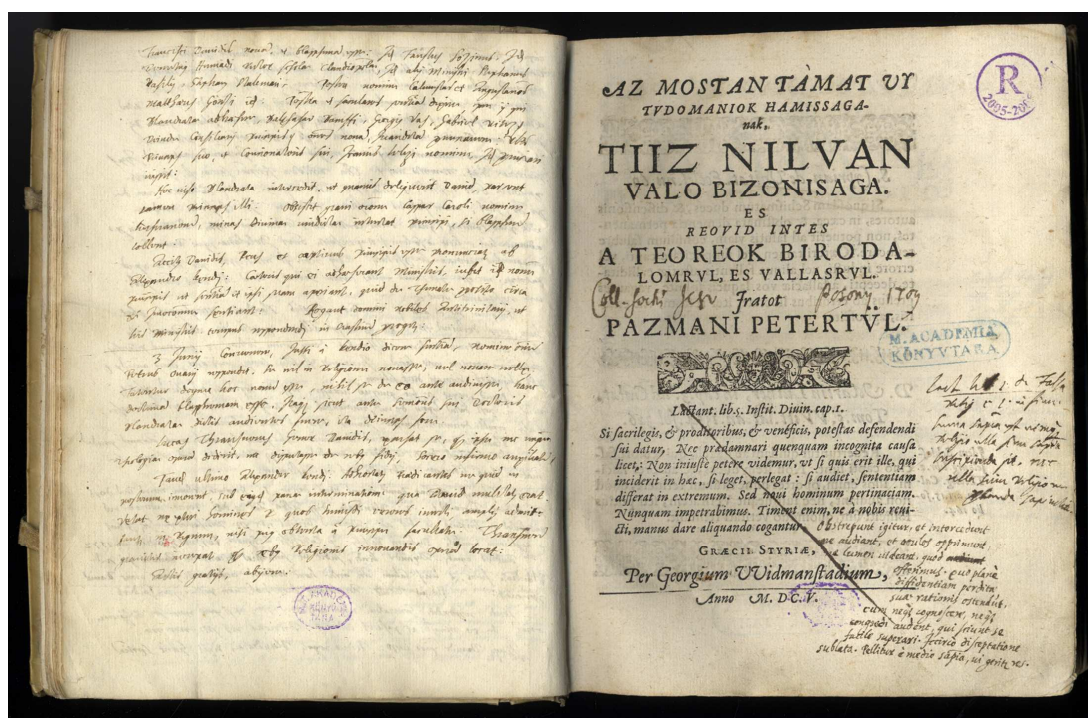
8. A lap alsó felén Ambrosovszky Mihály bejegyzései egy 1561-ben
Wittenbergben megjelent Luther-kiadásban.
(Jelzete az Egri Főegyházmegyei Könyvtárban: 15268-21682.)

9. Pázmányt szidalmazó bejegyzés a Kalauz 139. lapján

10. A *Felelet* munkapéldányának kézzel átjavított címlapja

11. A Tíz bizonyság munkapéldányának címlapja. Bal oldalon Pázmány kézírásos bejegyzéseinek egy lapja

